

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон

Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Інститут історії НАН Білорусі, Білорусь

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Belarus

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Стаммі

BRADFIELD J. Scales of Analysis: the Usage of Appropriate Magnification in Use-Wear Studies

TELIZHENKO S. A., SILAIEV O. M. Lithic Assemblages of the Linear Pottery Culture Settlement Modrychi-I

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В., НЕСТЕРОВСЬКИЙ В. А. Бурштинові намистини зі слов'янських ранньо-середньовічних пам'яток: аналіз джерельної бази

ГОРБАНЕНКО С. А. Нетреба в археологічному літописі України

ОНИЩУК Я. І. Могильник Карів-I в контексті етнічних і культурних явищ останньої чверті II ст. н. е. на територіях Західного Побужжя і верхнього Подністров'я

Articles

- 5 БРЕДФІЛД Дж. Шкала аналізу: використання відповідного збільшення в дослідженнях спрацьованості матеріалу
- 17 ТЕЛІЖЕНКО С. А., СІЛАЄВ О. М. Кам'яні знахідки з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Модричі-I
- 32 VOLODARETS-URBANOVYCH Ya. V., NESTEROVSKYI V. A. Amber Beads from Slavic Early Medieval Monuments: Analysis of the Source Base
- 58 GORBANENKO S. A. Cocklebur in the Archaeological Chronicle of Ukraine
- 66 ONYSHCHUK Ya. I. Burial Ground Kariv-I in the Context of the Ethnic and Cultural Situation of the Last Quarter of the 2nd Century AD in the Area of Western Buh and Upper Dnister Regions

Публікації археологічного матеріалу

НАУМЕНКО О. О., РАДІЄВСЬКА Т. М.
Стоянка Іскорость та її місце в кам'яній
добі України: історіографічний і типолого-
технологічний аспекти

ГРЕЧКО Д. С., ПЕЛЯШЕНКО К. Ю. Ліплений
посуд із розкопок ділянки валу Більського
городища

88

Publication of Archaeological Material

NAUMENKO O. O., RADIEVSKA T. M. The
Iskorost Site and its Place in the Stone Age of
Ukraine: Historiographical, Typological and Tech-
nological Aspects

113

HRECHKO D. S., PELIASHENKO K. Yu. Hand-
made Pottery from the Excavations at Bilska Hill-fort
Rampart Sector

Історія науки

ОТРОЩЕНКО В. В. Українські археологи-
нонконформісти тоталітарної доби

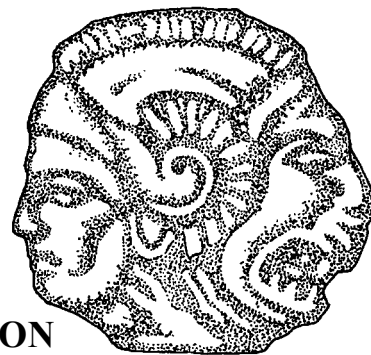
131

History of Science

OTROSHCHENKO V. V. Ukrainian Archaeolo-
gists-Nonconformists of the Totalitarian Era

© J. BRADFIELD* 2022

SCALES OF ANALYSIS: THE USAGE OF APPROPRIATE MAGNIFICATION IN USE-WEAR STUDIES

The interpretative potential of microscopic use-wear polishes is a factor of the scale of analysis. Observational surface area decreases in inverse proportion to magnification. In this paper I present the results of polishes on bone tools that have developed from fricative contact with nine different materials. Microwear polish is viewed at five different magnifications. I show that 50x—200x magnification, or observational areas of 0.4—2.0 mm², is the most appropriate scale of analysis of use-wear polishes regardless of whether one is conducting morphological identifications or relying on surface texture analysis software. The images presented here are meant to serve as an online reference collection to allow use-wear analysts to visualise how polish appearances change at different levels of magnification.

Key words: use-wear; microscopy, scales of analysis, magnification, texture analysis.

Introduction

Use-wear analysis has come a long way since its development by Serhii Semenov (1964) in the 1950's. Initially restricted to low-power microscopy (defined here as less than 100x magnification), the benefits of high-power magnification to visualise the microscopic details of polished surfaces soon became apparent (Keeley 1974). Most use-wear analysts now routinely make use of both low and high-powered microscopy in their examinations of tool surfaces, with “low” typically starting at around 30x—50x and “high” typically reaching between 400x—500x magnification. The consensus seems to be that low-power magnification is most profitably used for the initial observation of polish distribution, while higher magnifications are used to describe specific features of the polish. The most useful mag-

nification range for studying use-wear polishes seems to be around 100x to 200x (e.g. Keeley, Newcomer 1977; Griffiths 2001; Fullagar 2006; Scott et al. 2005; Gates St-Pierre 2007; Bradfield 2015; Evora 2015; Marreiros et al. 2015; Chabot et al. 2017; Falci et al. 2019; Hohenstein et al. 2020). Polishes are perhaps the most relevant use-wear feature for identifying the nature of contact materials — that is whether the contact material was hard or soft, course-textured or fine (Vaughn 1985; Ibáñez, Mazzucco 2021). Although polish may form due to a variety of causes unrelated to usage (Grace 1990), it is generally understood that its formation on stone and bone artefacts is a dynamic process that differs from one type of contact material to another (Ibáñez, Mazzucco 2021). It is this dynamic nature of polish accrual that allows analysts to distinguish between different types of contact materials, whether it is in a general sense of hard and soft materials, or more specifically such as between fresh hide, wood and iron (Christadou 2008; Stone 2013; Bradfield 2015: table 2).

Although it is seldom explicitly acknowledged, the scale of analysis is a critical aspect in the interpretation of use-wear features. Different magnifications are used depending on the type of use-wear features in which an analyst is interested. The interpretative potential and accuracy changes at each level of magnification (Andrefsky 2008). For example, analysts interested in how a tool was made (either through scraping with a blade or grinding against an abrasive surface) or the type of activity a tool was involved in (whether it was used in a cutting, slicing or chopping motion), would generally use lower magnifications, as these features are best viewed with a wider perspective. Magnifications that are too high risk losing the forest from the trees (contextual and associative information is lost). Mag-

* BRADFIELD Justin — PhD, Associate Professor, Palaeo-Research Institute, University of Johannesburg, ORCID 0000-0002-6139-6227, justinb@uj.ac.za

nifications that are too low risk losing the trees from the forest (detail necessary to identify contact material is sacrificed). Surfaces that appear smooth under low magnification may appear rough and deformed under higher ones (Scott et al. 2005). It therefore stands to reason that the terminology we use to describe microwear features is dependent on the particular magnification being used. However, despite this seemingly obvious fact, I am aware of only one publication that attempts a systematic description of the changes in polish microwear appearance at different magnifications. Alexandra Legrand and Isabelle Sidéra (2007) presented a description of microfeatures at 32x, 100x and 200x that developed on experimental bone awls used to perforate fresh hide and wet bark. Yet, as has recently been pointed out (Desmond et al. 2018), use-wear studies that employ different methods often present their micrographs at different magnifications and either present their magnifications differently (either as a scale bar or as a stipulated magnification) or do not provide a scale or magnification at all. This can make trying to compare micrographs and use-wear descriptions between studies challenging, if not impossible.

In an attempt to address this issue, I present here a descriptive and visual assessment at varying levels of magnification (32x, 50x, 100x, 200x and 500x) of use-wear polishes that have been produced on bone tools with nine different contact materials. By doing so, I hope to show that the scale of analysis (inclusive of magnification and observational area) is as important as the particular technique (light microscopy, interferometry, surface texture analysis, etc.) used to obtain an image of the polished surface, and that our descriptions and measurements of particular micro-features must be cognisant of the scale of analysis. If nothing else, the presentation at graded increments of use-wear polish of different materials should provide the aspiring use-wear analyst a useful set of comparative material on which to draw.

Magnifications in use-wear studies

Low-power magnification is usually used for an initial examination of artefacts thought to have use-wear. Low-power, stereo-microscopes are readily accessible, provide a good depth of field for larger areas and provide an appropriate scale at which to observe the distribution and extent of polishes and the boundaries between zones of

contact (Rots 2005; Buc, Loponte 2007; Gates St-Pierre 2007; Evans, Donahue 2008; Buc 2011; Van Gijn 2014). Contrary to what some authors have suggested (e.g., Odell, Vereecken 1980; Choyke, Daróczy-Szabó 2010; Akhmetgaleeva 2017; Zhilin 2017; Halett et al. 2021), most analysts, including myself, have found magnifications much below 100x insufficient to identify contact materials, except perhaps at a generic level of hard vs soft. Indeed, the low-power micrographs provided by some of the above-referenced authors do not show sufficient detail to be able to confidently identify the contact material responsible for polish formation (cf. Akhmetgaleeva 2017; Zhilin 2017; Halett et al. 2021). Macro-scale damage, such as manufacturing wear, edge chipping, hafting damage and various taphonomic signatures are, however, best viewed at low-magnification (Lyman 1994; Fisher 1995; Griffith, Bonsall 2001; Li, Shen 2010; Evora 2015).

Most taphonomic damage, whether it is from insects (Backwell et al. 2012; Holden et al. 2013), butchery (Bello et al. 2011), trampling (Reynard 2013) or the dissolution of the bone surface due to weathering (Martisius et al. 2020) are best viewed at <40x magnification, although certain features and fine-grained details may require higher magnifications (Backwell et al. 2012; Fernandez-Jalvo, Andrews 2016). Manufacturing traces and crude use-wear, such as that which develops from digging activities and soft-hammer percussion, is also best observed at low magnifications of between 20x–50x (Backwell, d’Errico 2001; d’Errico, Backwell 2003; Blasco et al. 2013; Bradfield, Antonites 2018; Stammers et al. 2018; Mateo-Lomba et al. 2019; Pante et al. 2020).

High-power magnification (up to 500x) is typically used for more detailed examination of a tool’s surface, particularly in the characterisation of polishes and the micro-striations found therein (Knutsson 1988; d’Errico 1993; LeMoine 1994; Christensen 1999; Griffiths, Bonsall 2001; Donahue et al. 2002; Buc, Loponte 2007; Gates St-Pierre 2007; Van Gijn 2007; Buc 2010). Certain features that are important for identifying and differentiating contact materials, such as micro-striations, micro-pitting on bone, surface cracking and poorly developed volume deformations are best viewed at ~100x magnification (Griffiths 2001; Legrand, Sidéra 2007). Some coarse-grained and reflective materials, such as quartz, may require very high magnifications (~500x) to observe use-wear (Dubreuil et al. 2015; Chabot et al. 2017).

Analysts interested in adhesive morphological residue analysis would also typically rely on higher magnifications, starting at 200x up to perhaps 1000x (Cooper, Nugent 2006; Lombard, Wadley 2007; Medina et al. 2018).

Notwithstanding the broad consensus on the scale of magnifications necessary for use-wear analysis, the subjective nature of the inferences drawn from observations, a lack of standardised descriptive criteria and the problem of equifinality have occasioned the use of an ever-growing variety of surface imaging and measurement techniques (Grace 1989; von den Dries, Van Gijn 1997; Van Gijn 2014; Marreiros et al. 2015). These techniques are intended to quantify microwear features and thereby provide a greater degree of objectivity to interpretations (Grace et al. 1985). Indeed, most of these studies have shown that polishes produced experimentally can be distinguished on the basis of various quantifiable attributes, and certain activities can be differentiated on the basis of surface roughness variables (d'Errico, Backwell 2003, 2009). However, I would argue that these techniques still need to be applied at the appropriate scale of analysis (both in terms of magnification and areal coverage) to be useful.

Interferometry (Dumont 1982), atomic force microscopy (Kimball et al. 1995), confocal microscopy (Evans, Donahue 2008) and close-range photogrammetry (Zupancich et al. 2019) are all techniques that facilitate the use of various texture analysis software (González-Urquijo, Ibáñez-Estévez 2003) designed to measure and quantify the various topographic features on a tool surface, thus allowing the differentiation of polish type, degree of wear and manner of usage. Data can also be stored and used as interpretative analogues in future studies. Depending on the type of device, availability to researchers and individual analyst preferences, effective magnifications can range from 50x to 200x, with scan areas typically being in the region of 0.1–1.0 mm² (González-Urquijo, Ibáñez-Estévez 2003; Scott et al. 2005; Evans, Donahue 2008; d'Errico, Backwell 2009; Martisius et al. 2020; Ibáñez, Mazzucco 2021). The trouble is that because the various surface roughness parameters are calculated from and normalised based on the scanned area it becomes difficult, if not inappropriate, to compare the results obtained at different scales of analysis. As noticed by R. Scott et al. (2005) in reference to dental microwear, and as I will show here, surface features can appear very different

at different magnifications and sometimes certain diagnostic microwear features occur over a larger area than may be accommodated in the scan field. For example, even though L. R. Kimball et al. (1995) and J. Ibáñez, N. Mazzucco (2021) both employ texture analysis at 200x magnification, one cannot directly compare the results obtained across a 15 µm² area, in the case of the former, with measurements obtained over a 450 µm² area, in the case of the latter.

One way around this problem is to use digital masking techniques to filter out those areas of the surface that ought not to be included in the surface roughness calculation (Borel et al. 2021). Filtering out natural, unworked surfaces or surfaces affected by taphonomic alterations means that observational area is less important as one can select only those areas one wants to include in the calculation. However, one still needs to visually, and therefore subjectively, identify those areas that have *bone fide* use-wear and distinguish them from those areas that do not. For this reason, A. Borel and colleagues view quantification techniques as a complement to qualitative observations rather than a replacement. I am inclined to agree.

A new technique that has recently been applied to use-wear analysis is reflectance transformation imaging (Malzbender et al. 2001; Desmond et al. 2018). Similar to close-range photogrammetry (see Zupancich et al. 2019), reflective transformation imaging uses multidirectional light sources to calculate normalised surface roughness parameters and interpolate 3D surface texture based on how light is reflected off the surface. It permits the user to generate 3D maps that allow the surface to be viewed in relief from different positions. Purportedly offering higher resolution than traditional 3D scans, it is touted as being able to avoid the incommensurability of results obtained at different magnifications, thus negating the need for qualitative descriptions. It is also considered a more objective measure than static photographs that focus on certain features felt to be important by the analyst. With magnifications ranging from 10x–50x it is unclear, however, how simply altering the light source to increase the visibility of surface topography features (which can be done with most stereo-microscopes) can improve the visualisation of diagnostic microwear features that are too small to be seen at 50x magnification. Certainly, the surface details of worked bone tools chosen for presentation by A. Desmond et al. (2018) are insufficient to allow independent verification

of the authors' interpretations based on a traditional observation-based microwear analysis.

Methods

Nine bone blanks were prepared from cow and springbuck metapodials. The bone was fractured and trimmed into similar lengths. The periosteal surface was brushed with a Ryobi mechanical grinder to create a smooth, flat, homogenous-textured surface. Contact materials were selected based on ready availability and also on what is frequently identified in the archaeological record, namely bone, mercerised cotton fabric, heterogenous-grained soil, tanned leather, iron, fresh hide, soft plant material (in this case the hardened stalk of a *canna* sp.), and *acacia* sp. wood. The periosteal surface of each bone blank was manually rubbed on one contact material for 30 minutes. This period of time is generally considered sufficient for diagnostic traces to develop on bone tools (LeMoine 1994; Griffiths 1997; Buc, Loponte 2007). The motion was mostly longitudinal to the long axis of the bone, but Von Den Dries and Van Gijn (1997) have shown that the surface topography deformation and polish formation are independent of the motion applied.

Microscopic analysis was conducted at 32x using an Olympus SZX16 stereomicroscope and at higher magnifications (50x, 100x, 200x and 500x) using an Olympus BX51M reflected light microscope. Both microscopes were mounted with a DP72 camera. These increments were determined based on the microscope objective lenses and also because they are the standard magnifications under which use-wear is usually observed. Surfaces that had developed polish as a result of use formed the focal areas and, in most cases, micrographs were taken at different magnifications over the same focal point. I used Stream Essentials imaging software and the extended focus image (EFI) function to get the entire image in focus at the higher magnification range. The size of the focal area is dependent on the magnification used and is influenced by whether the specimen is observed through the eyepiece of the microscope or on the computer monitor via the mounted camera. For my purposes, Table 1 presents the effective focal or observational areas at each magnification increment as they appear in the micrographs, that is as they would appear on the computer monitor and not through the microscope eyepiece. I assume that most people doing use-wear analysis look at the computer screen and not through the microscope eyepiece.

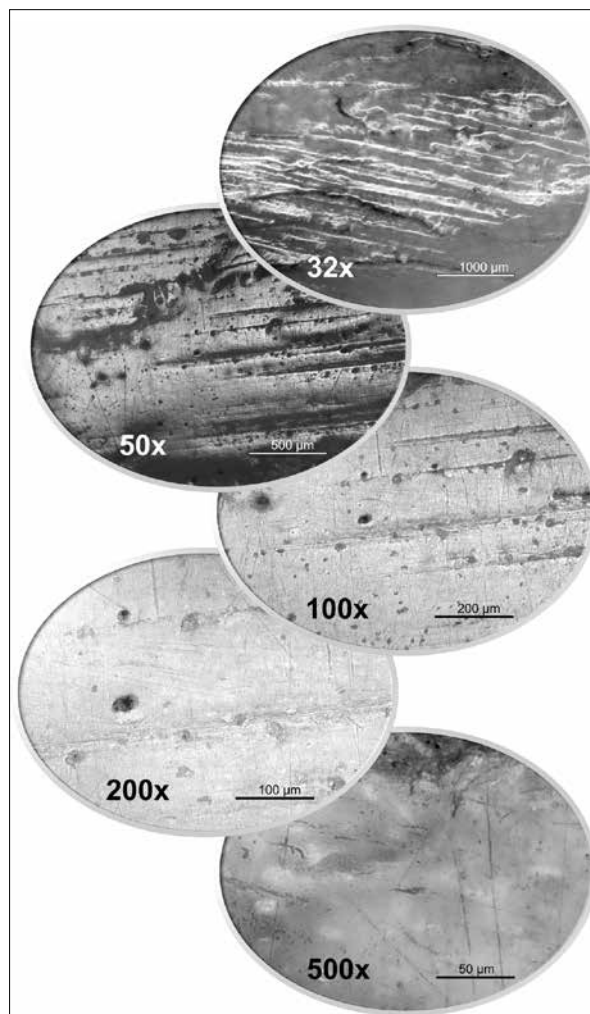

Fig. 1. Polish produced by working wet hide for 30 minutes viewed at different magnifications

Results

The appearance of the polishes that accrue from different contact materials as they appear under the five different magnifications are presented in figs. 1—9. The descriptions are my own, but largely follow those for bone use-wear as laid out in various papers of the Worked Bone Research Group proceedings (e.g., Gates St-Pierre, Walker 2007 but also see Von Den Dries, Van Gijn 1997; Bradfield 2014: table 5.1.2).

Figs. 1—3 show polish that has developed from contact with soft, malleable, animal materials. At 32x magnification we can see the presence, and extent and distribution, of invasive, dull polished and smoothed, domed high point topography, but, we cannot see any other features that are characteristic of soft materials, such as micro pitting and fine, shallow oblique striations. These latter features are clearly visible at 50x—200x. At 500x magnification the micro pitting has disap-

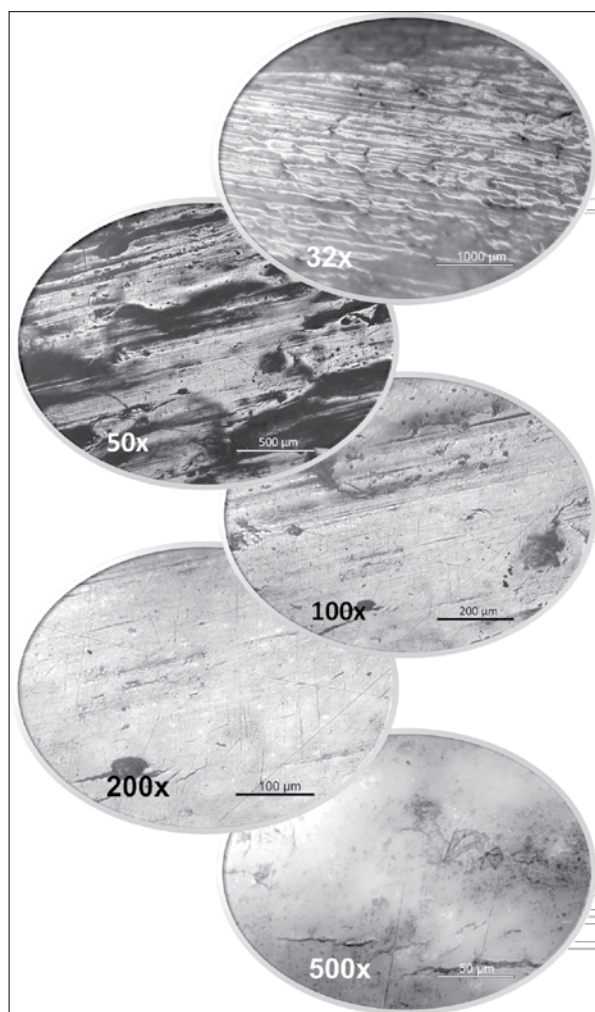

Fig. 2. Polish produced by rubbing the bone specimen between fingers for 30 minutes viewed at different magnifications

peared entirely, as too has a sense of the smooth, rounded surface topography. At 500x magnification the surface visible in the field of view appears flat. The micro-striations of leather polish continue to be more pronounced than their softer variants. It can also be noticed that at 32x magnification leather polish does not obscure the manufacturing traces as completely as fresh hide or hand polish.

Figs. 4—6 show a variety of hard and soft plant-based materials. Manufacturing traces and/

Table 1. Relationship between effective magnification and visible surface area. Note that the surface area is greater when viewing specimens directly through the microscope eyepiece

Magnification	Focal area
32x	4 mm ²
50x	2 mm ²
100x	0.8 mm ²
200x	0.4 mm ²
500x	0.2 mm ²

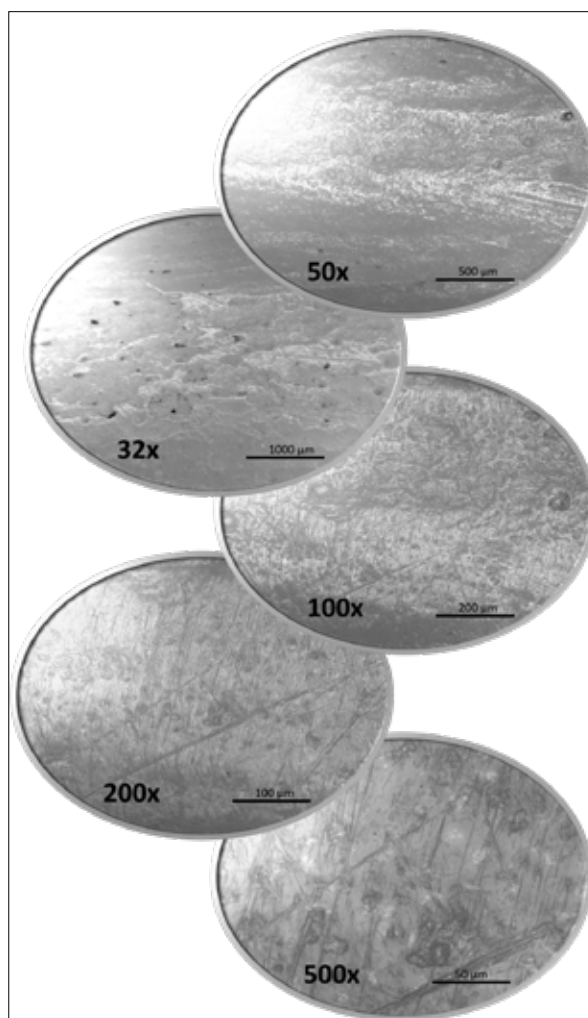

Fig. 3. Polish produced by rubbing the bone specimen against tanned leather for 30 minutes viewed at different magnifications

or original natural bone surface features remain visible up to 200x magnification on the specimens that contacted softer plant materials, whereas the wood polish has obliterated all manufacturing traces at 50x magnification. The micro-striations, micro-pitting and “comet-tails” (see Von Den Dries, Van Gijn 1997) appear similar from 50x to 200x magnification across all three plant materials. Wood polish produces a very flat focal area, whereas mercerised cotton fabric produces a rounded appearance similar to that seen among the animal-based contact materials at 50x—200x. Once again, except for wood, 500x magnification provides too few, if any, identifiable features to allow an accurate assessment of contact material. The long, pronounced unidirectional micro-striations characteristic of wood working are only visible at 50x magnification and beyond.

Other hard materials, like bone (fig. 7) and wrought iron (fig. 8) present similar features to

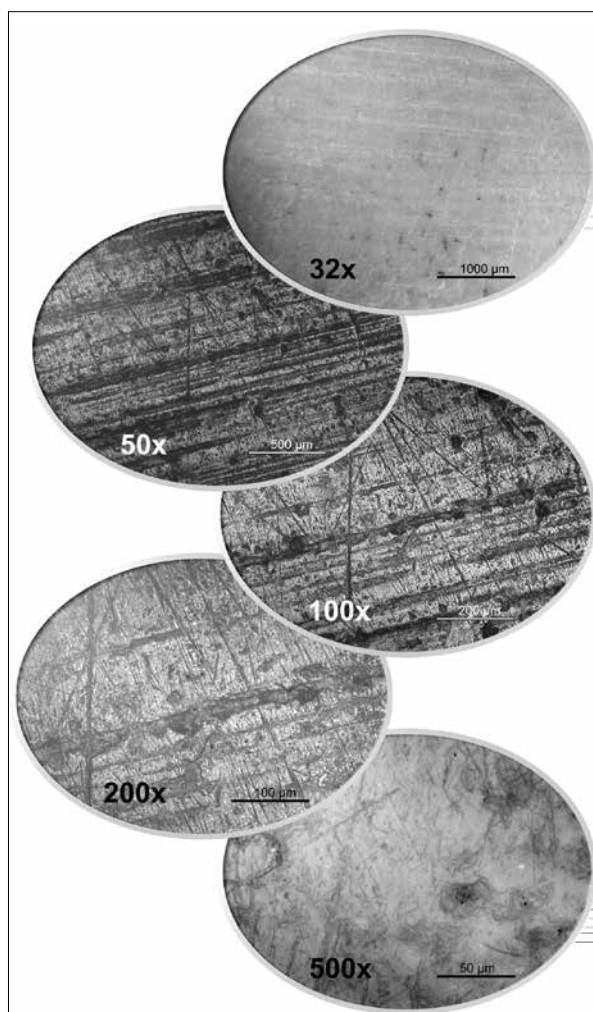

Fig. 4. Polish produced by defleshing the hardened stalk of a canna sp. for 30 minutes viewed at different magnifications

wood at 500x, but are sufficiently different and distinguishable at lower magnifications. The bright polish and tightly grouped directional striations indicative of metal-imparted polish (see Christadou 2008) are visible between 50x–200x, but indistinguishable at lower and higher magnifications. Among these three hard materials only metal polish displays characteristic micro features at 32x magnification, whereas wood and bone polish are scarcely distinguishable at this low magnification range. Indeed, bone polish appears more closely related to leather polish than to wood at this magnification level.

Use-wear that develops on bone as a result of digging in heterogenous-grained soil presents as compact sets of wide, corrugated, wavy striations (although the appearance is very much dependant of the specific soil composition). This particular soil composition lacked the tiny quartz crystals responsible for typical perpendicular cracking sometimes seen inside individual striations. While

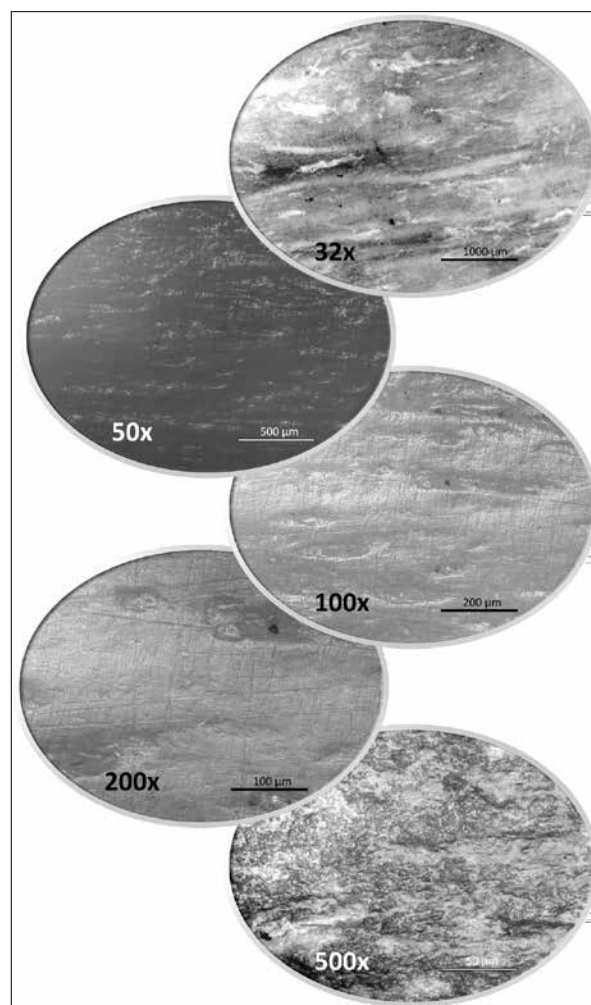

Fig. 5. Polish produced by rubbing the bone specimen against mercerised cotton fabric for 30 minutes viewed at different magnifications. Note the periosteal surface of this specimen did not undergo any manufacturing process, which is why these traces are not visible in the micrographs

these features are more or less visible throughout the magnification range, at 500x only four striations appear in the focus area hampering an accurate identification.

Discussion

What I hope is immediately apparent even from just a cursory look over all the figures is that the surface features displayed at 32x magnification and those displayed at 500x look vastly different both from one another and from those at the intermediate magnification range. Across all contact materials micro-feature comparability is present at 50x, 100x and 200x, but not at lower or higher magnifications. Indeed, the features that are considered most indicative of contact material are most easily identifiable and distinguishable between 50x and 200x magnification. In their study of bone awls, A. Legrand,

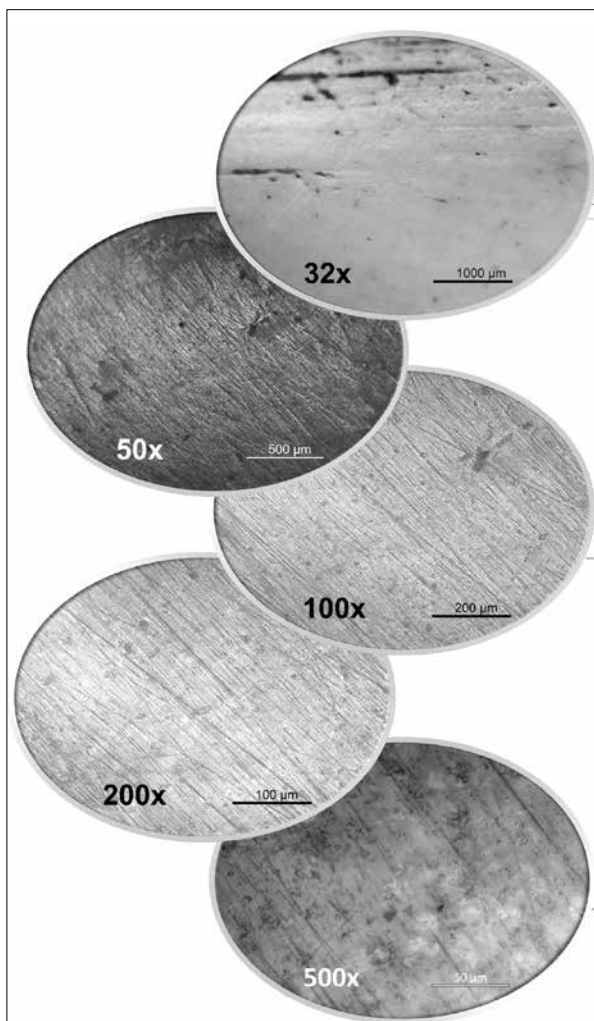

Fig. 6. Polish produced by rubbing the bone specimen against a block of fresh acacia sp. wood for 30 minutes viewed at different magnifications

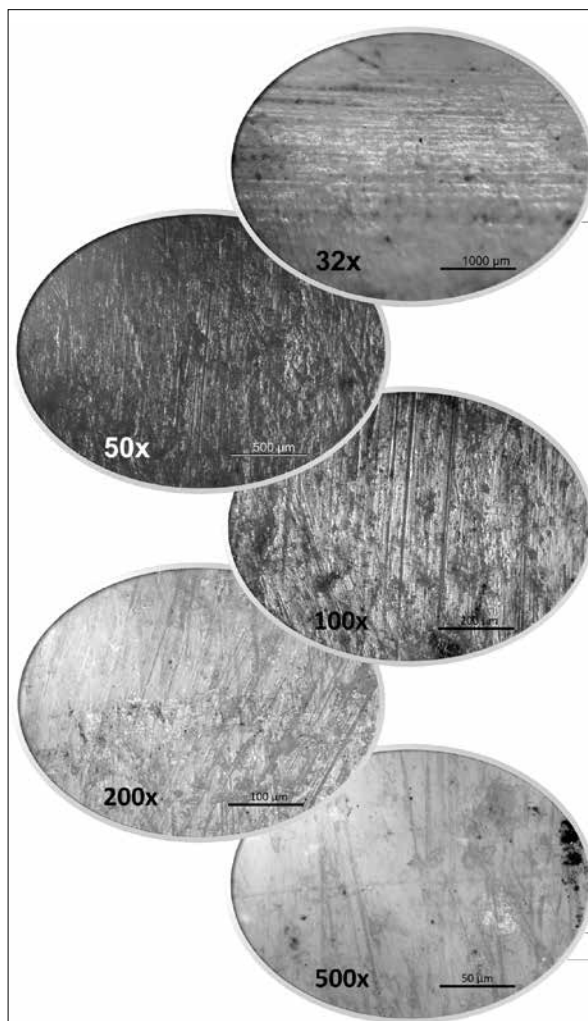

Fig. 7. Polish produced by rubbing the bone specimen against another piece of unworked bone for 30 minutes viewed at different magnifications

I. Sidéra (2007) remarked that only at 100x magnification did differences in use-wear patterns between contact materials become discernible. This is why in the literature most micrographs of use-wear are presented at 100x magnification, which equates to a 0.8 mm² observational area. At 32x magnification, manufacturing striations remain clearly visible on all bone surfaces (except where iron was used as a contact material) and microscopic details of polish textures are not visible. The most noticeable informational loss at 500x magnification is surface topography. This is partly due to the artificial flattening of the EFI function, but also to the reduced focal area. The latter problem is most noticeable in figs. 1 and 2 where the rounded high point topography, diagnostic of contact with soft, malleable materials, may be entirely absent from view beyond 100x magnification.

Another aspect worth mentioning, which is seldom acknowledged in studies of experimentally

replicated use-wear polishes, is that bone and stone tools recovered from archaeological contexts seldom occur in the absence of taphonomic surface alterations (but see Martisius in press). One of the challenges of use-wear analysis of archaeological material is to disentangle what is use-related from what is taphonomic. Taphonomic marks are typically identified visually, at much lower magnifications based on their specific morphology (Fernande-Jalvo, Andrews 2016), although recent studies have made an attempt to characterise non-specific taphonomic alterations by their surface roughness parameters using a 0.8 mm² observational area (Martisius et al. 2020). Nevertheless, the sheer range of possible taphonomic alterations, their equifinality (Lyman 2004) and the different scales at which they occur mean that it is not yet a straight-forward process of subtracting surface roughness values of taphonomically altered surfaces from tools to arrive at their unadulterated values that could indicate their past function (Malburg

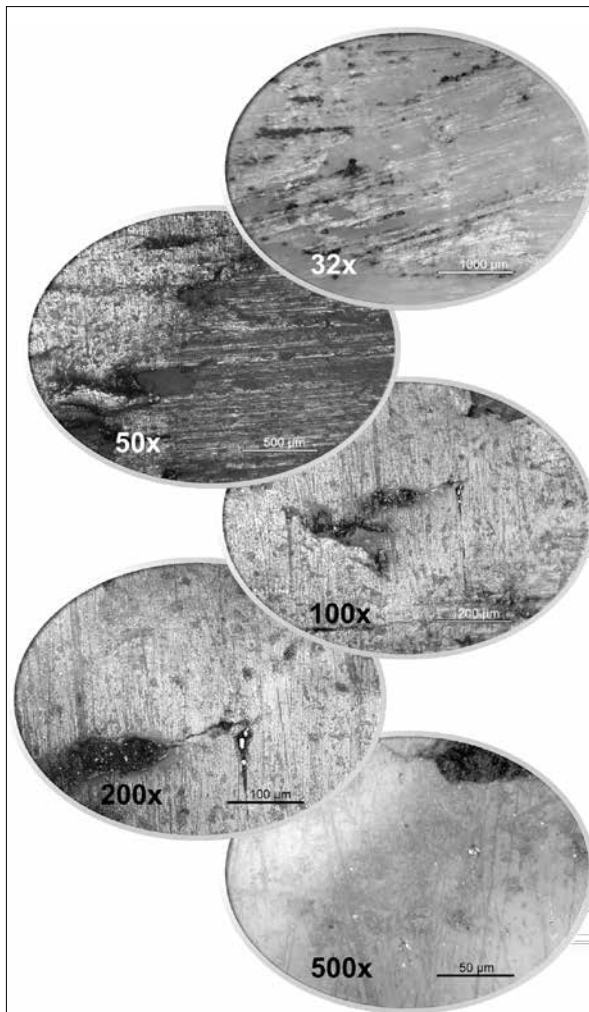

Fig. 8. Polish produced by rubbing the bone specimen against a piece of wrought iron for 30 minutes viewed at different magnifications

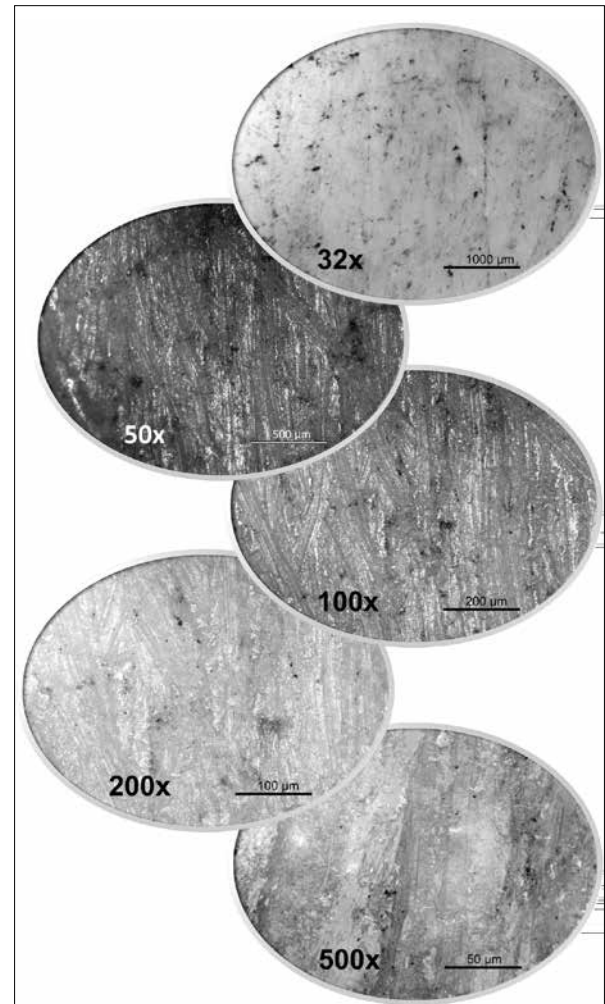

Fig. 9. Use-wear produced by digging in heterogenous-grained soil for 30 minutes viewed at different magnifications

2019). While digital masking applications may provide a way, they presuppose a visual distinction between use-wear features and taphonomic alterations (Borel et al. 2021). Nor has the extent to which automated processes like RTI can distinguish between natural and anthropogenic alterations been demonstrated (see Desmond et al. 2018). Nor are we yet at the stage where these surface texture analysis techniques can disentangle multi-purpose tools any better than visual identification. It is worth mentioning here that different devices calculate magnifications differently (Dubreuil et al. 2015; Plisson 2018). A 100x magnification on a microscope is not necessarily directly comparable to an equivalent magnification indicated on a digital camera. Digital magnifications merely enlarge an image rather than increase the actual sensor plane. Such incommensurability between techniques also needs to be taken into account.

There is no doubting the benefits derived from microwear quantification techniques. It is undeni-

able that this avenue is the future of use-wear studies. However, we should not forget that even the most sophisticated surface roughness quantification technique is not wholly objective. The analyst must still choose which areas to analyse and at what magnification, or over what surface area (see Martisius in press). This is partly a choice and partly dictated by the measurement parameters of the specific instrument one uses. Because the observational area is inversely proportional to the magnification, we can see that the number of surface features decreases at each level of magnification as the observational area narrows. At 500x magnification (or 0.2 mm²), too few features are incorporated within the field of view and it is difficult to distinguish between even course categories of contact material such as hard *vs* soft. Even a surface roughness measurement of such a small area risks missing the forest from the trees. Conversely, scans performed over larger areas must necessarily incorporate more surface features, meaning

that use-wear determinations will be more robust. Yet, by increasing the observational area we also increase the opportunity for the inclusion of taphonomic alterations. Texture analysis is not yet at the stage where it can reliably differentiate the variety of taphonomic alterations from use-wear — but hopefully it will get to this point.

For now, the visual observation of use-wear features and polish quality remains the most widely used approach to functional analysis (e.g., Andrefsky 2008; Sáez, Lerma 2015; Bejenaru 2018; Bradfield et al. 2020). Irrespective of the non-standardised descriptive nomenclature inherent in this approach, a visual comparison at different scales

of analysis of polishes produced by different contact materials does not exist outside of individual laboratory reference collections. Van Gijn (2014) suggested that to mitigate concerns over use-wear subjectivity we need larger samples, improved micrograph quality and more experimental and ethnohistorical databases. This study in part attempts to answer that call by making available this comparative collection of use-wear polish observed at different scales of analysis, and highlights the importance of basing functional interpretations, whether they be visually derived or based on surface texture measurements, at comparable and appropriate scales of analysis.

Received 28.03.2022

Джастін Бредфілд

¹ PhD, доцент, Палеодослідницький інститут Йоганнесбургського університету, ORCID 0000-0002-6139-6227, justinb@uj.ac.za.

ШКАЛА АНАЛІЗУ: ВИКОРИСТАННЯ ВІДПОВІДНОГО ЗБІЛЬШЕННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СПРАЦЬОВАНOSTI МАТЕРІАЛУ

Більшість аналітиків, які вивчають спрацьованість артефактів, зазвичай використовують як малопотужну, так і високопотужну мікроскопію при дослідженні поверхонь знарядь; при цьому «малопотужна» починається приблизно від 30х—50х, а «високопотужна» сягає переважно 400х—500х збільшення. Потенціал інтерпретації мікроскопічних полірувань для спрацьованості є фактором масштабу аналізу. Площа поверхні спостережень зменшується в оберненій пропорції до збільшення. У цій роботі представлено результати полірування кістяних знарядь, які утворилися внаслідок фриктивного контакту з дев'ятьма різними матеріалами. Мікроскопічне полірування розглядається з п'ятьма різними збільшеннями. Показано, що збільшення 50х—200х або ділянки спостереження 0,4—2,0 мм² є найбільш відповідною шкалою аналізу полірувань, що зношуються незалежно від того, чи проводите ви морфологічні ідентифікації, чи покладаєтесь на програмне забезпечення для аналізу текстури поверхні. Аналіз текстури поверхні пропагується як більш об'єктивна міра зносу, однак аналітик все одно повинен обрати ділянки для сканування та збільшення чи площу поверхні. Роблячи цей вибір, дослідник, по суті, повідомляє програмному забезпеченню, що він/вона вважає використанням-зношенням, а що він/вона вважає тафономічними змінами. Величезний діапазон можливих тафономічних змін і різні масштаби, на яких вони відбуваються, означають, що мова ще не йде про прямий процес віднімання значень шорсткості поверхні тафономічно змінених поверхонь зі знарядь для отримання їхніх чистих значень, які могли б указувати на їхню колишню функцію. Ми ще не на тій стадії, коли аналіз текстури поверхні дозволяє зрозуміти багатофункціональні знаряддя краще, ніж візуальне визначення. При 32-кратному збільшенні виробничі смуги залишаються чітко помітними на всіх поверхнях кісток (за винятком випадків, коли залізо використовувалося як контактний матеріал), а мікроскопічні деталі полірованої текстури не видно. Найбільш помітною втратою інформації при 500-кратному збільшенні є рельєф поверхні. Подано цілий спектр зображень, які слугуватимуть як довідкова онлайн-колекція, щоб спеціалісти з вивчення спрацьованості матеріалів могли уявити, як змінюється зовнішній вигляд полірування на різних рівнях збільшення.

Ключові слова: спрацьованість, мікроскопія, шкала аналізу, збільшення, аналіз текстури.

References

- Akhmetgaleeva, N. 2017. Hide Polish of Worked Bone Tools from East European Late Upper Paleolithic Sites of Byki (Russia). *Quaternary International*, 427, p. 225-229.
- Andrefsky, W. 2008. Lithic Analysis, Use Wear. In: Pearseal, D. M. (ed.). *Encyclopaedia of Archaeology*. San Diego: Elsevier, Academic Press.
- Backwell, L., Parkington, A., Roberts, E., d'Errico, F., Huchet, J-B. 2012. Criteria for Identifying Bone Modification by Termites in the Fossil Record. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 337, p. 72-87.
- Backwell, L., d'Errico, F. 2001. Evidence of Termite Foraging by Swartkrans Early Hominids. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 98, p. 1358-1363.
- Bejenaru, L. 2018. Worked Bone and Archaeology: Proceedings of the 11th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group in Iasi 2016. *Quaternary International*, 472, Part A.
- Bello, S., Vereniotou, E., Cornish, L., Parfitt, S. 2011. Dimensional Microscope Analysis of Bone and Tooth Surface Modifications: Comparisons of Fossil Specimens and Replicas. *Scanning*, 33, p. 316-324.

- Blasco, R., Rosell, J., Cuartera, F., Fernández Peris, J., Gopher, A., Barkai, R. 2013. Using Bones to Shape Stones: MIS 9 Bone Retouchers at Both Edges of the Mediterranean Sea. *PLoS ONE*, 8, e76780.
- Borel, A., Raphaël, D., Philippe, M., Thomas, I., Maxence, B., Julie, M. 2021. Optimization of Usewear Detection and Characterization on Stone Tool Surfaces. *Scientific Reports*, 11, 24197. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-03663-4>
- Bradfield, J. 2014. Pointed Bone Tool Technology in Southern Africa: Results of Use-trace Analyses. Unpublished Doctoral Thesis. University of Johannesburg.
- Bradfield, J. 2015. Use-trace Analysis on Bone Tools: a Brief Overview of Four Methodological Approaches. *South African Archaeological Bulletin*, 70, p. 3-14.
- Bradfield, J., Antonites, A. 2018. Bone Scapula Hoes from the Middle Iron Age, Limpopo Province, South Africa. *Quaternary International*, 472, p. 126-134.
- Bradfield, J., Lombard, M., Reynard, J., Wurz, S. 2020. Further Evidence for Bow Hunting and its Implications More than 60 000 Years Ago: Results of a Use-trace Analysis of the Bone Point from Klasies River Main Site, South Africa. *Quaternary Science Reviews*, 236, 106295. <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2020.106295>
- Buc, N. 2010. Testing Functional Hypothesis of Late Holocene Bone Bipoints from the Lower Parana Wetlands (Argentina). In: Legrand-Pineau, A., Sidéra, I. (eds.). *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia: Cultural, Technological and Functional Signature*. British Archaeological Reports (B.A.R.), International Series 2136. Oxford: Archaeopress, p. 217-225.
- Buc, N. 2011. Experimental Series and Use-wear in Bone Tools. *Journal of Archaeological Science*, 38, p. 546-557.
- Buc, N., Loponte, D. 2007. Bone Tool Types and Microwear Patterns: Some Examples from the Pampa Region, South America. In: Gates St-Pierre, C., Walker, R. (eds.). *Bones as Tools: Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies*. British Archaeological Reports (B.A.R.) International Series 1622. Oxford: Archaeopress, p. 143-157.
- Chabot, J., Dionne, M.-M., Paquin, S. 2017. High Magnification Use-wear Analysis of Lithic Artefacts from Northeastern America: Creation of an Experimental Database and Integration of Expedient Tools. *Quaternary International*, 427, p. 25-34. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.11.061>
- Choyke, A., Daróczy-Szabó, M. 2010. The Complete and Usable Tool: Some Life Histories of Prehistoric Bone Tools in Hungary. In: A. Legrand-Pineau and I. Sidéra (eds), *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia: Cultural, Technological and Functional Signature*. British Archaeological Reports (B. A. R.), International Series 2136. Oxford: Archaeopress, p. 235-248.
- Christensen, M. 1999. *Technologie de l'ivoire au Paléolithique supérieur. Caractérisation physico-chimique du matériau et analyse fonctionnelle des outils de transformation*. British Archaeological Reports (B. A. R.), International Series 751. Oxford: Archaeopress.
- Christadou, R. 2008. An Application of Micro-wear Analysis to Bone Experimentally Worked Using Bronze Tools. *Journal of Archaeological Science*, 35, p. 733-751.
- Cooper, J., Nugent, S. 2006. Tools on the Surface: Residue and Use-wear Analyses of Stone Artefacts from Camooweal, Northwest Queensland. In: Haslam, M., Robertson, G., Crowther, A., Nugent, S., Kirkwood, L. (eds.). *Archaeological Science Under a Microscope: Studies in Residue and Ancient DNA Analysis in Honour of Thomas H. Loy*. Terra Australis, 30. Canberra: ANU E-Press, p. 207-227
- d'Errico, F. 1993. Criteria for Identifying Utilised Bone: the Case of the Cantabrian "Tensors". *Current Anthropology*, 34, p. 299-309.
- d'Errico, F., Backwell, L. 2003. Possible Evidence of Bone Tool Shaping from the Early Hominid Site of Swartkrans, South Africa. *Journal of Archaeological Science*, 30, p. 1559-1576.
- d'Errico, F., Backwell, L. 2009. Assessing the Function of Early Hominin Bone Tools. *Journal of Archaeological Science*, 36, p. 1764-1773.
- Desmond, A., Barton, N., Bouzouggar, A., Douka, K., Fernandez, P., Humphrey, L., Morales, J., Buckley, M., Doyan, L. 2018. ZooMS identification of Bone Tools from the North African Later Stone Age. *Journal of Archaeological Science*, 98, p. 149-157. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2018.08.012>
- Donahue, R., Murphy, M., Robbins, L. 2002. Lithic Microwear Analysis of Middle Stone Age Artifacts from White Paintings Rock Shelter, Botswana. *Journal of Field Archaeology*, 29, p. 155-163.
- Dubreuil, L., Savage, D., Delgado-Raack, S., Plisson, H., Stephenson, B., de la Torre, I. 2015. Current Analytical Frameworks for Studies of Use-wear on Ground Stone Tools. In: Marreiros, J., Bicho, N., Gibaja, J. (eds.). *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology, Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique*. Switzerland: Springer, p. 105-158.
- Dumont, J. 1982. The Quantification of Microwear Traces: a New Use for Interferometry. *World Archaeology*, 14, p. 206-217.
- Evans, A., Donahue, R. 2008. Laser Scanning Confocal Microscopy: a Potential Technique for the Study of Lithic Microwear. *Journal of Archaeological Science*, 35, p. 2223-2230.
- Evora, M. 2015. Use-wear Methodology on the Analysis of Osseous Industries. In: Marreiros, J., Bicho, N., Gibaja, J. (eds.). *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology, Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique*. Switzerland: Springer, p. 159-170.
- Falci, C., Cuisin, J., Delpuech, A., Van Gijn, A., Hofman, C. 2019. New Insights into Use-wear Development in Bodily Ornaments Through the Study of Ethnographic Collections. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 26, p. 755-805. <https://doi.org/10.1007/s10816-018-9389-8>
- Fernandez-Jalvo, Y., Andrews, P. 2016. *Atlas of Taphonomic Identifications*. London: Springer.
- Fisher, J. 1995. Bone Surface Modifications in Zooarchaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2, p. 7-68
- Fullagar, R. 2006. Residues and Use-wear. In: Balme, J., Patterson, A. (eds.). *Archaeology in Practice*. Oxford: Blackwell, p. 207-234.
- Gates St-Pierre, C. 2007. Bone Awls of the St. Lawrence Iroquoians: a Microwear Analysis. In: Gates St-Pierre, C., Walker, R. (eds.). *Bones as Tools: Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies*, British Archaeological Reports (B. A. R.), International Series 1622, Oxford: Archaeopress, p. 107-118.

- Gates St-Pierre, C., Walker, R. B. (eds.). 2007. *Bones as Tools: Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies* BAR International Series 1622. Oxford: Archaeopress.
- Gonzalez-Urquijo, J., Ibáñez -Estevez, J. 2003. The Quantification of Use-wear Polish Using Image Analysis: First Results. *Journal of Archaeological Science*, 30, p. 481-489.
- Grace, R. 1989. *Interpreting the Function of Stone Tools: the Quantification and Computerisation of Microwear Analysis*. British Archaeological Reports (B. A. R.), International Series 474. Oxford: Archaeopress.
- Grace, R. 1990. The Limitations and Applications of Use-wear Analysis. Proceedings of the International Conference on Lithic Use-Wear Analysis, *AUN*, 14, p. 9-14.
- Grace, R., Graham, I., Newcomer, M. 1985. The Quantification of Microwear Polishes. *World Archaeology*, 17, p. 112-120.
- Griffitts, J. 1997. Replication and Analysis of Bone Tools. In: Hannus, L., Rossum, L., Winham, R. (eds.). *Proceedings of the 1993 Bone Modification Conference Hot Springs, South Dakota, Archeology Laboratory Augustana College, Sioux Falls, South Dakota*. Occasional Publication, 1, p. 236-246.
- Griffitts, J. 2001. Archaic Period Bone Tools from the Los Pozos Site in Southern Arizona. In: Choyke, A., Bartosiewicz, L. (eds.). *Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space, Proceedings of the 2nd meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group, Budapest*. British Archaeological Reports (B. A. R.), International Series 937. Oxford: Archaeopress, p. 185-195.
- Griffitts, J., Bonsal, C. 2001. Experimental Determination of the Function of Antler and Bone 'Bevel-ended Tools' from Prehistoric Shell Middens in Western Scotland. In: Choyke, A., Bartosiewicz, L. (eds.). *Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space*. British Archaeological Reports (B. A. R.), International Series 937. Oxford: Archaeopress, p. 207-220.
- Halett, E., Marean, C., Steele, T., Ivarez-Fernandez, E., Jacobs, Z., Niccolo, J., Aldeias, V., Scerri, E., Olszewski, D., Abdeljalil, M., Hajraoui, E., Dibble, H. 2021. A Worked Bone Assemblage from 120,000-90,000 Year Old Deposits at Contrebandiers Cave, Atlantic Coast, Morocco. *iScience*, 24, 102988, p. 1-21. <https://doi.org/10.1016/j.isci.2021.102988>.
- Hohenstein, U., Gargani, E., Bertolini, M. 2020. Use-wear Analysis of Bone and Antler Tools from Farneto (Bologna, Italy) and Sa Osa (Oristano, Italy) Archaeological Sites. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 32, p. 102386.
- Holden, A., Harris, J. Timm, R. 2013. Paleoecological and Taphonomic Implications of Insect- Damaged Pleistocene Vertebrate Remains from Rancho La Brea, Southern California. *PLoS ONE*, 8(7), e67119. <http://doi.org/10.1371/journal.pone.0067119>.
- Ibáñez, J., Mazzucco, N. 2021. Quantitative Use-wear Analysis of Stone Tools: Measuring How the Intensity of Use Affects the Identification of the Worked Material. *PLoS ONE*, 16(9), e0257266. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0257266>
- Keeley, L. 1974. Technique and Methodology in Microwear Studies: a Critical Review. *World Archaeology*, 5, p. 323-336.
- Keeley, L., Newcomer, M. 1977. Microwear Analysis of Experimental Flint Tools: a Test Case. *Journal of Archaeological Science*, 4, p. 29-62.
- Kimball, L. R., Kimball, J. F., Allen, P. E. 1995. Microwear Polishes as Viewed Through the Atomic Force Microscope. *Lithic Technology*, 20, p. 6-28.
- Knutsson, K. 1988. *Making and Using Stone Tools: The Analysis of the Lithic Assemblages from Sites with Flint in Uåsterbotten, Northern Sweden*. AUN II. Uppsala.
- Legrand, A., Sidéra, I. 2007. Methods, Means and Results When Studying European Bone Industries. In: Gates St-Pierre, C., Walker, R. (eds.). *Bones as Tools: Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies*, British Archaeological Reports (B. A. R.), International Series 1622, Oxford: Archaeopress, p. 67-78.
- LeMoine, G. 1994. Use Wear on Bone and Antler Tools from the Mackenzie Delta, Northwest Territories. *American Antiquity*, 59, p. 316-334.
- Li, Z., Shen, C. 2010. Use-wear Analysis Confirms the Use of Palaeolithic Bone Tools by the Lingjing Xuchang Early Human. *Chinese Science Bulletin*, 55, p. 2282-2289.
- Lombard, M., Wadley, L. 2007. The Morphological Identification of Micro-residues on Stone Tools Using light Microscopy: Progress and Difficulties Based on Blind Tests. *Journal of Archaeological Science*, 34, p. 155-165.
- Lyman, R. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyman, R. 2004. The Concept of Equifinality in Taphonomy. *Journal of Taphonomy*, 2, p. 15-26.
- Malburg, M. 2019. Advanced Wear Analysis. Metrology and Quality News. [online]. Access mode: <https://metrology.news/advanced-wear-analysis>. [accessed 13 April 2022].
- Malzbender, T., Gelb, D. and Wolters, H. 2001. Polynomial Texture Maps. *SIGGRAPH '01: Proceedings of the 28th Annual Conference on Computer Graphics and Interactive Techniques. August 2001*, p. 519-528. <https://doi.org/10.1145/383259.383320>.
- Marreiros, J., Mazzucco, N., Gibaja, J., Bicho, N. 2015. Macro and Micro Evidences from the Past: the State of the Art of Archeological Use-wear Studies. In: Marreiros, J., Bicho, N., Gibaja, J. (eds.). *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology, Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique*. Switzerland: Springer, p. 159-170.
- Martisius, N., McPherron, S., Schulz-Kornas, E., Soressi, M., Steele, T. 2020. A Method for the Taphonomic Assessment of Bone Tools Using 3D Surface Texture Analysis of Bone Microtopography. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, p. 251-267. <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01195-y>
- Martisius, N. in press. *Accessing the Ephemeral using Multiscale 3D Microscopy of Bone Microwear*. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 103634.
- Mateo-Lomba, P. Rivals, F., Blasco, R., Rosell, J. 2019. The Use of Bones as Retouchers at Unit III of Teixoneres Cave (MIS 3; Moia, Barcelona, Spain). *Journal of Archaeological Science: Reports*, 27, 101980. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.101980>
- Medina, M., Lopez, L., Buc, N. 2018. Bone Tool and Tuber Processing: a Multi-Proxty Approach at Boyo Paso 2, Argentina. *Antiquity*, 92, p. 1040-1055. <https://doi.org/10.15184/aqy.2018.93>

- Odell, G., Vereecken, F. 1980. Verifying the Reliability of Lithic Use-wear Assessments by 'Blind Tests': the Low-power Approach. *Journal of Field Archaeology*, 7, p. 87-120.
- Pante, M., de la Torre, I., d'Errico, F., Njau, J., Blumenschine, R. 2020. Bone Tools from Beds II-IV, Olduvai Gorge, Tanzania, and Implications for the Origins and Evolution of Bone Technology. *Journal of Human Evolution*, 148, 102885. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2020.102885>
- Plisson, H. 2018. Digital Photography in Use-wear Studies, from 2D to 3D. *Virtual retrospect 2013 : actes du colloque de Pessac (France), 27-29 novembre 2013*, Nov 2013, Pessac, France. p.36-47.
- Reynard, J. 2013. Trampling in Coastal Sites: an Experimental Study on the Effects of Shell on Bone in Coastal Sediment. *Quaternary International*, 330, p. 156-170. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.11.007>.
- Rots, V. 2005. Wear Traces and the Interpretation of Stone Tools. *Journal of Field Archaeology*, 30, p. 61-73.
- Sáez, C., Lerma, I. 2015. Traceology on Metal. Use-wear Marks on Copper-based Tools and Weapons. In: Marreiros, J., Bicho, N., Gibaja, J. (eds.). *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology, Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique*. Switzerland: Springer, p. 171-188.
- Scott, R., Ungar, P., Bergstrom, T., Brown, C., Grine, F., Teaford, M., Walker, A. 2005. Dental Microwear Texture Analysis Shows Within Species Diet Variability in Fossil Hominins. *Nature*, 436, 693-695. <https://doi.org/10.1038/nature03822>.
- Semenov, S. 1964. *Prehistoric Technology*. Bath: Adams and Dart.
- Stammers, R., Caruana, M., Herries, A. 2018. The First Bone Tools from Kromdraai and Stone Tools from Drimolen, and the Place of Bone Tools in the South African Earlier Stone Age. *Quaternary International*, 495, p. 87-101. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2018.04.026>.
- Stone, E. 2013. The Identification of Perishable Technology through Use-wear on Osseous Tools: Wear Patterns on Historic and Contemporary Tools as a Standard for Identifying Raw Materials Worked in the Late Upper Palaeolithic. In: Choyke, A., O'Connor, S. (eds.). *From these Bare Bones: Raw Materials and the Study of Worked Osseous Objects*. Oxford: Oxbow Books, p. 28-35.
- Van Gijn, A. 2014. Science and Interpretation in Microwear Studies. *Journal of Archaeological Science*, 48, p. 166-169. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.10.024>.
- Van Gijn, A. 2007. The Use of Bone and Antler Tools: Two Examples from the Late Mesolithic in the Dutch Coastal Zone. In: Gates St-Pierre, C., Walker, R. (eds.). *Bones as Tools: Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies*. British Archaeological Reports (B. A. R.), International Series 1622. Oxford: Archaeopress, p. 81-92.
- Vaughan, P. 1985. *Use-wear Analysis of Flaked Stone Tools*. Arizona: University of Arizona Press.
- Von Den Dries, M., Van Gijn, A. 1997. The Representivity of Experimental Use-wear Traces. In: Ramos-Millan, A., Bustillo, M. (eds.). *Siliceous Rocks and Culture*. Monográfica Arte y arqueología, 42. Granada : Universidad de Granada, p. 499-513.
- Zhilin, M. 2017. Mesolithic Bone Arrowheads from Ivanovskoye 7 (central Russia): Technology of the Manufacture and Use-wear traces. *Quaternary International*, 427, p. 230-244. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.09.095>.
- Zupancich, A., Mutri, G., Caricola, I., Carra, M., Radini, A., Cristiani, E. 2019. The Application of 3D Modeling and Spatial Analysis in the Study of Groundstones Used in Wild Plants Processing. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, 4801-4827. <https://doi.org/10.1007/s12520-019-00824-5>.

© S. A. TELIZHENKO, O. M. SILAIEV* 2022

LITHIC ASSEMBLAGES OF THE LINEAR POTTERY CULTURE SETTLEMENT MODRYCHI-I

A total of 145 flint items, as well as four obsidians and seven stone-made artefacts, were collected during the excavations on the Linear Pottery culture settlement Modrychi-I in Lviv Oblast, which is located within Ukrainian Outer Subcarpathia. The assemblage of flint and obsidian items has been analyzed as an integral complex that characterizes the material culture of the Neolithic settlement. The prevailing number of flint items such as cores, flakes and blades reflect on-site production. As for the obsidian artefacts, an attempt was made to establish the origin of raw materials.

Keywords: Outer Subcarpathia, Modrychi village, Linear Pottery culture, Neolithic, flint, obsidian, stone tools.

Introduction

In 2020, excavations were conducted by the Research Center “Rescue Archaeological Service” (Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine) during the construction of a highway bypassing Truskavets, Drohobych district, Lviv Oblast, located within the Ukrainian Outer Subcarpathia (fig. 1). A settlement dated to the Neolithic period was discovered and sampled, through excavations, near the south-eastern outskirts of Modrychi village. The site contained objects and features identified as belonging to the Linear Pottery culture (LPC). The major proportion of the assembled collection of items (around 40%) consisted of lithic artefacts (flint and obsidian), which themselves are worthy of comprehensive typological analysis.

Characteristics of the Neolithic site Modrychi-1

Before discussing the lithic assemblages, it is necessary to highlight some features of the Modrychi-I site which will allow these artefacts to be seen in the context of the site. The excavations, conducted in a single season, have exposed a sizeable area (1745 m²) of cultural deposits. In total, 137 archaeological features were revealed. The vast majority of them (130) consisted of postholes which comprised the foundation of two large above-ground dwellings — commonly referred to as *longhouses*. They had a rectangular shape, measuring 26.5 × 8 m and 24 × 7.5 m, and consisted of five parallel rows of postholes supplemented with ditches in some areas of the feature (fig. 2).

Such buildings are a common type of a dwelling house, well-known from the excavations at the LPC settlements in France, Holland, Germany, Czech Republic, Slovakia, Hungary and Poland (Modderman 1988; Czekaj-Zastawny 2008; Květina, Hrnčíř 2013; Rück 2013; Pavlu 2016). The excavated settlements at this site are the first structures of this kind discovered in Ukraine.

Another category of features regularly encountered at the LPC settlements are large amorphous pits (from 5 to 13 m in length) within its spatial complex. These sunken features were used for storage of food-stuffs, material objects, or rubbish disposals. However, some researchers have assumed these kinds of objects may have functioned as pit-houses at the Neolithic settlements in Ukraine (Пастернак 1961, с. 181-183; Пелешишин 1999, с. 43-46). There were three such pits discovered at the Modrychi-I site, which contained majority of all pottery items and stone objects recovered from the settlement.

Flint and obsidian artefacts were found at several places. The spatial allocation has allowed to discern several areas within the excavation site where these items were accumulated (fig. 2). The spot of the highest concentration of items was discovered in the central portion of the *longhouse 1*, as well as at the outer perimeter of its eastern wall. It is here

* TELIZHENKO Serhii Anatoliiovych — PhD, Senior Research Fellow, Department of Archaeology of the Crimea and North-Western Black Sea, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-1677-4900, telizhenko_s@ukr.net
SILAIEV Oleksandr Mykolaiovych — Junior Research Fellow, Scientific Research Centre “Rescue Archaeological Service”, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-8267-6025, silayevs@ukr.net

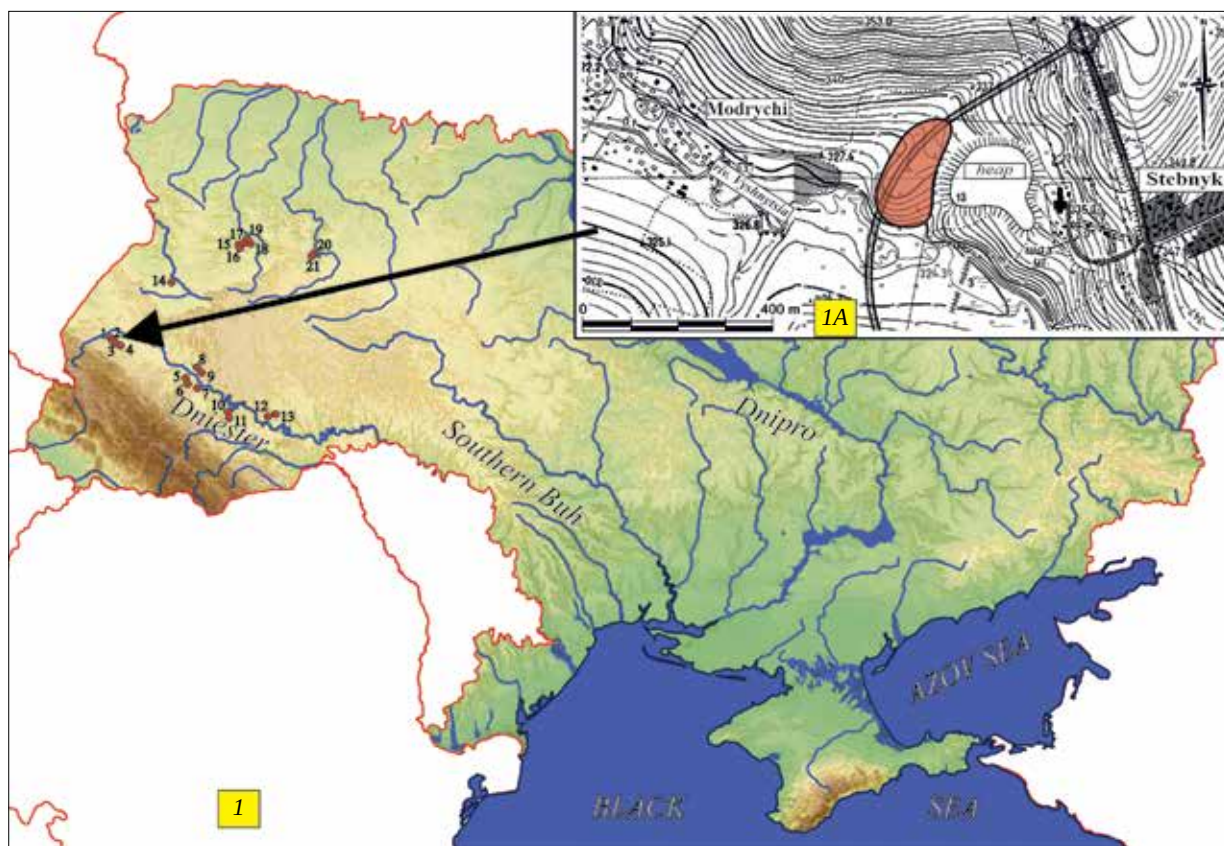

Fig. 1. Map of the location of the most famous sites of the “Music-Note” Pottery phase of the LPC in the Western part of Ukraine: 1 — Kulchytsi; 2 — Modrychi-I; 3 — Kotovane; 4 — Ulychne; 5 — Temyrivtsi-I; 6 — Medynia; 7 — Yezupil; 8 — Bilshivtsi; 9 — Tustan; 10 — Luka; 11 — Nezvysko; 12 — Blyshchanka; 13 — Bilche Zolote; 14 — Tadani; 15 — Baiv (ostriv); 16 — Ratniv-II; 17 — Hirka polonkaa; 18 — Holyshiv-II; 19 — Hnidavska Hirka; 20 — Ostroh; 21 — Mezhyrychi

Fig. 1a. Topographical map with the location of the Neolithic site Modrychi-I

the largest number of flint cores (7 of 8), debitage (72 items), and finished products (20 items) were collected. Although occurring in smaller quantities, retouched blades and debitage refuse, consisting of flakes and shatter, were distributed inside the perimeter of the *longhouse 2* (13 items), as well as in the filling of the large pit No. 12 (nine items), No. 14 (four items), and No. 15 (nine items). The rest of the flint artefacts were scattered randomly all over the excavation area.

As for the obsidian debitage elements and tools, of which only four were found at the site, their deposition is exclusively associated with the house features at the site. Two obsidian artefacts were found inside the posthole (1), and in the ditch (1), which comprised the walls of the *longhouse 1*. Two more obsidian items were discovered in the upper layer of the large pit No. 12, which partially overlaps the western wall of the *longhouse 2*.

Despite certain spatial dispersion, the assemblage of flint and obsidian products should be analyzed as an integral complex that characterizes the material culture of the Neolithic settlement Modrychi-I.

Flint artefacts

The assemblage consists of 145 items which are related to flint knapping activities and includes debitage, as well as completed formal tools. Statistical data on the flint collection is presented in Table 1.

According to the statistics, the main part of the collection includes flintknapping debitage — 98 items, which is 67.5% of the total amount of flint artefacts. As for the raw material utilized at the site, Turonian high-quality flint of Volhynian or Podolian origin was selected. This material occurs in shades of gray to dark gray, or brownish-gray tones. As no specific geochemical analysis has been conducted upon the items recovered to this date, the lithic source was determined by judging by colour, transparency, texture, and thickness of the cortex to known Volhynian and Podolian lithic deposits. The exact whereabouts of their actual acquisition is questionable. It should be noted that the Modrychi-I site is located in close proximity to the area of well-known

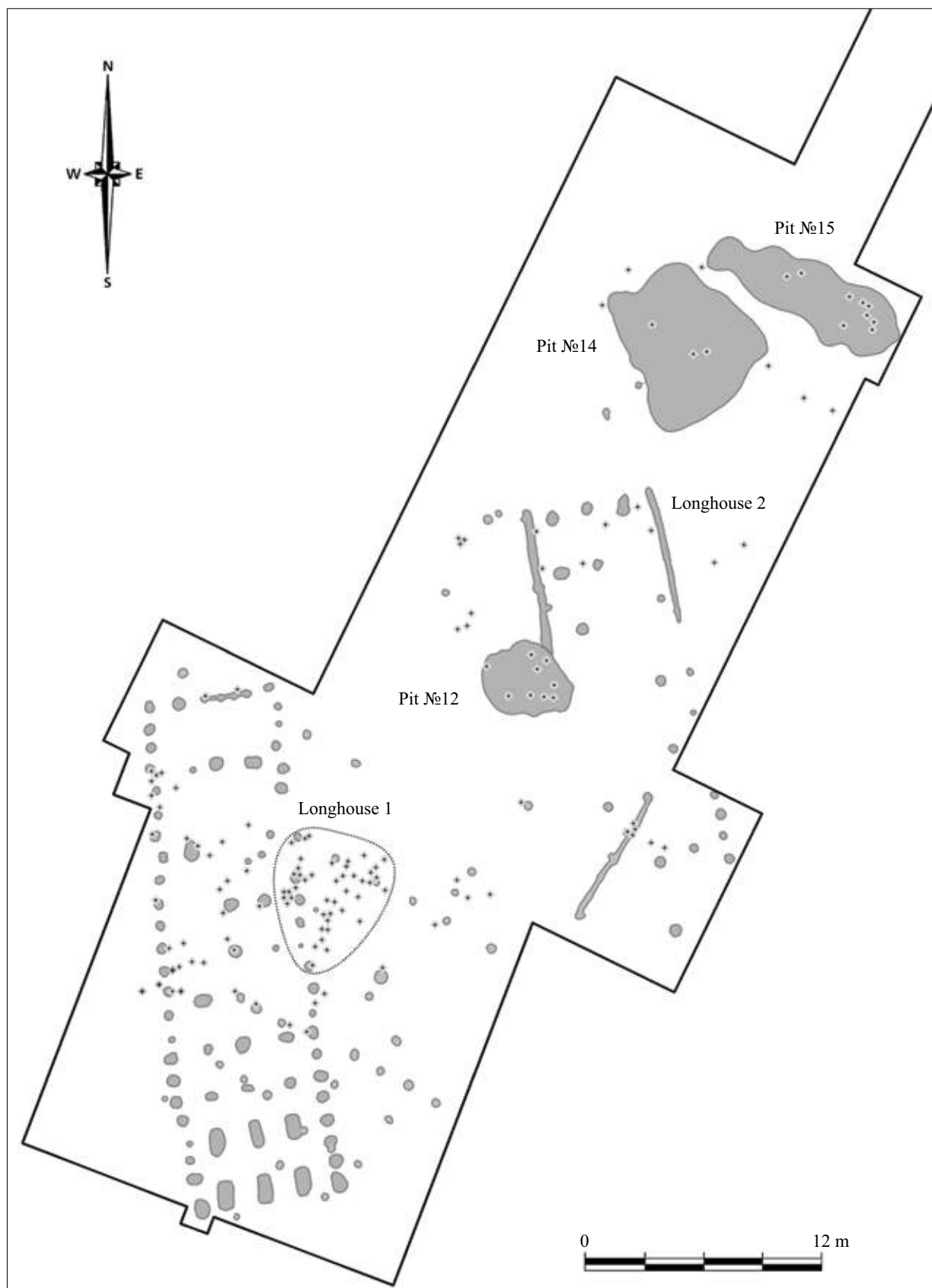

Fig. 2. General plan of the excavation site with discovered features and distribution of the collected artefacts

Neolithic deposits and flint production centers in the Ivano-Frankivsk Oblast, such as Nyzhniv and

Bukivna (Конопля 1998, с. 154; Конопля та ін. 2015, с. 389-390). Conveniently the Modrychi-1

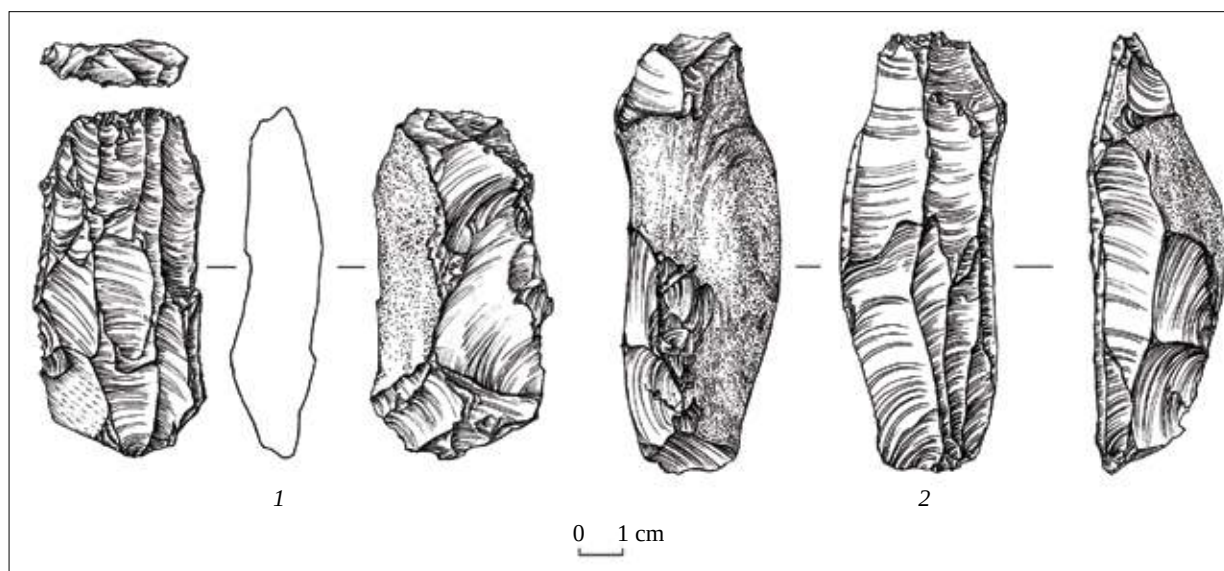

Fig. 3. Flint artefacts: 1, 2 — bi-directional prismatic cores

is near to and has a rather useful connection to the Dnister River Basin.

The secondary reduction phases which occur during flintknapping process was most-likely performed on-site which is evidenced by the eight cores recovered at the settlement. Among them, several different core types were distinguished accordingly to their

shapes: prismatic, unidirectional and bi-directional, displaying straight or oblique striking platforms (fig. 4: 2; 5: 1, 2), conical unidirectional (fig. 4: 1), cylindrical and amorphous. Almost all cores are exhausted and were exploited to obtain blades.

Two more prismatic cores were shaped from primary chunks, as they display a single platform

Table 1. Flint artefacts collection. Summarized data

Definition	Amount	%
Debitage	98	67.5
Flakes and chips	53	36.5
Chunks	1	0.6
Cores	8	5.5
Crested blades	3	2.0
Blades	8	5.5
Blades proximal fragment	9	6.2
Blades medial fragment	12	8.2
Blades distal fragment	3	2.0
Unidentified	1	0.6
Tools	47	32.4
Obliquely truncated blades	2	1.3
Retouched blades and fragments	16	11.0
Scrapers	12	8.2
Burins	1	0.6
Drills	1	0.6
Combined tools	2	1.3
Notched tools	1	0.6
Retouched flakes	10	6.8
Tool fragments	2	1.3
Total	145	100

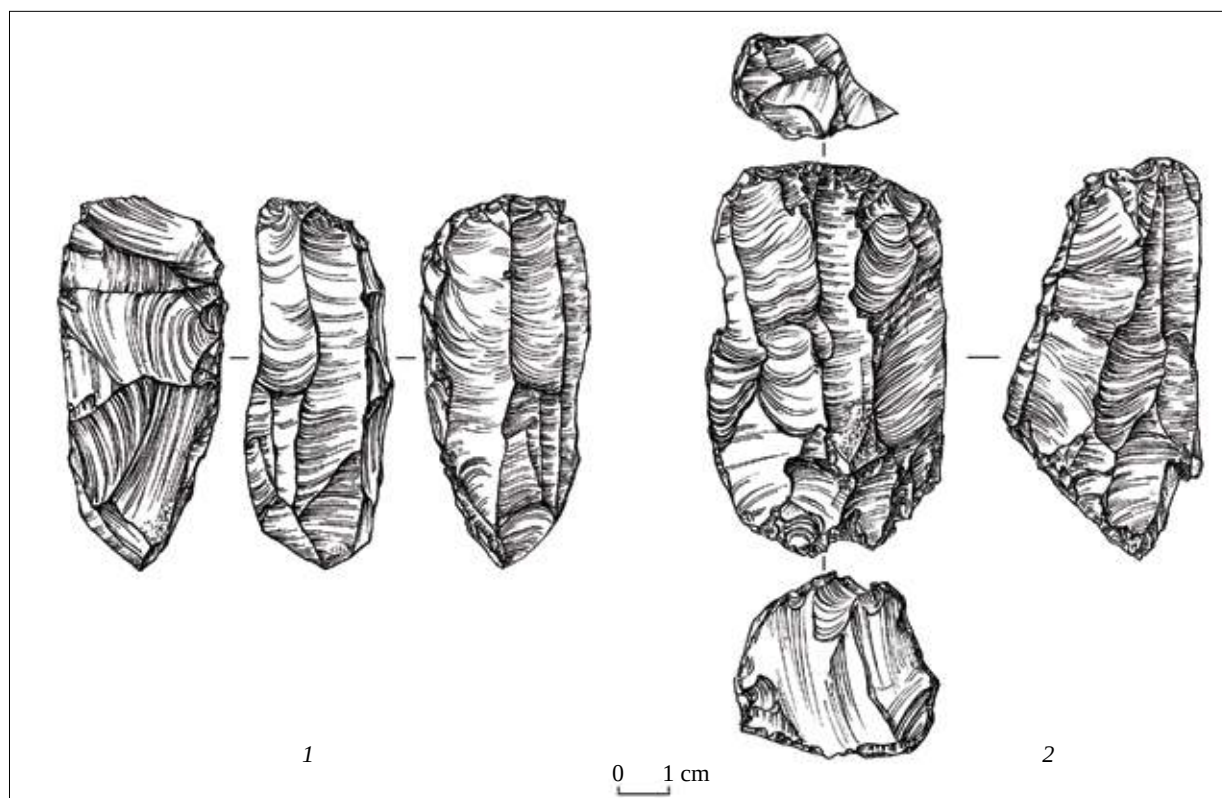

Fig. 4. Flint artefacts: 1 — a conical unidirectional core; 2 — a prismatic bi-directional core

face which was exploited to its maximum extent, whereas the backside partially or completely retain its intact yellowish cortex (fig. 3: 1, 2).

One of the cores is a distinctive cylindrical type with a single oblique striking platform. It has some natural flaws, such as voids and numerous fractures on the working surface. At the initial stage of knapping, this core probably had a prismatic shape and it is possible that the blades were removed from all aspects of the platform surface.

Only three examples of the crested blades were found at the settlement. Flakes make-up the largest category of the core derived products (Table 2). They comprise 53 pieces, or 36.5% of the entire flint collection. Primary and secondary flakes occur in almost equal numbers. Their length range is 2—5 cm. Flakes 0.7 to 1 cm are lacking, however two smaller chippings (less than 1 cm) were discovered. It is assumed that the initial phase of the core knapping could have taken place away from the site, where the material was procured, followed

by formal shaping of the cores and blade removal being carried out at the settlement.

16 blades and blade fragments were recovered from the settlement — 11% of the flint collection (Table 3). This category is 3.5 times smaller than the flake assemblage. It is comprised predominantly of blades displaying lateral, and bilateral dorsal scar patterns. The most common samples have a length of 1.3 cm or greater.

There are 47 retouched tools (32.4% of the entire flint assemblage), which were comprised of blades and flakes alike. Though the majority is represented by the tools, which were made on different blades fragments — 31 items (65.9% of the total number of tools).

Blades and blade fragments most frequently presented subparallel irregular dorsal retouch, both semi-abrupt or abrupt, as well as with marginal retouching (fig. 6: 8—12; 7: 1—7).

Predominant width seen on the retouched blades is 1.3 cm and bigger. One of the specimens is com-

Table 2. Flakes parameters

Flake type	< 0,7 cm (chippings)	0,7—1 cm	1—2 cm	2—3 cm	3—5 cm	> 5 cm	Total
Primary	-	-	3	10	11	-	24
Secondary	2	-	10	9	6	2	29

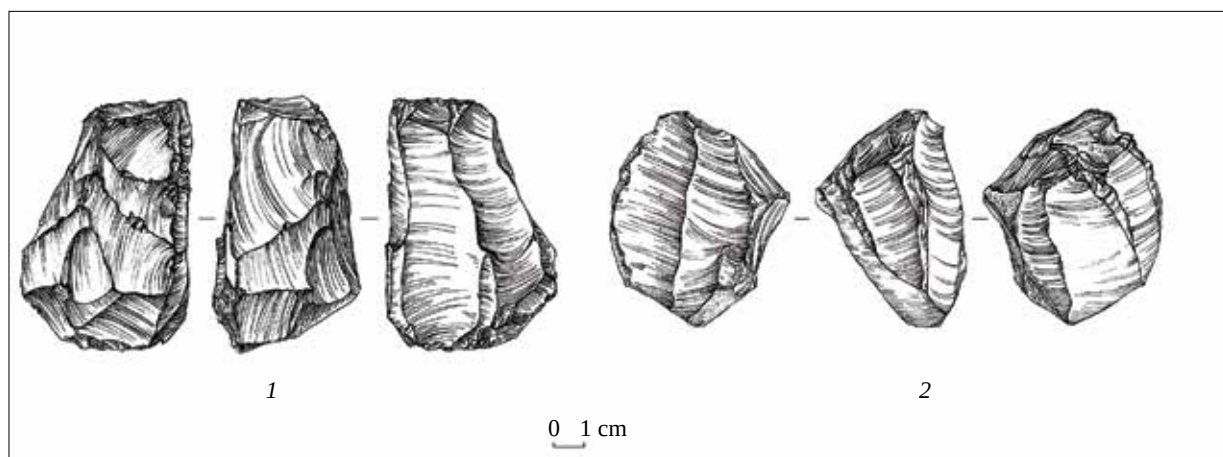

Fig. 5. Flint artefacts: 1, 2 — prismatic cores

plete, seven were made on the proximal fragments, two on the distal aspect, and three on the medial section. Two of the blades have their distal ends obliquely truncated (fig. 6: 2, 3, 4). Retouched micro-blades were not present in the assemblage.

The types of end-scrapers on the settlement is quite representative. The majority of all end-scrapers represented in the assemblage have a convex cutting edge. The end-scrapers can be subdivided further to include eight end-scrapers on the blade (fig. 7: 8—14; 8: 3), three end-scrapers on the flake (fig. 7: 15, 16; 8: 2), and one double-ended scraper created on the circular flake (fig. 8: 1). Interestingly, there were no samples in the collection of side, or end-side type of end-scrapers.

Other noteworthy tools were: a burin on a broken blade, which was made through the application of irregular, abrupt dorsal retouch (fig. 6: 7); a double-notched tool made on the proximal fragment of a blade (fig. 8: 4); a drill or awl created from a bladelet through irregular, semi-abrupt as well as abrupt ventral retouch (fig. 6: 5). It should be noted, that the basal portion of the blade which was utilized to create the drill had been thinned beforehand by truncation. A similar technique is notable on other samples of tools from the site's collection.

The recycling and reuse of worn or previously discarded tools was also evident in the assemblage. This included two combined tools: a flint sickle insert made of a partially truncated blade (fig. 6: 1), and another sickle insert, created from a truncated burin (fig. 6: 6). The latter had its working edge partially removed by the notch, though previously it was applied as a sickle too, judging by gloss traces.

There is a small assortment of retouched flakes (fig. 8: 5—8). Mostly exhibiting marginal retouch, however, these flake removals are the result of the worn-out rather than knapping.

Finally, four flint artefacts in the assemblage display pot lidding and fire-related damage. They appear to be remains of an end-scraper, a retouched proximal fragment of the blade, a medial fragment of the blade, and a secondary flake. These items were not included in the general statistics of the flint collection.

Obsidian artefacts

A distinctive aspect of the Modrychi-I site's material culture is the presence of products made of obsidian. They are represented by the medial fragment of a retouched blade (fig. 9: 3), a crested bladelet (fig. 9: 1), the proximal fragment of a microblade (fig. 9: 2), and a primary flake. It is possible that these artefacts appeared as the result of the exploitation of one and the same core as each item has consistent characteristics of colour, transparency, and luster. It is smokey dark gray in colour, with partially transparent lateral margins. This glassy substance is of high quality, significant density, and appears to be lacking any internal flaws. At present, the margins of these obsidian artefacts sharp margins lacking any obvious signs of deterioration. Among the four obsidian items recovered, three display remnants of yellowish-gray cortex on their dorsal scar patterns.

Unfortunately, raw material analysis was not performed, thus leaving the question of these obsidian artefact origins unanswered. Currently, there are three recorded obsidian deposits which are located relatively close to the Modrychi-I settlement. All of them are occurring in the Carpathian Basin specifically in Hungary (Tokaj Mountains), Slovakia (Lower Zemplín), and Ukraine (Vihorlat-Gutinian ridge) — respectively chemical

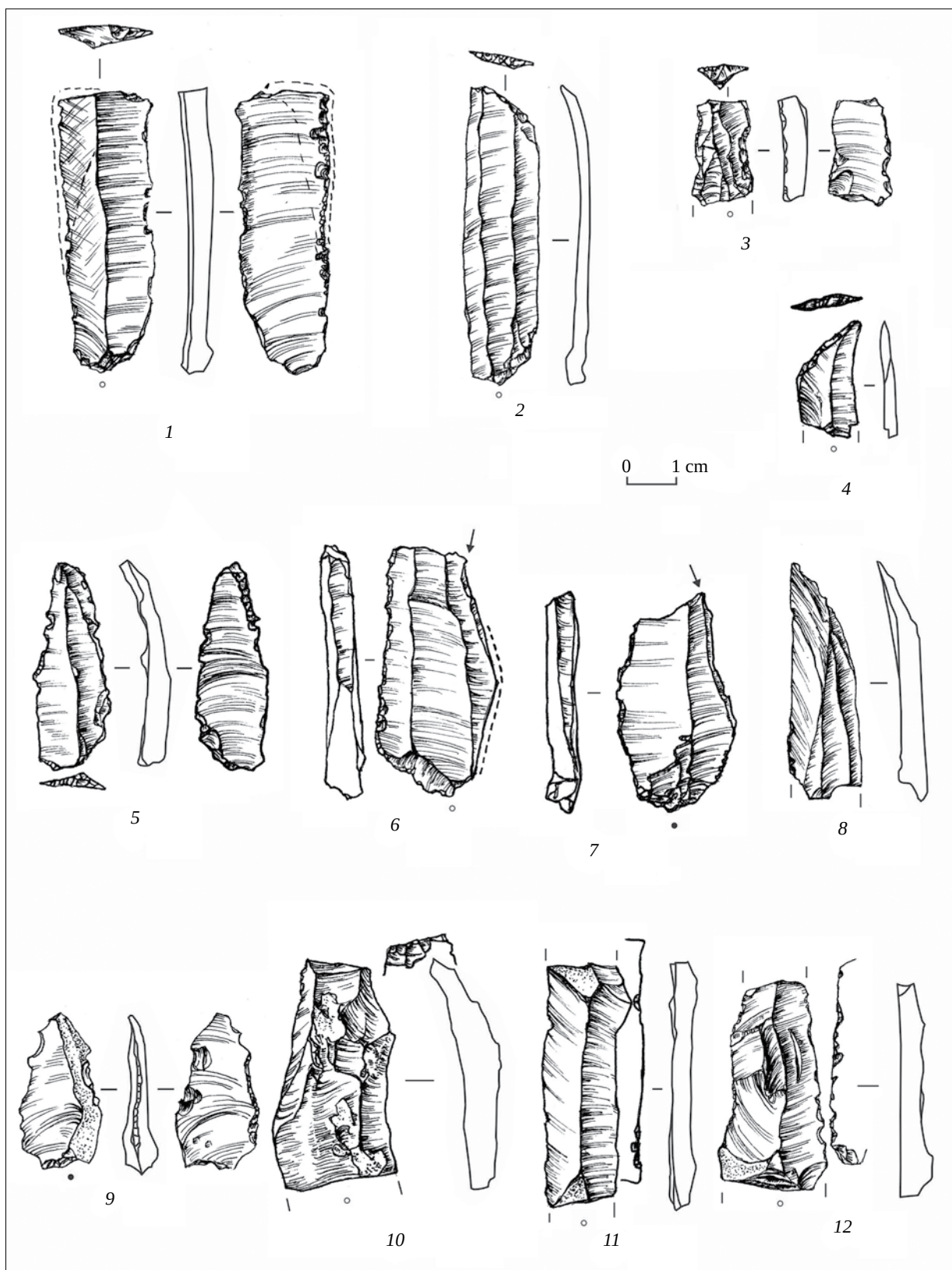

Fig. 6. Flint artefacts: 1 — sickle insert; 2, 4 — truncated blades; 5 — a drill or an awl on the distal part of a bladelet; 6 — a combined tool on the blade; 7 — a burin on the retouched blade; 3, 8–12 — retouched blades and bladelets

groups C1, C2, and C3 (Rosania et al. 2008). The closest is (roughly 120 km) the Carpathian obsidian deposits C1 and C3.

In Ukraine, obsidian occurs in the area around Rokosovo and Malyi Rakovets in the Transcarpathian region. According to the nomenclature of

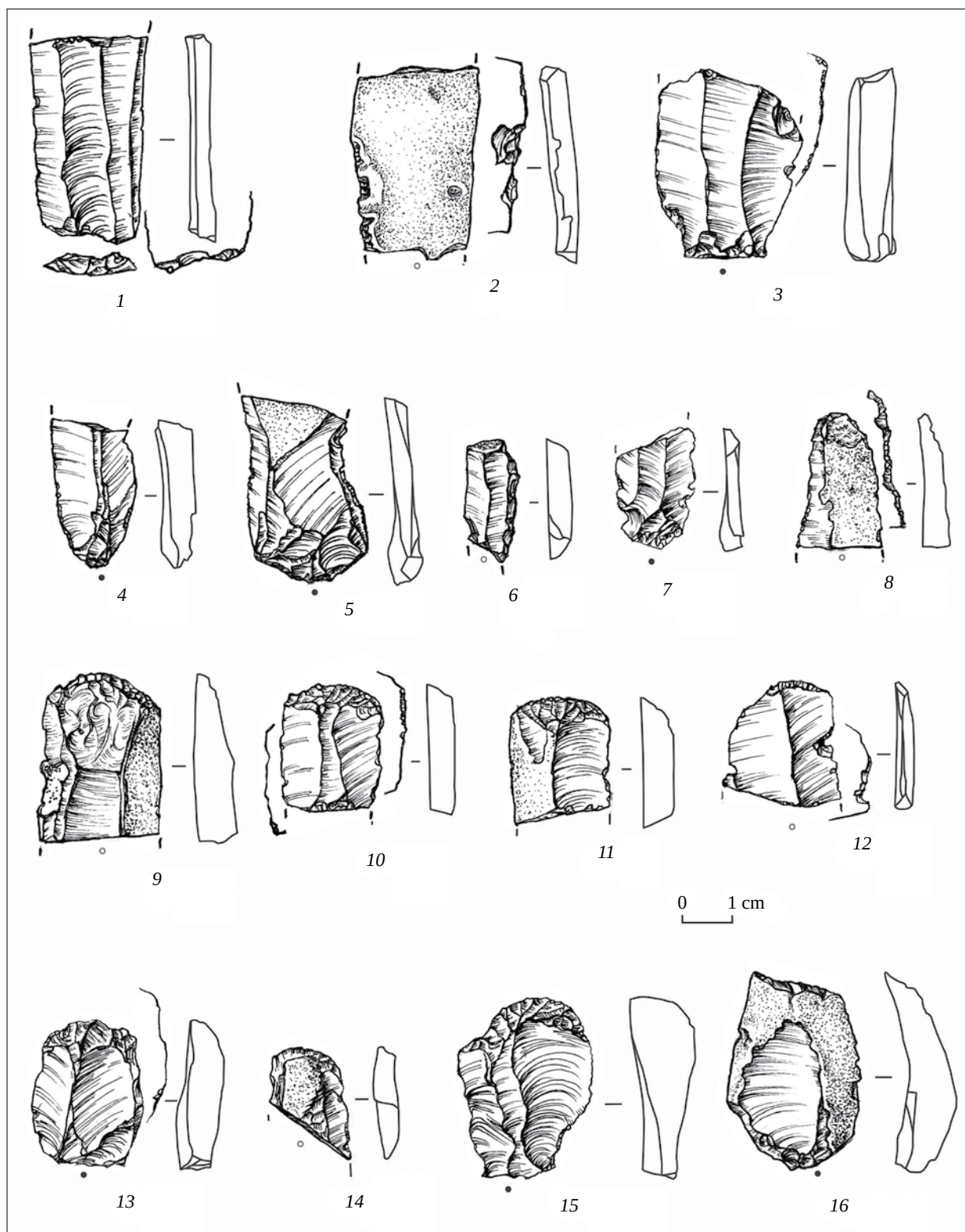

Fig. 7. Flint artefacts: 1—7 — retouched blade fragments; 8—16 — scrapers

R. E. Taylor, this obsidian is classified as “Carpathian III” (Раї 2009, с. 276).

Generally, at archaeological sites of the Middle Palaeolithic in the Ukrainian Transcarpathia region, obsidian artefacts usually dominate in lithic complexes. For instance, summarized data from Rokoso-

vo-I-XV sites implicate that obsidian was utilized to produce 87.72% of all lithic products (Вотякова 2012, с. 8, таблиця 1). A similar percentage (85.5%) in preferential selection of obsidian for tool stone is confirmed on the Malýi Rakovets IV site (Рижов 2015). It has become clear that obsidian, of the C3

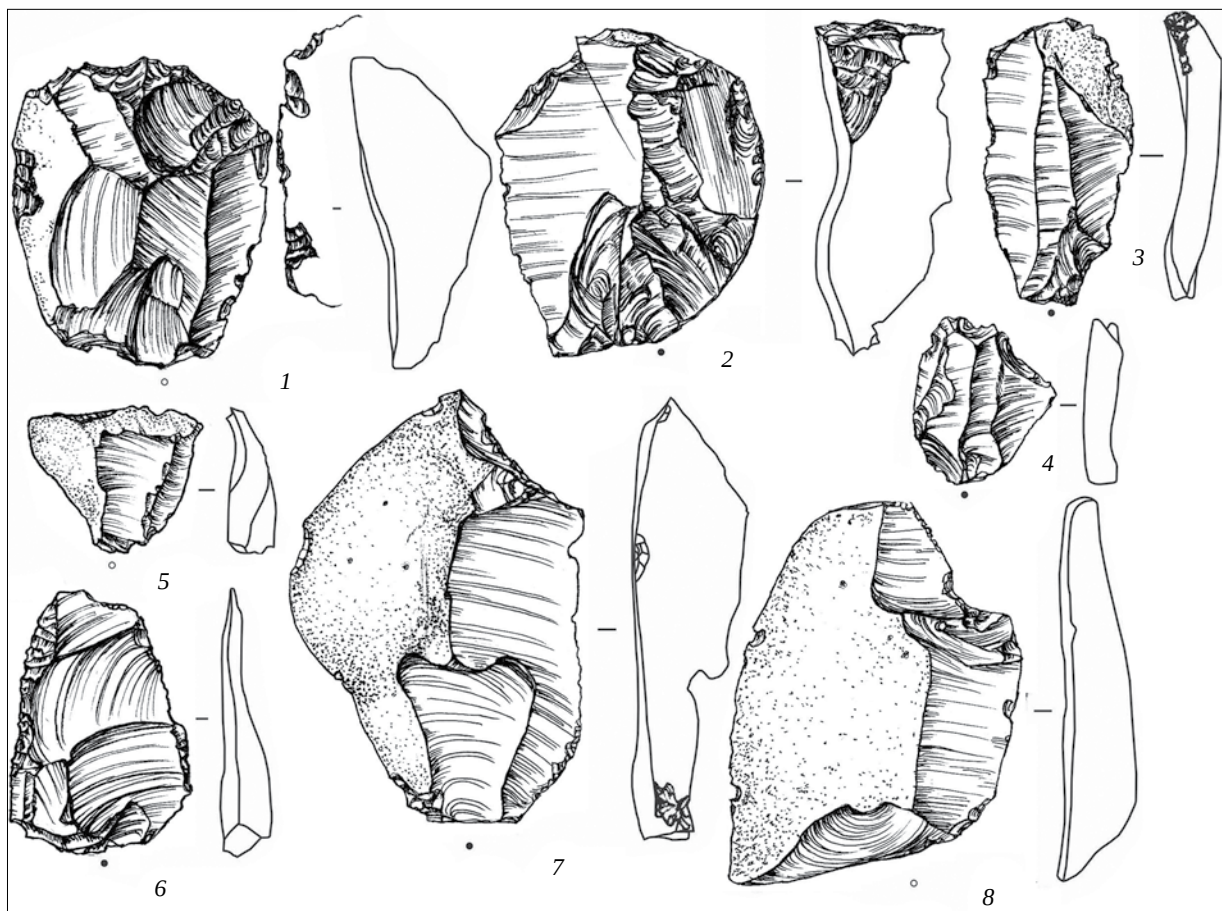

Fig. 8. Flint artefacts: 1—3 — scrapers; 4 — a double-notched tool; 5—16 — retouched flakes

chemical group, was utilized for tool production in local settlements. However, one should consider this source unlikely as it pertains to the Modrychi-I site as obsidian from Ukrainian Transcarpathia deposits is of rather poor quality, and is identifiable by its opaque and crusty mineral structure.

Examining recovered lithic materials from the Neolithic settlement near Medynia village (Halych region, Ivano-Frankivsk Oblast) V. Konoplia suggested that the origins of this obsidian should be sought in the North-Eastern Slovakia, in the Zemplín Mountains (Конопля 2010, с. 393). A similar assumption was made concerning the obsidian blade which was found at the LPC settlement Blyshchanka alongside the Seret River in Ternopil region (Конопля 2008, с. 208). The same researcher obtained and published a fairly large collection of obsidian artefacts, including cores, blades, and tools, after the survey studies at the LPC site near Ulychne village in the Drohobych region, just 13 km away from the Modrychi-I site. He suggested again that the raw material was obtained from Slovakian obsidian deposits (Конопля 1999, с. 131-132).

A single obsidian core was found at the multilayered site Hnidavska Hirka near Lutsk (Volyn Oblast) inside the storage pit belonging to the horizon of the LPC settlement (Златогорський, Бардецький 2010, с. 106).

Five obsidian flakes were collected by the expedition of the National Reserve “Davniy Halych” at the multilayered settlement Bilshivtsi (Kuty locality) in the Ivano-Frankivsk Oblast. The Neolithic deposits of this site were attributed to the Music-Note Pottery phase of the LPC. These items, together with several distinctive pieces of ornamented vessels, were considered indications of contact between the local population and the Tiszadob culture in Central Europe (Ткачук, Кочкін, Щодровський 2017, с. 34).

Obsidian artefacts were found at numerous LPC settlements in the South-Eastern Poland, such as Łoniowa, site-18 (Czekaj-Zastawny, Mitura, Valde-Nowak 2009, s. 198, fig. 21), Rzeszów, site-16 (Kadrow 1990, p. 33), Olszanica, site-4 (Milisauskas 1983). Since these settlements are situated in close vicinity to the obsidian deposits of the Slovakian C1 group (Zbudza, Zalužice), the number of products

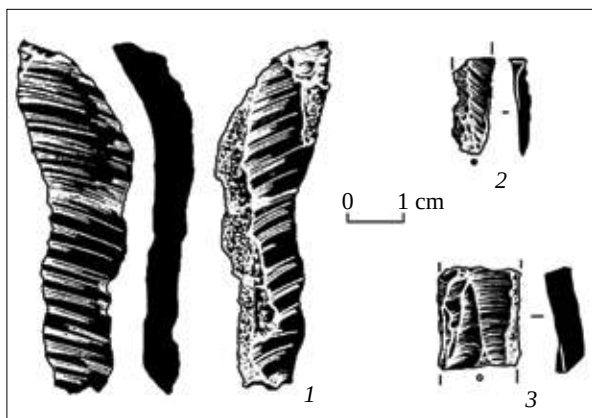

Fig. 9. Obsidian artefacts: 1 — a crested bladelet; 2 — a fragment of a microblade; 3 — a fragment of a retouched blade

from this material source sometimes reaches as high as 99% of the entire lithic collection (Kaczanowska, Kozłowski, Wasilewski 2015, p. 172). However, in Olszanica and Łoniowa, obsidian artefacts were concentrated just in a few longhouses, which led to the conclusion that perhaps only some families or groups were allowed access to, or could use it as a raw stone (Титов 1996, с. 166).

Polish scientists, then speaking of obsidian imports at the LPC settlements, emphasize that the increase in its supply occurs at the end of the Music-Note Pottery phase (Szeliga, Zakościelna 2019, p. 198). The origin of the raw materials is considered from Slovakian C1 as well (Ibid., p. 200). The influx of exotic lithic materials at the settlements of the South-Eastern Poland is explained by the renewed contacts with the younger phase of the Alföld-LBK, specifically with the bearers of the Bükk culture (Ibid., p. 188).

The quality of obsidian sample is very important in the identification of its origin source and its connection to one of the three known deposits. The best and most common obsidian source is that of the C1 group which is described as being homogeneous, highly vitreous, and translucent in structure, making it a desirable as well as suitable for the creation of artefacts as those recovered from the Modrychi-I site. Whilst the other two sources in the Ukraine Transcarpathian region, as well as the

Hungarian Tokaj Mountains produces an opaque obsidian (Rosania et al. 2008).

Therefore, V. Konoplia's theory should be supported concerning the supply of obsidian raw materials from the territory of modern North-Eastern Slovakia. This coincides with the conclusions of Polish colleagues, as shown above. Other options, however, should also be taken into account.

Noteworthy are the seven obsidian artefacts discovered at the Neolithic settlements in the Lower Dnipro area, specifically Semenivka-I and Lysa Hora (Biagi et al. 2014). According to the results of the LA-ICP-MS analysis, obsidian items from the Lysa Hora site (Azov-Dnipro culture) appeared to have been procured from different obsidian flows exploited from several locations. Four blade fragments have shown parameters corresponding with the obsidian deposits from the Armenian Syunik mountains. Another medial fragment of a blade has been attributed to the deposit in the Baksan district of Kabardino-Balkarian Republic (Russia) by its chemical composition signature. Finally, one intact blade did not share any chemical characteristics of any known Caucasian obsidian deposits. This prompted the authors of the study to look for the connections with Carpathian obsidian, especially with the Rokosovo sites in the Transcarpathian region (Biagi et al. 2014, p. 5). The C3 chemical group of raw obsidian was identified in 2008 (Rosania et al. 2008). Presently, it has been acknowledged that, regardless of existing local obsidian deposits, Neolithic sites in the Ukrainian Transcarpathian region mostly exploited the obsidian of the C1 group (Rácz 2018, p. 186).

Similar tendencies in the consumption of versatile raw obsidian sources were observed during the studies at Neolithic and Chalcolithic settlements in Bulgaria, such as the localities of Ohoden, Dzhulyunitsa, Varna, and Dzherman. The material assemblage of these sites contains obsidian artefacts originating from at least three deposits — Aegean, Anatolian, and Carpathian (Bonsall et al. 2017, p. 2). Bulgarian scientists likewise noticed the predominant position of obsidian C1, suggesting that it has better flaking

Table 3. Blades parameters

Fragment	Microblade	Bladelet	Blade
Complete	1	1	6
Proximal	—	1	8
Medial	—	2	10
Distal	—	2	1

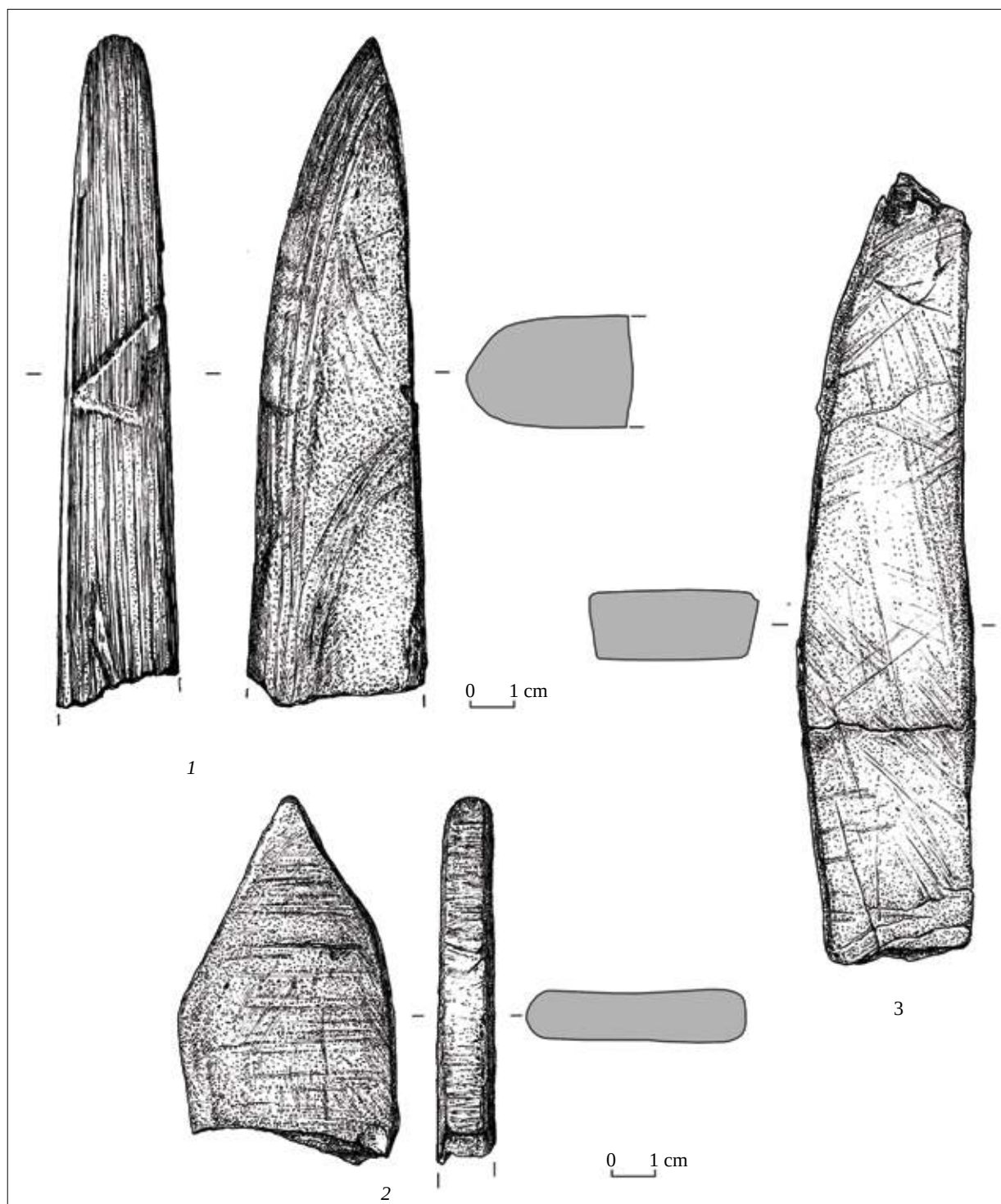

Fig. 10. Stone artefacts: 1 — an adze; 2—3 — abrasive tools

properties and was therefore more frequently utilized to obtain blades and bladelets (Ibid., p. 5).

In the monography “The Neolithic of the Carpathian Basin” V. Titov mentioned examples of obsidian influx from Aegean Miletus island not only in the Balkan Peninsula, but also in Transylvania (Титов 1996, с. 165). When speaking of the early Neolithic in the Carpathian region, he provided in-

formation about a significant percentage of obsidian products from the Tokaj material sources (probably type C2) at the settlements of the Criş/Körös culture (Ibid., p. 165). Hence, at the settlement of Méhtelek (Hungary) the percentage of Tokaj obsidian items reach the amount of 60.2% (Biagi, Starnini 2010, p. 120). At settlements of the later phase of the Körös culture and that of the early the LPC, the per-

centage of the obsidian artefacts sometimes reaches over 90% (Kaczanowska, Kozłowski 2010, p. 254).

In some cases, the supply of obsidian traveled great distances from their originating source. This is evidenced at the Neolithic settlement Pirozza (Spalmatore), located on the Ustica island in the north of Sicily. Following the analysis of obsidian artefacts (28 in total), the majority appeared to be derived from the Lipari Island that is 158 km south-east of Ustica. However, 11% of those obsidian items of the analyzed source belong to Pantelleria island deposits, which is located between Sicily and the Tunisian coast approximately 250 km south-west of Ustica. This example validates the transport of obsidian by sea, and from various deposits at considerable distances (Foresta Martin, Tykot 2019, p. 16).

In the Early Neolithic period (the Stentinello culture), obsidian products from deposits of Lipari island were traded or distributed to the Central and Southern Italy. In the Middle Neolithic, obsidian distribution ranged from the Northern Italy to as far as the Southern France, i.e. spanning a distance of more than 800 km from its source of origin (Quero, Martinelli, Giordano 2019, p. 79).

Stone artefacts

It is necessary to review the stone tools collection in order to fully comprehend the entire lithic industrial complex at the Neolithic site Modrychi-1. There was rather a small sample of such items discovered during the excavations. Many stones, mostly river derived pebbles, were found deposited amongst the cultural layers, and especially in the filling of the storage pit. However, only a minor portion of them have any evidence of being utilized as tools for any length of time.

The most noteworthy is a stone tool (axe or adze) bearing the morphological silhouette of a “shoemaker’s last”, which was created from a tabular piece of fine-grained gray sandstone $13.8 \times 3.6 \times 2.5$ cm in size (fig. 10: 1). Its dorsal face has a slightly convex profile and there are no signs of worn-out. The opposite ventral face is flat and it was extensively ground down. The sides of the bar also have traces of usage. O. Larina has ascribed tools with similar shape, though made of chert mineral, as a chisel of the type 1, Subtype A-a (Ларина 1999, с. 50).

Other notable items include a knapping hammerstone created from a naturally occurring oval chert pebble, the opposite ends of which have traces

of percussive use and battering, as well as two fragments of abrasive tools made of fine-grained sandstone. One is oval in the shape and it was made on a flattened sandstone tile. It displays linear striations derived from grinding use on the ventral face, as well as the oblique sides (fig. 10: 2). Another abrasive tool was formed of the oblong bar of the fine-grained light brown sandstone, which is rectangular in cross section. It was broken in two parts more recently (fig. 10: 3). The last item has only light striations on its lateral edges created from use while grinding.

The filling of the large storage pit No. 12 contained several stone artefacts. One of them is a reasonably large ($18 \times 22 \times 5$ cm) grinding stone with a polished upper surface which is slightly concave as a result of grinding wear-out. Deposited next to it was a ground stone with an elongated spherical shape $10 \times 8 \times 6$ cm in size, likely the hand-held portion of this grinding set up. Another polished grinder stone ($25 \times 15 \times 5.5$ cm) was discovered in the same storage pit just slightly deeper than the first one. All three artefacts were made of the fine-grained gray sandstone.

Conclusions

In general, the assortment of flint, obsidian, and other stone artefacts is typical for the most LPC sites. To a greater or lesser extent, all categories of tools represented are inherent to this culture.

The prevailing number of flint items such as cores, flakes, and blades reflect on-site production of these objects. However, the initial phases of the blade core production are absent from the collection and thusly occurred at the quarry site or place of raw material procurement.

The production method on all cores was amplified indirect percussion. All of the cores excavated were nearly exhausted, with the expected stigmata of the blade removal. The majority of tools were produced on blades. There are samples which could have been used for a variety of tasks, such as agricultural uses (sickle inserts), bone and wood working (end-scrapers, notched tool, and drills), meat and hide processing (end-scrapers, notched burins). No specific hunting tools were found, transverse arrowheads or otherwise.

The presence of obsidian artefacts at the settlement Modrychi-1 suggest the existence of contact with the population of the inner Carpathian basin, most likely the territory of the modern North-Eastern Slovakia. Cortical remnants existing on the dorsal surfaces of several artefacts indicate that

some phases of core trimming and tools making were performed on-site. There is no evidence in the debitage or exhausted cores that would indicate they arrived on site in an unmodified state.

Stone adzes, as well as the abrasive tools of fine-grained sandstone may have been utilized in wood, or bone working. However, traceological studies are needed to obtain more accurate information.

Вотякова, О. Л. 2012. Техніко-типологічний аналіз індустрій рокозовських місцезнаходжень в Закарпатті. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 7-28.

Златогорський, О. Є., Бардецький, А. Б. 2010. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 31, s. 101-114.

Конопля, В. М. 1998. Класифікація крем'яної сировини Заходу України. Наукові записки. *Львівський історичний музей*, 7, с. 139-157.

Конопля, В. М. 1999. Нове поселення лінійно-стрічкової кераміки у Верхньому Подністров'ї. *Львівський археологічний вісник*, 1, с. 130-137.

Конопля, В. М. 2008. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Блищанка на Сереті. *Вісник Інституту археології*, 3, с. 196-222.

Конопля, В. М. 2010. Вироби з кременю, обсидіану і каменю поселення лінійно-стрічкової кераміки Медина на Івано-Франківщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, с. 385-393.

Конопля, В. М., Сілаєв, О. М., Білас, Н. М. 2015. Штольні і спеціалізовані кременеобробні майстерні пізнього середньовіччя та нового часу в Буківні на Івано-Франківщині. В: Войтович, Л. та ін. (ред.). *Наукові студії: збірник наукових праць*, вип. 8. Вінники, Жешів, Львів, с. 387-400.

Ларина, О. В. 1999. Культура лінійно-ленточної кераміки прито-дністровського регіону. *Stratum plus*, 2, с. 10-140.

Пастернак, Я. 1961. Археологія України. Торонто: [б.в.].

Пелешишин, М. А. 1999. Неолітичне поселення в с. Тадані на Західному Бугі. *Львівський археологічний вісник*, 1, с. 22-48.

Рац, А. Й. 2009. Закарпатські обсидіани: міфи та реальність. 1 частина: дані спеціальної літератури. *Acta Beregsiensis*, 8(2), с. 273-278.

Рижов, С. М. 2015. *Малий Раковець IV на Закарпатті. Сировинні ресурси хребта Великого Шолеса*. Available at: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=107&Itemid=101 [Accessed February 16, 2022]

Титов, В. С. 1996. *Неолит Карпатського басейна*. Москва: Наука.

Ткачук, Т. М., Кочкін, І. Т., Щодровський, Р. 2017. *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністров'ї*. Галич; Івано-Франківськ: ТЗОВ «ВГЦ» «Просвіта».

Biagi, P., Starnini, E. 2010. The Early Neolithic Chipped Stone Assemblages of the Carpathian Basin: Typology and Raw Material Circulation. In: Kozłowski, J. K., Raczky, P. (eds.) *Neolithization of the Carpathian Basin: Northernmost Distribution of the Starčevo/Körös Culture*. Kraków, Budapest: Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego, p. 119-136.

Biagi, P., Gratuze, B., Kiosak, D. V., Tubolzev, O. V., Papandopulo, Z. H. 2014. The Neolithic Obsidians from South-Eastern Ukraine: First Characterization and Provenance Determination. *Anadolu/Anatolia*, 40, p. 1-20.

Acknowledgements

The authors express gratitude to John W. Kiernan (MSgt, USAF (Ret), M.A. Experimental Archaeology) and Andrii Veselskiy (Junior Research Fellow in the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine) for their appropriate comments and participation in the paper editing.

Bonsall, C., Elenski, N., Ganecovski, G., Gurova, M., Ivanov, G., Slavchev, V., Zlateva-Uzunova, R. 2017. Investigating the Provenance of Obsidian from Neolithic and Chalcolithic Sites in Bulgaria. *Antiquity*, 91(356), p. 1-6.

Czekaj-Zastawny, A. 2008. Linear Band Pottery Culture in the Upper Vistula River Basin. *Sprawozdania Archeologiczne*, 60, s. 31-72.

Czekaj-Zastawny, A., Mitura, P., Valde-Nowak, P. 2009. Kultura ceramiki wstęgowej rytej. In: Czekaj-Zastawny, A. (ed.) *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia nadnaddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500—2900BC)*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, s. 175-216.

Foresta Martin, F., Tykot, R. 2019. Characterization and Provenance of Archaeological Obsidian from Pirozza-Spalmatore, a Site of Neolithic Colonization on the Island of Ustica (Sicily). *Open Archaeology*, 5, p. 4-17.

Kaczanowska, M., Kozłowski, J. K. 2010. Chipped Stone Industry from Ibrány. In: Kozłowski, J. K., Raczky, P. (eds.) *Neolithization of the Carpathian Basin: Northernmost Distribution of the Starčevo/Körös Culture*. Kraków, Budapest: Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego, p. 254-265.

Kaczanowska, M., Kozłowski, J. K., Wasilewski, M. 2015. Chipped, Ground and Polished Stone Industries at the Early Neolithic Settlement of Moravany. In: Kozłowski, J. K., Nowak, M., Vizdal, M. (eds.) *Early Farmers of the Eastern Slovak Lowland: the Settlement of the Eastern Linear Pottery Culture at Moravany*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, p. 163-196.

Kadrow, S. 1990. Osada neolityczna na stan. nr 16 w Rzeszowie na Osiedlu Piastów. *Sprawozdania Archeologiczne*, 41, p. 9-76.

Květina, P., Hrnčič, V. 2013. Between Archaeology and Anthropology: Imaging Neolithic Settlements. *Anthropologie*, LI/2, p. 323-347.

Milisauskas, S. 1983. Bandkeramische Obsidianartefakte aus Olszanica. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 13, p. 171-175.

Modderman, P. J. R. 1988. The Linear Pottery Culture: Diversity in Uniformity. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 38, p. 63-139.

Pavlu, I. 2016. Linear Pottery Houses and Their Inhabitants. *Open Archaeology*, 2, p. 282-397.

Quero, T., Martinelli, M. C., Giordano, L. 2019. The Neolithic Site of San Martino — Sicily: Working and Circulation of Obsidian from Lipari. *Open Archaeology*, 5, p. 65-82.

Rácz, B. 2018. The Carpathian 3 Obsidian. *Archeometriai Műhely*, 15(3), p. 181-186.

Rosania, C. N., Boulanger, M. T., Biró, K., Ryzhov, S., Trnka, G., Glascock, M. D. 2008. Revisiting Carpathian Obsidian. *Antiquity*, 82(318). Available at: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/images/pdf_doc/rizh_revisiting_2008.pdf [Accessed February 16, 2022]

Rück, O. 2013. From Yard to House Row: the Bandkeramik Village — Layouts in Rows and Feature-free

Areas Provide a New View on Settlement Structure. In: Hamon, C., Allard, P., Ilett, M. (eds.) *The Domestic Space in LBK Settlements*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 201-230.

Szeliga, M., Zakościelna, A. 2019. Transcarpathian Intercultural Relationships of the LBK Communities from the Sandomierz Settlement Cluster in the Light of New Findings. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, p. 167-195.

Received 22.02.2022

Сергій А. Теліженко¹, Олександр М. Сілаєв²

¹ Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-1677-4900, telizhenko_s@ukr.net.

² Молодий науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба», Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-8267-6025, silayevs@ukr.net.

КАМ'ЯНІ ЗНАХІДКИ З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ МОДРИЧІ-1

Під час розкопок поселення культури лінійної кераміки Модричі-1 на Львівщині, що розташоване на території Українського Прикарпаття, було зібрано колекцію виробів із кременю (загалом 145 одиниць), обсидіану (чотири одиниці) та каменю (сім одиниць). Більшість із них знайдено в центральній частині класичного наземного «довгого будинку» культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) та поруч із його східною стіною. Поселення КЛСК із «довгими будинками» до цього часу в Україні не досліджувалися.

Аналіз крем'яного інвентарю дозволяє зробити припущення про те, що процес розщеплення кременю та отримання заготовок міг відбуватися безпосередньо в межах пам'ятки. Водночас не виключається, що початкова фаза оформлення нуклеусів відбувалася поза поселенням, звідки вони надходили для подальшої обробки. Відзначено доволі високий коефіцієнт готових знарядь на відщепів і ретушованих частин пластин.

Стосовно обсидіанових артефактів було зроблено спробу встановити джерело ймовірного надходження сировини. Серед найбільш територіально наближених розглянуто родовища обсидіану в Карпатському басейні, розташовані в Угорщині (Токайські гори), Словаччині (Нижній Земплін) та Україні (Вигорлат-Гутинський хребет) — відповідно, хімічні групи C1, C2 та C3.

У колекції кам'яних знарядь відзначено знахідку сокири-тесла, а також точильні камені, розтирачі й зернотерки, виготовлені з дрібнозернистого пісковика.

Загалом, асортимент крем'яних, обсидіанових та кам'яних артефактів характерний для значної частини пам'яток «нотної» фази КЛСК. Більшою чи меншою мірою представлені всі категорії виробів, притаманні для цієї культури.

Ключові слова: Прикарпаття, с. Модричі, культура лінійної кераміки, неоліт, кремень, обсидіан, кам'яні знаряддя.

References

- Votikova, O. L. 2012. Tekhniko-typologichnyi analiz industrii rokosooskykh mistseznakhodzen v Zakarpatti. *Donetskyi arkeologichnyi zbirnyk*, 16, p. 7-28.
- Zlatozhorskyi, O. Y., Bardetskyi, A. B. 2010. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Hnidavska Hirka bilia Lutska u 2009 r. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 31, p. 101-114.
- Konoplia, V. M. 1998. Klastyfikatsiia kremianoi syrovyny Zakhodu Ukrainy. *Naukovi zapysky. Lvivskyi istorychnyi muzei*, 7, p. 139-157.
- Konoplia, V. M. 1999. Nove poselennia liniino-strichkovoї keramiky u Verkhnomu Podnistrovi. *Lvivskyi arkeologichnyi visnyk*, 1, p. 130-137.
- Konoplia, V. M. 2008. Poselennia kultury liniino-strichkovoї keramiky Blyshchanka na Sereti. *Visnyk Instytutu arkeologii*, 3, p. 196-222.
- Konoplia, V. M. 2010. Vyroby z kremeni, obsydianu i kameniu poselennia liniino-strichkovoї keramiky Medynia na Ivano-Frankivshchyni. *Materials and studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 14, p. 385-393.
- Konoplia, V. M., Silaiev, O. M., Bilas, N. M. 2015. Shtolni i spetsializovani kremeneobrobni maisterni piznoho serednovichchia ta novoho chasu v Bukivni na Ivano-Frankivshchyni. In: Voitovych, L. et al. (eds.). *Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats, vyp. 8. Vynnyky, Zheshiv, Lviv, s. 387-400*.
- Laryna, O. V. 1999. Kultura lyneino-lentochnoi keramiky pruto-dnestrovskoho rehyona. *Stratum plus*, 2, p. 10-140.
- Pasternak, Y. 1961. *Archaeology of Ukraine*, Toronto.
- Peleshchyshyn, M. A. 1999. Neolitychne poselennia v s. Tadani na Zakhidnomu Buzi. *Lvivskyi arkeologichnyi visnyk*, 1, p. 22-48.
- Rácz, A. Y. 2009. Zakarpatski obsydiany: mify ta realnist. I chastyna: dani spetsialnoi literatury. *Acta Beregsasiensis*, 8(2), p. 273-278.
- Ryzhov, S. M. 2015. *Malyyi Rakovets IV na Zakarpatti. Syrovynni resursy khrebt Velykoho Sholesa*. Available at: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=107&Itemid=101 [Accessed February 16, 2022]
- Titov, V. S. 1996. *Neolit Karpatskogo basseina*. Moskva: Nauka.
- Tkachuk, T. M., Kochkin, I. T., Shchodrovskyi, R. 2017. Bahatosharove poselennia Bilshivtsi (ur. Kuty) na Verkhnomu Podnistrovi. Halych, Ivano-Frankivsk.
- Biagi, P., Starnini, E. 2010. The Early Neolithic Chipped Stone Assemblages of the Carpathian Basin: Typology and Raw Mate

- Rial Circulation. In: Kozłowski, J. K., Raczy, P. (eds.). *Neolithization of the Carpathian Basin: Northernmost Distribution of the Starčevo/Körös Culture*. Kraków, Budapest: Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego, p. 119-136.
- Biagi, P., Gratuze, B., Kiosak, D. V., Tubolzev, O. V., Papandopulo, Z. H. 2014. The Neolithic Obsidians from South-Eastern Ukraine: First Characterization and Provenance Determination. *Anadolu/Anatolia*, 40, p. 1-20.
- Bonsall, C., Elenski, N., Ganecovski, G., Gurova, M., Ivanov, G., Slavchev, V., Zlateva-Uzunova, R. 2017. Investigating the Provenance of Obsidian from Neolithic and Chalcolithic Sites in Bulgaria. *Antiquity*, 91(356), p. 1-6.
- Czekaj-Zastawny, A. 2008. Linear Band Pottery Culture in the Upper Vistula River Basin. *Sprawozdania Archeologiczne*, 60, s. 31-72.
- Czekaj-Zastawny, A., Mitura P., Valde-Nowak P. 2009. Kultura ceramiki wstęgowej rytej. In: Czekaj-Zastawny, A. (eds.) *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia nadnaddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500–2900BC)*, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, s. 175-216.
- Foresta Martin, F., Tykot, R. 2019. Characterization and Provenance of Archaeological Obsidian from Pirozza-Spalmatore, a Site of Neolithic Colonization on the Island of Ustica (Sicily). *Open Archaeology*, 5, p. 4-17.
- Kaczanowska, M., Kozłowski, J. K. 2010. Chipped Stone Industry from Ibrány. In: Kozłowski, J. K., Raczy, P. (eds.) *Neolithization of the Carpathian Basin: Northernmost Distribution of the Starčevo/Körös Culture*. Kraków, Budapest: Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego, p. 254-265.
- Kaczanowska, M., Kozłowski, J. K., Wasilewski, M. 2015. Chipped, Ground and Polished Stone Industries at the Early Neolithic Settlement of Moravany. In: Kozłowski, J. K., Nowak, M., Vizdal, M. (eds.) *Early Farmers of the Eastern Slovak Lowland: the Settlement of the Eastern Linear Pottery Culture at Moravany*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, p. 163-196.
- Kadrow, S. 1990. Osada neolityczna na stan. nr 16 w Rzeszowie na Osiedlu Piastów. *Sprawozdania Archeologiczne*, 41, p. 9-76.
- Květina, P., Hrnčíř, V. 2013. Between Archaeology and Anthropology: Imaging Neolithic Settlements. *Anthropologie*, LI/2, p. 323-347.
- Milisauskas, S. 1983. Bandkeramische Obsidianartefakte aus Olszanica. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 13, p. 171-175.
- Modderman, P. J. R., 1970. The Linear Pottery Culture: Diversity in Uniformity. *Berichten. van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 38, p. 63-139.
- Pavlu, I. 2016. Linear Pottery Houses and Their Inhabitants. *Open Archaeology*, 2, p. 282-397.
- Quero, T., Martinelli, M. C., Giordano, L. 2019. The Neolithic Site of San Martino — Sicily: Working and Circulation of Obsidian from Lipari. *Open Archaeology*, 5, p. 65-82.
- Rácz, B. 2018. The Carpathian 3 Obsidian. *Archeometriai Műhely*, 15(3), p. 181-186.
- Rosania, C. N., Boulanger, M. T., Biró, K., Ryzhov, S., Trnka, G., Glascock, M. D. 2008. Revisiting Carpathian Obsidian. *Antiquity*, 82(318). Available at: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/images/pdf_doc/rizh_revisiting_2008.pdf [Accessed February 16, 2022]
- Rück, O. 2013. From Yard to House Row: the Bandkeramik Village — Layouts in Rows and Feature-free Areas Provide a New View on Settlement Structure. In: Hamon, C., Allard, P., Ilett, M. (eds.) *The Domestic Space in LBK Settlements*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 201-230.
- Szeliga, M., Zakościelna, A. 2019. Transcarpathian Intercultural Relationships of the LBK Communities from the Sandomierz Settlement Cluster in the Light of New Findings. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, p. 167-195.

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, В. А. НЕСТЕРОВСЬКИЙ* 2022

БУРШТИНОВІ НАМИСТИНИ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

У статті розглянуто бурштинові намистини зі слов'янських пам'яток та комплексів третьої чверті I тис. н. е., складено каталог, до якого увійшли відомості про 21 пункт. Місцезнаходження намистин поділяються на три регіони концентрації: Верхнє Подніпров'я (3), Правобережжя Середнього Подніпров'я (3), Дніпровське Лівобережжя (15). Виділено 7 типів, які поділено на варіанти; їх хронологія вкладається в період другої половини VI — першої половини VIII ст.

Ключові слова: раннє Середньовіччя, V—VIII ст., намистини, бурштин, пенківська культура, колочинська культура, скарби кола Мартинівки, скарби Пастирського городища.

Вступ

Історія досліджень ранньосередньовічних слов'янських старожитностей нараховує вже більше століття (Родинкова 2011). Однак деякі категорії матеріальної культури залишаються недостатньо висвітленими. До таких, зокрема, належать знахідки намистин, зокібна — з бурштину. На сьогоднішній день немає ані каталогу, ані спроб загальної систематизації (типологізації) цих знахідок.

Історія вивчення бурштинових намистин доби раннього Середньовіччя на півдні Східної Європи

У нашому дослідженні не можна обійти увагою історію вивчення бурштинових намистин не лише слов'янських старожитностей, але й на теренах півдня Східної Європи загалом.

* ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

НЕСТЕРОВСЬКИЙ Віктор Антонович — доктор геологічних наук, професор і директор Геологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ORCID: 0000-0002-7065-8962, v.nesterovski@ukr.net

Північний Кавказ.

Системне дослідження бурштинових намистин на пам'ятках Північного Кавказу триває з кінця 50-х рр. XX ст. і представлено в працях В. Б. Ковалевської (Деопік). Так, 1959 р. була опублікована її перша стаття, присвячена матеріалам пізньоримського та гунського періодів. Дослідниця зробила висновок, що бурштинові намистини зазначеного часу є продовженням лінії розвитку цих виробів римського періоду. А ось вже у другій половині I тис. н. е. такі намистини зникають із ужитку (Деопік 1959, с. 50). У статті 1961 р. розглянуто особливості поширення бурштинових намистин VI—IX ст. стосовно інших груп намистин (Деопік 1961). 1963 р. В. Б. Ковалевська запропонувала типологію та хронологію бурштинових намистин для аланських старожитностей, залучаючи також матеріали Криму (Деопік 1963, с. 142). У 1998 р. побачила світ монографія про кам'яні намистини на пам'ятках Кавказу й Криму. У ній розроблено типологію, розглянуто поширення й хронологію бурштинових намистин (Ковалевская 1998, с. 28-32).

Багато досліджень на цю тему для матеріалів Північного Кавказу здійснила Г. В. Мастикова. Зокрема у докторській монографії (Мастикова 2009, с. 93-98) вона розглянула знахідки намистин для гунського (360/370 — 470/480 рр.) та шиповського (430/470—530/570 рр.) культурно-хронологічних горизонтів. Усі виділені типи мають аналогії серед старожитностей Центральної та Західної Європи і продовжують лінію розвитку намистин римського часу.

Окремо Г. В. Мастикова проаналізувала знахідки з могильника Пашковський 1, що належить до шиповського та «геральдичного» (550—670/700 рр.) культурно-хронологічних горизонтів. Наведено аналогії бурштиновим намистинам із могильника серед синхронних пам'яток Північного Кавказу й Боспору, визначено їх хронологію (Мастикова, Казанський, Сапрыкина 2016,

с. 28-29). Також розглянуто бурштинові намистини з могильника Клин-Яр III, що існував від шиповського до передсалтівського (кінець VII / початок VIII — перша половина VIII ст.) горизонтів. Проаналізовано їхню форму й технологію обробки (Мастыкова 2001, с. 68).

Крим.

Бурштинові намистини Криму раннього Середньовіччя розглянуто в дисертації Є. А. Хайрединой. Дослідниця аналізує знахідки V—VII ст. (Хайредина 2011, с. 41, рис. 2.5). Однак для кримських комплексів не створено каталогу, їх систематизацію не завершено. Для нашої теми ці матеріали були б особливо важливими, адже на низці могильників — особливо на Лучистому (див.: Айбабин, Хайредина 2008; 2014) та Суук-Су (див.: Фурасьєв 2010) — виявлено поховання з речами дніпровського походження, серед супровідного інвентарю яких присутні знахідки бурштинових намистин. Їх вивчення та порівняння зі слов'янськими матеріалами — справа майбутнього.

Слов'янські пам'ятки.

Уперше бурштинові намистини у слов'ян 1996 р. проаналізувала Г. В. Мастыкова (Мастыкова 1996b) за матеріалами Гапонівського скарбу. Дослідниця систематизувала виробу за формою та розглянула технологію обробки бурштину. Зокрема, вона виділила п'ять технологічних етапів виготовлення намистин, як-от: очистка від коричневої скоринки («горбушки»), обробка заготовки до потрібної форми, шліфівка, свердлення та пропікання каналу розпеченим інструментом, полірування. Г. В. Мастыкова вказує на те, що намистини з Гапонівського скарбу (форма 2 та 4 за її розробкою) за низкою ознак схожі на вироби з північнокавказьких пам'яток.

Хімічний аналіз бурштинових намистин проведено для знахідок із Нікодимова. З'ясовано, що бурштин має балтійське походження. На городищі, крім готових виробів, зафіксовано уламки бурштину, що може вказувати на виготовлення намистин на цій пам'ятці (Седин, Богдасаров, Богдасаров 1999).

В. В. Дідик здійснив морфологічний аналіз намистин із Коропівського скарбу, навів аналогії серед інших скарбів та комплексів раннього Середньовіччя у слов'ян (Дідик 2013).

Каталог знахідок бурштинових намистин із колочинських пам'яток (Нікодимова, Вежки) зібрав А. М. Обломський (Обломский 2016, с. 52).

Регіони концентрації.

На сьогоднішній день ми склали каталог бурштинових намистин зі слов'янських пам'яток раннього Середньовіччя, до якого увійшли відомості про 21 пункт (Табл. 1)¹. Можна виділити три регіони концентрації знахідок: Верхнє Подніпров'я (3 місцезнаходження)², Правобережжя Середнього Подніпров'я (3), Дніпровське Лівобережжя (басейн Сули, Сейму, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця — 15).

Пам'ятки і комплекси.

Варто відзначити, що для 11 місцезнаходжень бурштинових намистин неможливо визначити тип пам'ятки, із якої вони походять (рис. 1). Це стосується скарбів (Добрянське — Сидорова Яруга, Козіївка / Нова Одеса, Колекція Коломацького р-ну, Колосково, Коропове, Пожня, Фанасіївка, Хацьки та Шевченкове) та поховань (Балаклея й Мохнач). Інші дев'ять пунктів розподіляються таким чином: чотири городища — Нікодимова, Вежки, Демидівка та Пастирське; три скарби виявлено на пам'ятках — Гапонове, Курилівка й Суджа³; три скарби виявлено поза пам'ятками — Суджа-Замостя, Черкаська Конопелька та Хитці.

Такі прикраси зафіксовані в складі скарбів кола Мартинівки (або першої хронологічної групи за О. О. Щегловою): Гапонівський, Козіївсько-Новоодеський, Колосківський, Курилівський, Пожнянський, Суджанський, Суджа-Замостський, Фанасіївський, Черкасько-Конопельківський, Хацьківський, Хитцівський та Шевченківський. До цієї ж групи належить Колекція Коломацького р-ну Харківської обл.

Їх виявлено у складі поховального інвентарю двох інгумаций із прикрасами кола «старожитностей антів» (друга половина VI — VII ст.) — Балаклея й Мохнач.

¹ Умови виявлення та посилання на джерела див. у Табл. 1.

² Варто зазначити, що культурна належність цих городищ досить дискусійна (див.: Лопатин 1989; 2017; Шмидт 2003; Обломский 2016). У своєму дослідженні ми приєднуємося до колочинської їх інтерпретації. Цікаво, що Є. А. Шмидт вказує, що бурштинові намистини виявлені в тому числі на городищі Киселі (Шмидт 2003, с. 84). Однак у публікації матеріалів цього городища О. Н. Левко та Ю. В. Колосовський зазначають, що бурштинова намистина характерна для західнобалтського регіону XI—XII ст. (Левко, Колосовський 2003, с. 184). Проте знахідку не проілюстровано, тому її точне культурно-хронологічне визначення ще попереду. До цього каталогу її не включено.

³ Зауваження щодо обставин виявлення скарбів із Суджи та Курилівки й обстеження місць знахідок див.: Дерев'яно, Володарець-Урбанович 2017, с. 42.

Табл. 1. Знахідки бурштинових намистин раннього Середньовіччя у слов'ян
Table 1. Finds of amber beads of the early Middle Ages on Slavic monuments

№ на карті	К-ть; Рис.	Пам'ятка	Адміні- стративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Датування	Опублікова- ний матеріал; Збереглися / Не збереглися	Література
1.	30 (0)	Балаклея	Україна, Чер- каський р-н Черкаської обл.	?	поховання	друга половина / остання чверть VI—VII ст.	Ч; НЗ	Корзухина 1996, с. 374
2.	11 (11); рис. 4: 1—11	Вежки	Білорусь, Ду- бровенський р-н Вітебської обл.	городище	?	VI—VII ст.	О; З	Колосовский 2016, с. 8, фото 20
3.	12 (12); рис. 4: 12—17; 5: 1—12	Гапонове	РФ, Коренев- ський р-н Кур- ської обл.	поселен- ня	скарб	середина — третья чверть VII ст.	О; З	Мастыкова 1996а, с. 20-21, рис. 23: 1—12
4.	2 (2); рис. 5: 32, 33	Демидівка	РФ, Смолен- ський р-н Смо- ленської обл.	городище	?	друга половина V — початок VI ст.	О; З	Шмидт 2003, с. 85, табл. 24: 21, 22
5.	— (0)	Добрянське — Сидоро- ва Яруга	Україна, Охтир- ський р-н Сум- ської обл.	?	скарб	середина — третья чверть VII ст.	Н; З	Повідомлення Іва- шук Ю. В.
6.	— (0); рис. 9: 1, 2	Козіївка / Нова Одеса	Україна, Бого- духівський р-н Харківської обл.	?	скарб	середина — третья чверть VII ст.	О; НЗ	Корзухина 1996, с. 396, 401, табл. 46; 47
7.	4 (4); рис. 12: 6—9; 13: 6—9	Колекція Коломаць- кого р-ну	Україна, Коло- мацький р-н Харківської обл.	?	скарб (?)	середина — третья чверть VII ст.	П; З	Повідомлення І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова
8.	5 (0); рис. 9: 3—5	Колосково	РФ, Валуйків- ський р-н Воро- нзької обл.	?	скарб	середина — третья чверть VII ст.	О; З	Корзухина 1996, с. 419, табл. 105
9.	8 (8); рис. 4: 43, 44; 5: 13—20	Коропове	Україна, Чугуїв- ський р-н Хар- ківської обл.	?	скарб	кінець VII — початок VIII ст.	О; З	Дідик 2013, с. 52- 53, іл. 1: 33—40
10.	8 (3); рис. 5: 21—23	Курилівка	РФ, Суджан- ський р-н Кур- ської обл.	поселен- ня (?)	скарб	середина — третья чверть VII ст.	О; З	Родинкова 2010, с. 86, рис. 5: 16
11.	117 (22); рис. 6: 1—22	Мохнач	Україна, Чугуїв- ський р-н Хар- ківської обл.	?	поховання	друга половина / остання чверть VI — VII ст.	О; З	Аксенов, Бабенко 1998, с. 116-117, рис. 4: 9, 10
12.	15 (13); рис. 7: 1—13	Нікодимово	Білорусь, Го- родецький р-н Могилев- ської обл.	городище	к. ш.	VII ст.	О; З	Седин, Богдасаров, Богдасаров 1999, рис. 3; Седин 2012, с. 13, рис. на с. 10
13.	17 (17); рис. 8: 1—17	Пастирське городище	Україна, Чер- каський р-н Черкаської обл.	городище	скарб 1949 р.	перша полови- на VIII ст.	О; НЗ	Брайчевський 1952, с. 164, табл. IV: 1—9; Корзухина 1996, табл. 27: 6—22
13.	1 (1); рис. 4: 24; 8: 18	Пастирське городище	Україна, Чер- каський р-н Черкаської обл.	городище	скарб 1992 р.	перша полови- на VIII ст.	О; З	Приходнюк 1998, с. 96, рис. 9; При- ходнюк 2005, рис. 49: 10
13.	1 (1); рис. 4: 42; 8: 19	Пастирське городище	Україна, Чер- каський р-н Черкаської обл.	городище	розкоп 30, кв. 18/Р	друга полови- на VII — пер- ша половина VIII ст.	О; НЗ	Брайчевский 1955, с. 45, табл. XXXXI: 9; Приходнюк 2005, рис. 33: 15

№ на карті	К-ть; Рис.	Пам'ятка	Адміні- страційна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Датування	Опублікований матеріал; Збереглися / Не збереглися	Література
13.	1 (1); рис. 8: 20	Пастирське городище	Україна, Чер- каський р-н Черкаської обл.	городище	розкоп 30, землян- ка 16	друга полови- на VII — пер- ша половина VIII ст.	О; НЗ	Брайчевский 1955, с. 45; Приходнюк 2005, рис. 33: 13
13.	1 (1); рис. 8: 21	Пастирське городище	Україна, Чер- каський р-н Черкаської обл.	городище	довга спо- руда 1*	друга полови- на VII — пер- ша половина VIII ст.	О; НЗ	Приходнюк 2005, с. 50, рис. 54: 10
14.	20 (17); рис. 4: 25—41	Пожня	Україна, Охтир- ський р-н Сум- ської обл.	?	скарб	середина — третя чверть VII ст.	Н; З	Білинська, Воло- дарець-Урбанович 2020; Повідомлен- ня Л. І. Білинської
15.	7 (7); рис. 5: 24—30	Суджа	РФ, Суджан- ський р-н Кур- ської обл.	поселен- ня (?)	скарб	середина — третя чверть VII ст.	О; З	Рыбаков 1949, с. 81, рис. 32в; Корзухина 1996, с. 404, табл. 63: 3, 4
16.	— (6); рис. 4: 18—23	Суджа-За- мостя	РФ, Суджан- ський р-н Кур- ської обл.	—	скарб	середина — третя чверть VII ст.	Ч; З	Родинко- ва, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 4: 58—61
17.	— (0)	Фанасіївка	РФ, Суджан- ський р-н Кур- ської обл.	?	скарб	середина — третя чверть VII ст.	Н; З	Повідомлення В. Є. Родінкової
18.	Більше 10 (0)	Черкаська Конопелька	РФ, Суджан- ський р-н Кур- ської обл.	—	скарб	друга — третя чверть VII ст.	Н; З	Родинкова, Сапрыкина 2015, с. 44; Повідомлен- ня В. Є. Родінкової
19.	1 (1); рис. 5: 31	Хацьки	Україна, Чер- каський р-н Черкаської обл.	?	скарб	друга — третя чверть VII ст.	О; НЗ	Корзухина 1996, с. 373, табл. 22: 27
20.	5 (5); рис. 12: 1—5; 13: 1—5	Хитці	Україна, Мир- городський р-н Полтавської обл.	—	скарб	друга — третя чверть VII ст.	П; З	Володарець-Урба- нович, Сидоренко 2016, с. 121
21.	3 (0)	Шевчен- кове	Україна, Коно- топський р-н Сумської обл.	?	скарб	друга — третя чверть VII ст.	Н; З	Повідомлення В. Є. Родінкової

О — опубліковано; Ч — частково опубліковано; Н — не опубліковано; П — публікується в цій статті;
З — збереглися; НЗ — не збереглися; ? — невідомо; «—» — немає.

У дужках вказано, скільки намистин використано в типологічній розробці.

В літературі згадується дві бурштинові на-
мистини із одного із інгумаційних поховань,
досліджених О. В. Бодянським поблизу с.
Олексіївка (Приходнюк 1980, с. 136; Родин-
кова 1996, с. 162). Однак існують зауважен-
ня щодо обставин виявлення інвентарю та
його належності до поховань (Синиця 1999, с.
101—102). Самі знахідки не проілюстровані,
їх належність до раннього середньовіччя не
беззапереча. Тому до каталогу ці знахідки не
увійшли.

Досить багато таких виробів виявлено на
городищах колочинської культури у верхів'ях
Дніпра: Нікодимово, Вежки та Демидівка.

Кількість знахідок у комплексах та на
пам'ятках межі VII—VIII ст. й першої по-
ловини VIII ст. різко зменшується: Коропів-
ський скарб, який В. В. Дідик датує межею
VII—VIII ст. (Дідик 2012; 2013); Пастирські
скарби — 1949 та 1992 рр., що належать до
другої хронологічної групи, за О. О. Щегло-
вою, і датуються в межах першої половини

* О. М. Приходнюк уважав такі об'єкти (довгі споруди 1, 2 та 3) зерносховищами. Однак завдяки новітнім досліджен-
ням (Скиба, Баранов 2019) з'ясовано, що ці об'єкти є залишками засипаних внутрішніх ровів.

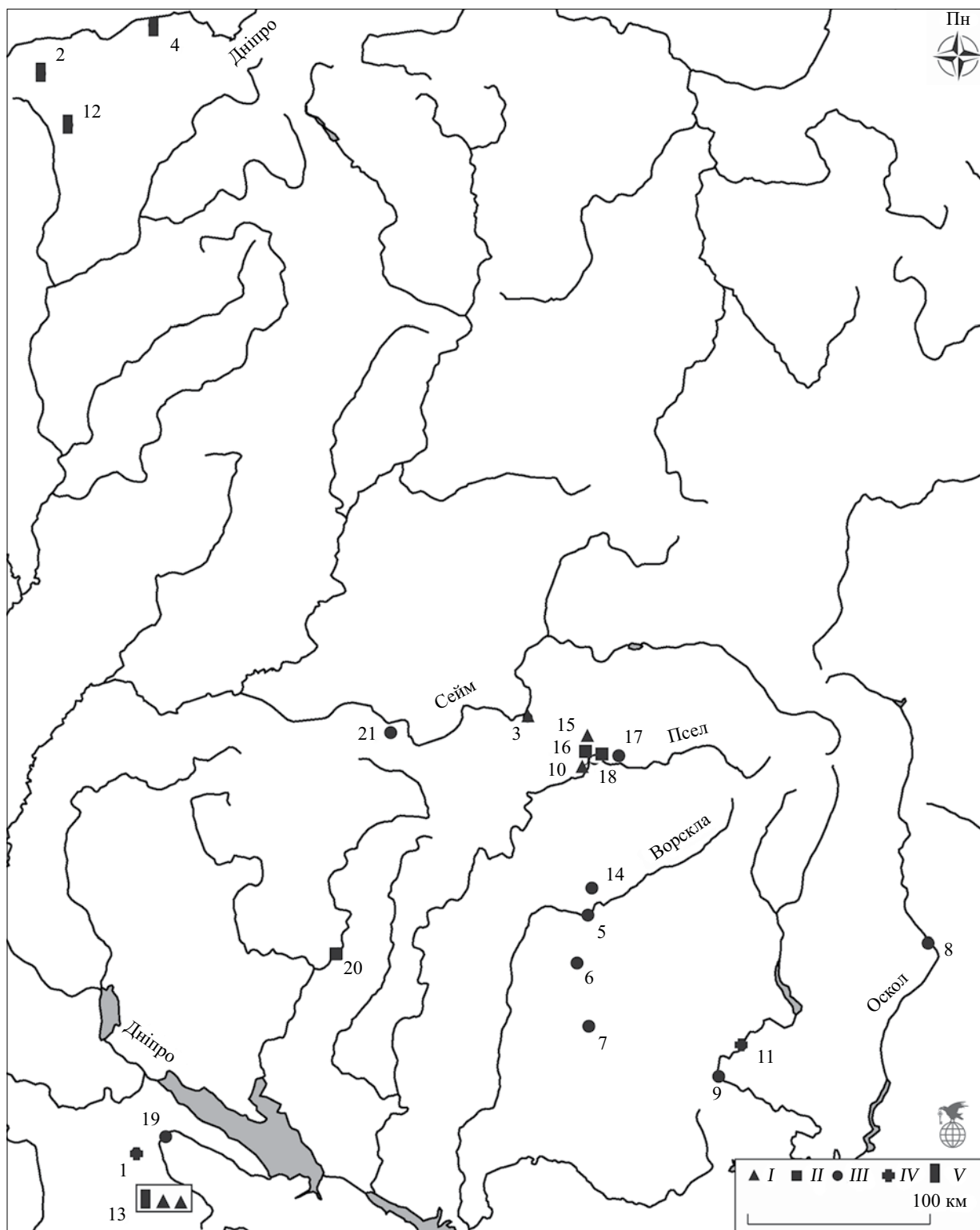

Рис. 1. Карта пам'яток зі знахідками бурштинових намистин. Умовні позначення: I — пам'ятка зі скарбом; II — скарб поза межами пам'ятки; III — скарб; IV — поховання; V — городище (тут і на рис. 2 та 3 — нумерація пунктів відповідає номерам у Табл. 1)

Fig. 1. Map of monuments with amber beads finds. Legend: I — a monument with a hoard; II — a hoard outside the monument; III — a hoard; IV — a burial; V — a hill-fort (here and in figs. 2 and 3 — the numbering of points corresponds to the numbers in Table 1)

VIII ст., та саме Пастирське городище — розкопки М. Ю. Брайчевського й О. М. Приходьнюка.

Кількість знахідок.

За кількістю знахідок пам'ятки та комплекси можна умовно поділити на шість груп

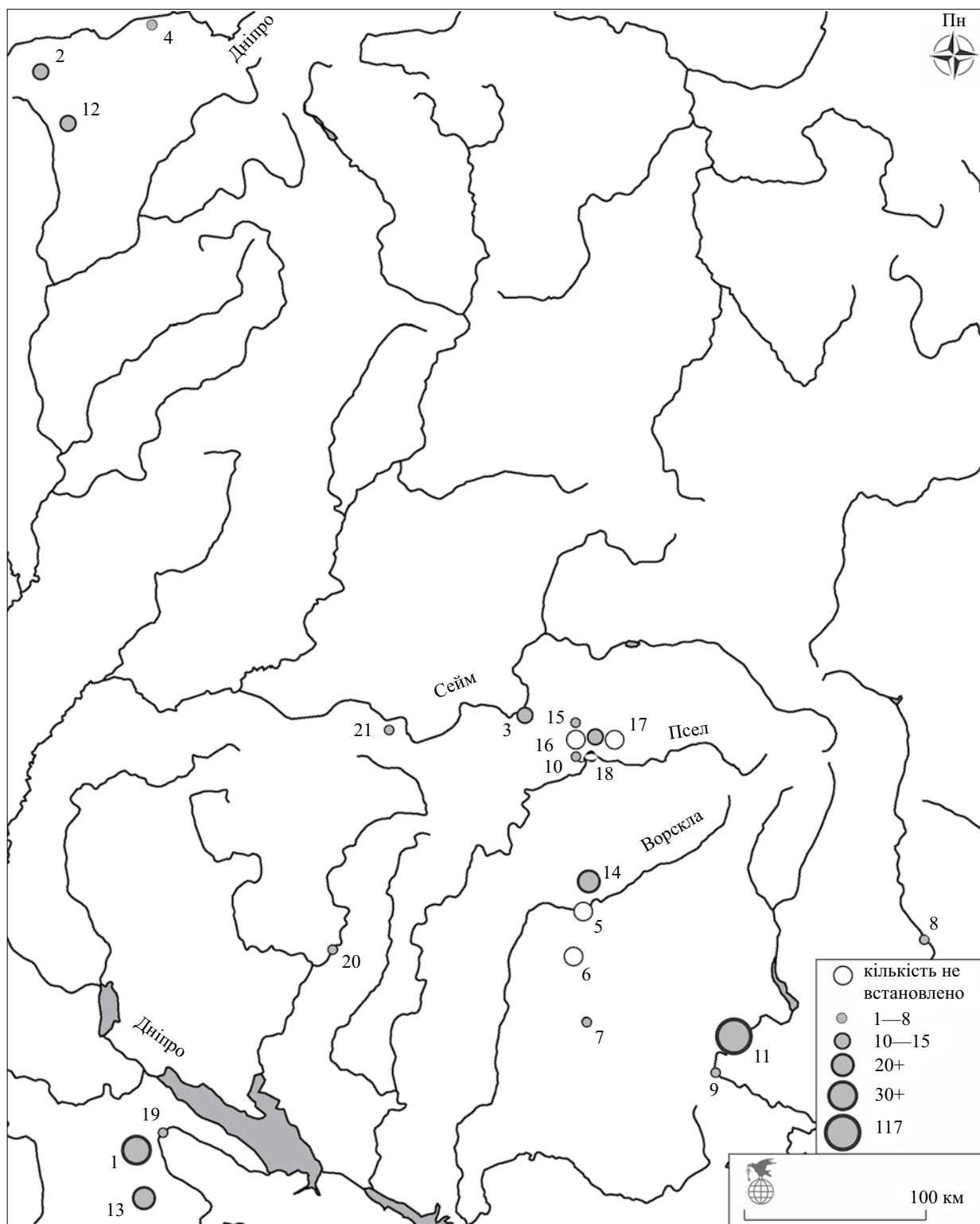

Рис. 2. Карта пам'яток зі знахідками бурштинових намистин (кількість)

Fig. 2. Map of monuments with amber beads finds (quantitative data)

(рис. 2). До першої увійшли пункти, де кількість знахідок невідома. Це Добрянське — Сидорова Яруга, Суджа-Замостя, Фанасіївка, Козіївка / Нова Одеса. Лише для останнього пункту кількість намистин визначити не вда-

лося. Для інших це стане зрозуміло після повної публікації комплексів.

Друга група об'єднує пункти з кількістю знахідок від однієї до восьми намистин. Це скарби першої групи — Хацьки (1 екз.), Шев-

ченкове (3 екз.), колекція Коломацького р-ну (4 екз.), Колосково (5 екз.), Хитці (5 екз.), Суджа (7 екз.), Курилівка (8 екз.). Один комплекс належить до періоду межі VII—VIII ст. — Коропове (8 екз.). Також дві намистини походять із городища Демидівка.

Третя група включає комплекси з кількістю знахідок близько півтора десятки екземплярів бурштинових намистин. Лише для Черкаської Конопельки до повної публікації невідома точна кількість виробів (за повідомленням В. Є. Родінкової, у комплексі зафіксовано більше 10 намистин). Тоді як у Гапонівському скарбі таких намистин виявлено 12, на городищах колочинської культури у верхів'ях Дніпра Вежки та Нікодимова — 11 і 15 знахідок відповідно.

Четверта група — два пункти з близько 20 намистинами. Це Пожнянський (20 екз.) скарб та Пастирське городище (загалом 21 екз.). Із останньої пам'ятки намистини походять із двох скарбів другої хронологічної групи (1949 — 17 екз.; 1992 — 1 екз.) і з досліджень

М. Ю. Брайчевського (2 екз.) й О. М. Приходнюка (1 екз.).

П'ята група представлена похованням із речами кола «старожитностей антив» із Балаклеї, де було зафіксовано 30 намистин.

Шоста група представлена одним комплексом — похованням із Мохнач з 117 виробами. Поховання є найбагатшим з усіх інгумацій із прикрасами кола «старожитностей антив» і включає весь спектр прикрас, однак розташування речей *in situ* невідоме.

Типологія.

Загалом, зі слов'янських пам'яток раннього Середньовіччя походить щонайменше 285 намистин. Хоча ці дані неповні, оскільки для низки комплексів кількість знахідок невідома. Частина комплексів і знахідок втрачено (Балаклея та Козіївка / Нова Одеса) або недостатньо опубліковано (Колосково, Курилівка, Суджа-Замостя, Черкаська Конопелька, Пожня, Добрянське — Сидорова Яруга, Фанасіївка й Шевченкове), що ускладнює розробку типоло-

Табл. 2. Кількісне та відсоткове співвідношення типів і варіантів бурштинових намистин раннього Середньовіччя у слов'ян

Table 2. Quantitative and percentage ratio of types and variants of amber beads of the early Middle Ages on Slavic monuments

Тип	Варіант	Пам'ятки та комплекси	Кількість	Відсоток
1		Вежки, Гапонове, Демидівка, Курилівка, Мохнач, Нікодимова, Пастирське — розкоп 30, кв. 18/Р, Пожня, Суджа-Замостя, Хацьки	32	11,2
2		Гапонове, Пастирський 1992 р.	2	0,7
		Суджа, Пастирський 1949 р., Пожня	12	
	A	Гапонове, колекція Коломацького району, Курилівка, Мохнач, Суджа-Замостя, Хитці	16	13,3
3	B	Колекція Коломацького району, Коропове, Мохнач, Пастирський 1992 р., Суджа-Замостя, Хитці	10	
	Усього:		38	
	A	Пастирський 1949 р., Пожня, Суджа	20	
		Гапонове, Коропове, Мохнач, Суджа-Замостя	9	
4	B	Коропове, Нікодимова, Пастирське городище — розкоп 30, землянка 16, Довга споруда 1	5	17,5
	C	Коропове, Мохнач, Хитці,	11	
	D	Колекція Коломацького району, Коропове, Мохнач	5	
	Усього:		50	
5		Мохнач, Пастирський 1949 р., Пожня, Хитці	4	1,4
6		Пастирський 1949 р.	1	0,4
7		Хитці	1	0,4
Фрагментовані		Коропове, Пастирський 1949 р.	4	1,4
Усього визначено			132	46,3
Невідомо		Балаклея (30), Добрянське — Сидорова Яруга, Козіївка / Нова Одеса, Колосково (5), Курилівка (5), Мохнач (95), Нікодимова (2), Пожня (3), частина Суджа-Замостя, Фанасіївка, Черкаська Конопелька (10 +), Шевченкове (3)	153	53,7

гії намистин. Варто зазначити, що для Козіївки / Нової Одеси та Колосково Г. Ф. Корзухіна опублікувала рисунки всіх намистин. Однак визначити, які з них належать до групи бурштинових, на жаль, неможливо (рис. 9; 10).

Отже, з типологічної розробки повністю виключено такі комплекси, як: Балаклея, Добрянське — Сидорова Яруга, Козіївка / Нова Одеса, Колосково, Фанасіївка, Черкаська Конопелька й Шевченкове. Лише для трьох комплексів відома кількість намистин: Балаклея — 30 екз., Колосково — 5 екз., Черкаська Конопелька — більше 10. Із Суджи-Замостя враховано лише шість намистин, із Курилівки — три з восьми, із Мохнача — 22 з 117, із Пожні — 17 з 20, із Нікодимова — 13 з 15.

Загалом, до типологічної розробки не увійшли відомості про щонайменше 153 намистини. Типологічно визначено лише 132 вироби. У результаті морфологічного аналізу виділено

кілька типів — на основі загальних обрисів виробів, які поділено на варіанти — на основі перетину намистин (рис. 3; Табл. 2).

Тип 1. Округлі дископодібні намистини із заокругленими ребрами та іноді з фасками⁴ в каналі. Діаметр від 2,0 до 4,0—4,5 см. Представлені знахідками зі скарбів Гапонове (1 екз.; рис. 4: 17; 5: 10), Курилівка (1 екз.; рис. 5: 21), Пожня (1 екз.; рис. 4: 29), Суджа-Замостя (1 екз.; рис. 4: 22), Хацьки (1 екз.; рис. 5: 31); городищ колочинської культури — Вежки (11 екз.; рис. 4: 1—11), Нікодимова (11 екз.; рис. 7: 1—4, 7—13), Демидівка (2 екз.; рис. 5: 32, 33); поховання з Мохнача (2 екз.; рис. 6: 1, 2); та пам'ятки VII—VIII ст. — Пастирське городище, розкоп 30, кв. 18/Р (1 екз.; рис. 4: 42; 8: 19). Загалом 32 екз.

Тип 2. Грановані, призматичні, в перетині неправильної чотирикутної форми із заокру-

⁴ Фаска — поверхня, яка утворюється шляхом зрізу ребра (Мастыкова 2004, с. 55).

Табл. 3. Знахідки бурштину та бурштинових намистин на пам'ятках київської культури

Table. 3. Finds of amber and amber beads on the monuments of Kyiv culture

№ на карті	К-ть; Рис.	Пам'ятка	Адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Датування	Опублікований матеріал; Збереглися / Не збереглися	Література
1.	необроблена галька; рис. 11. А: 1	Чорна Лоза	Білорусь, Чашинський р-н Вітебської обл.	поселення	?	середина — друга половина III ст.	О; З	Кенько 2016, с. 259, рис. 3: 7
2.	1	Гочево 1	РФ, Беловський р-н Курської обл.	поселення	будівля 4	III ст.	О; З	Тихомиров, Терпиловский 1990, с. 45- 46, рис. 4: 4; Терпиловский, Абашина 1992, с. 73, рис. 44: 4
3.	3; рис. 11. А: 2	Абідня	Білорусь, Биховський р-н Могилевської обл., с. Адаменка	поселення	?	друга половина III — початок IV ст.	О; З — 1; НЗ — 2	Ильютник 2016, с. 240, 242, фото 7: 36
4.	1; рис. 11. А: 3	Постав- Муки / Сухоносівка	Україна, Лубенський р-н Полтавської обл.	?	скарб	початок V ст.	О; НЗ	Обломский, Терпиловский 2007, с. 138, рис. 160: 1; Левада 2010, с. 560, рис. 8: 17

О — опубліковано; Ч — частково опубліковано; Н — не опубліковано;

З — збереглися; НЗ — не збереглися; ? — невідомо.

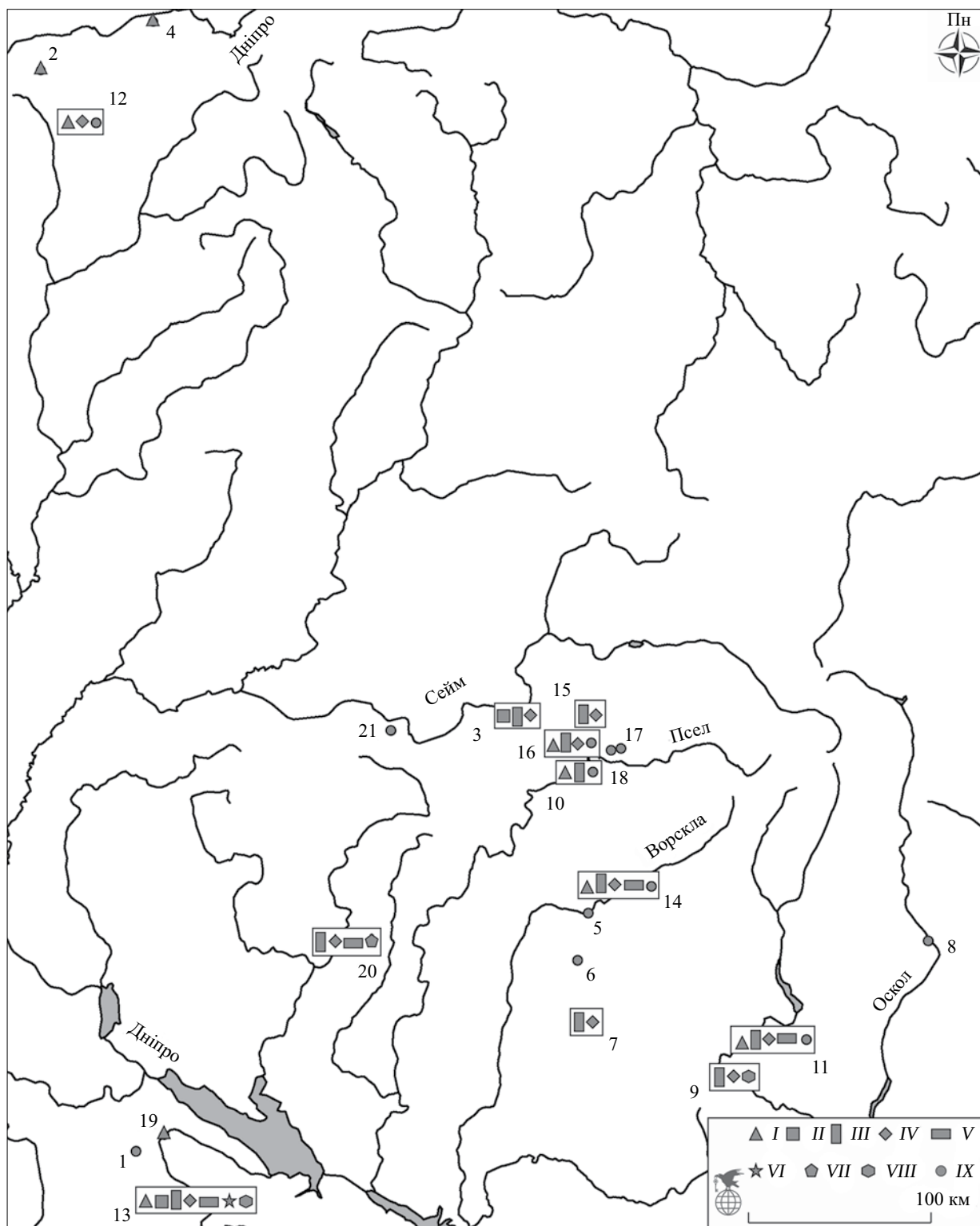

Рис. 3. Карта пам'яток зі знахідками бурштинових намистин за типами. Умовні позначення: I — тип 1; II — тип 2; III — тип 3; IV — тип 4; V — тип 5; VI — тип 6; VII — тип 7; VIII — фрагментовані; IX — невідомо

Fig. 3. Map of monuments with amber beads finds by type. Legend: I — type 1; II — type 2; III — type 3; IV — type 4; V — type 5; VI — type 6; VII — type 7; VIII — fragmented; IX — unknown

пленими ребрами та фасками в каналі. Представлені знахідками зі скарбів — Гапонове (1 екз.; рис. 4: 12; 5: 1) та Пастирський 1992 р. (1 екз.; рис. 4: 24; 8: 18). Усього 2 екз.

Тип 3. Видовженої прямокутної форми неправильних обрисів. Усього представлено 38 екз. На рівні типу можна визначити 12 знахідок зі складу скарбів — Суджа

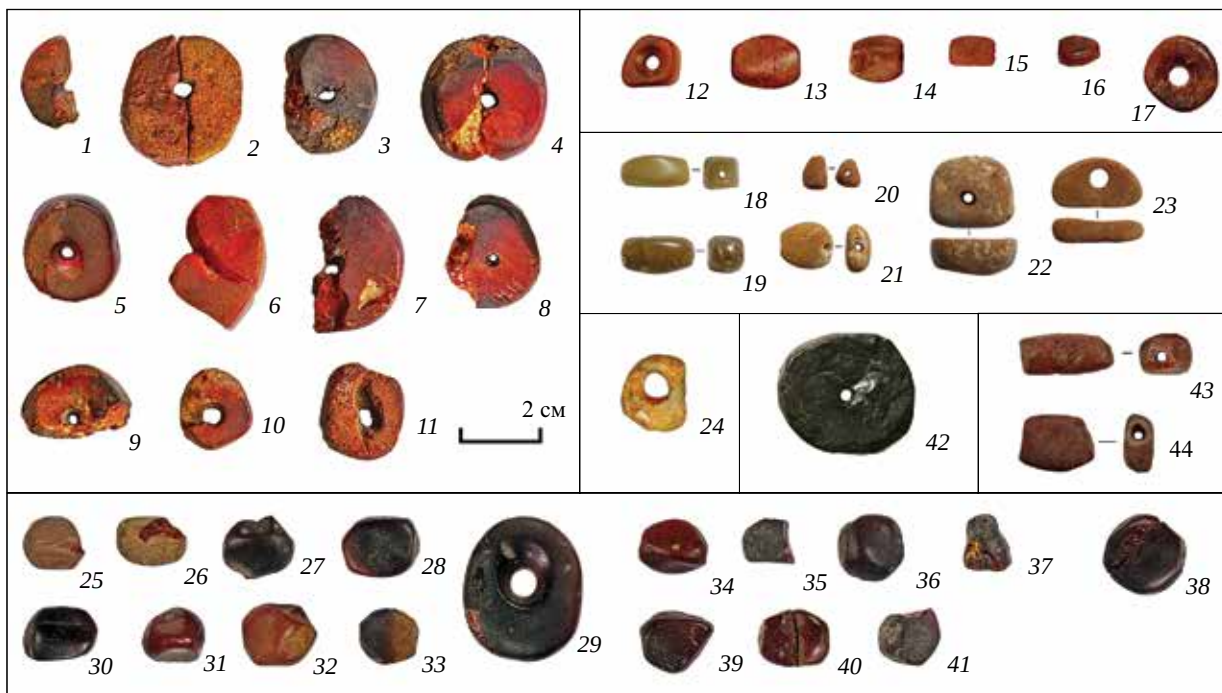

Рис. 4. Знахідки бурштинових намистин (фото). 1—11 — Вежки (за: Колосовський 2016, фото 20); 12—17 — Гапонове (за: Гавригун, Обломський 2009, рис. 7); 18—23 — Суджа-Замостя (за: Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 4: 58—61); 24 — Пастирський скарб 1992 р. (фото Я. В. Володарець-Урбановича, публікується вперше); 25—41 — Пожня (фото І. Ю. Ройченко, публікується вперше); 42 — Пастирське городище, розкоп 30, кв. 18/Р (за: Брайчевський 1955, табл. XXXXI: 9); 43, 44 — Коропове (фото В. В. Дідика, публікується вперше)

Fig. 4. Finds of amber beads (photo). 1—11 — Vezhky (after: Колосовський 2016, фото 20); 12—17 — Haponove (after: Гавригун, Обломський 2009, fig. 7); 18—23 — Sudzha-Zamostia (after: Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, fig. 4: 58—61); 24 — Pastyrsk hoard of 1992 (photo by Ya. V. Volodarets-Urbanovych, first published); 25—41 — Pozhnia (photo by I. Yu. Roichenko, first published); 42 — Pastyrsk hill-fort, excavation area 30, excavation grid 18/R (after: Брайчевський 1955, табл. XXXXI: 9); 43, 44 — Koropove (photo by V. V. Didyk, first published)

(2 екз.; рис. 5: 27, 30), Пожня (3 екз.; рис. 4: 26, 28, 30) та Пастирський 1949 р. (7 екз.; рис. 8: 6—8, 10—13).

Варіант А. Трикутної в перетині форми. Представлені знахідками з Гапонівського (7 екз.; рис. 4: 14—16; 5: 2—8), Курилівського (2 екз.; рис. 5: 22, 23), Суджа-Замостянського (1 екз.; рис. 4: 20), Хитцівського (1 екз.; рис. 12: 4; 13: 4) скарбів, колекції Коломацького р-ну (1 екз.; рис. 12: 8; 13: 8) та поховання з Мохнача (4 екз.; рис. 6: 3, 5, 8, 13). Усього 16 екз.

Варіант В. Квадратної, трапецієподібної чи прямокутної в перетині форми. Представлені знахідками із Суджа-Замостянського (2 екз.; рис. 4: 18, 19⁵), Коропівського (2 екз.; рис. 4: 43, 44; 5: 13, 19), Пастирського 1949 р. (2 екз.; рис. 8: 1, 14), Хитцівського (1 екз.; рис. 12: 5; 13: 5) скарбів, колекції Коломацького р-ну (1 екз.; рис. 12: 7; 13: 7) та поховання з Мохнача (2 екз.; рис. 6: 14, 22). Усього 10 екз.

⁵ У цьому екземплярі не пророблено отвір — напівфабрикат?

Тип 4. Еліпсоїдної форми із заокругленими ребрами. Усього представлений 50 екз. На рівні типу можна визначити знахідки з Пожніанського (12 екз.; рис. 4: 25, 27, 31—36, 38—41), Суджанського (5 екз.; рис. 5: 24—26, 28, 29) та Пастирського 1949 р. (3 екз.; рис. 8: 2, 3, 5) скарбів. Усього 20 екз.

Варіант А. Пласкої в перетині форми. Представлені знахідками з Гапонівського (3 екз.; рис. 4: 13; 5: 9, 11, 12), Коропівського (1 екз.; рис. 5: 18), Суджа-Замостянського (1 екз.; рис. 4: 21) скарбів та поховання з Мохнача (3 екз.; рис. 6: 17, 18, 21). Окремо в цьому ряду стоїть ще одна знахідка із Суджи-Замостянського скарбу (1 екз.; рис. 4: 23), у якій отвір пророблено перпендикулярно до довгої осі виробу. Усього 9 екз.

Варіант В. Округлої в перетині форми. Представлені знахідками з Коропівського (1 екз.; рис. 5: 20) скарбу, Пастирського (розкоп 30, землянка 16; довга споруда 1; 2 екз.; рис. 8: 20, 21) та Нікодимового (2 екз.; рис. 7: 5, 6). Усього 5 екз.

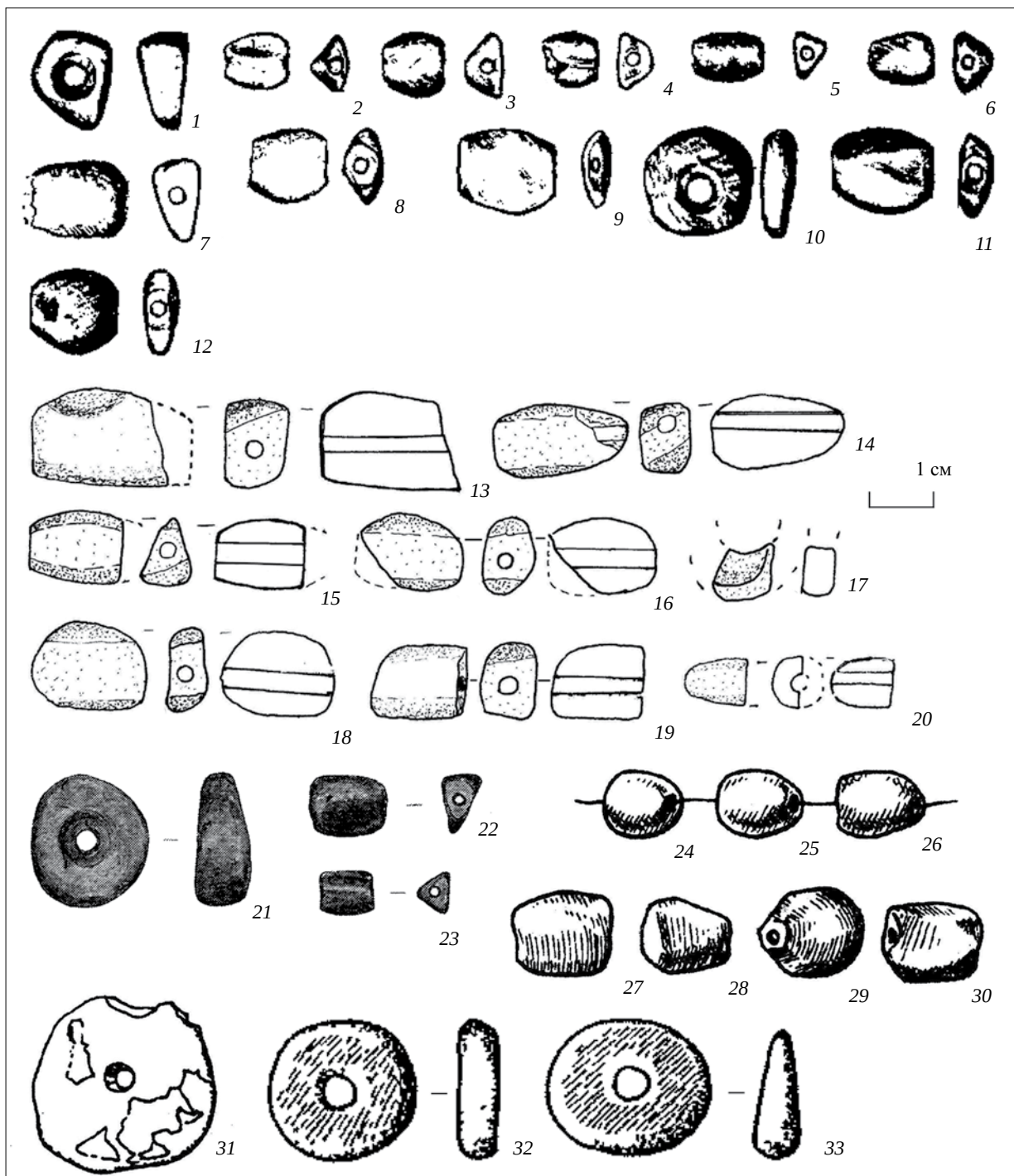

Рис. 5. Знахідки бурштинових намистин. 1–12 — Гапонове (за: Мастыкова 1996а, рис. 23: 1–12); 13–20 — Коропове (за: Дідик 2013, іл. 1: 33–40); 21–23 — Курилівка (за: Родинкова 2010, рис. 5: 16); 24–30 — Суджа (за: Корзухина 1996, табл. 63: 3, 4); 31 — Хацьки (за: Корзухина 1996, табл. 22: 27); 32, 33 — Демидівка (за: Шмидт 2003, табл. 24: 21, 22)

Fig. 5. Finds of amber beads. 1–12 — Haponove (after: Мастыкова 1996а, fig. 23: 1–12); 13–20 — Koropove (after: Дідик 2013, fig. 1: 33–40); 21–23 — Kurylivka (after: Родинкова 2010, fig. 5: 16); 24–30 — Sudzha (after: Корзухина 1996, table 63: 3, 4); 31 — Khatsky (after: Корзухина 1996, table 22: 27); 32, 33 — Demydivka (after: Шмидт 2003, table 24: 21, 22)

Варіант С. Квадратної чи прямокутної в перетині форми. Представлені знахідками з Коропівського (1 екз.; рис. 5: 14), Хитцівського (1 екз.; рис. 12: 2; 13: 2) скарбу та поховання з Мохнача (9 екз.; рис. 6: 4, 6, 7, 9—11, 15, 19, 20). Усього 11 екз.

Варіант D. Трикутної в перетині форми. Представлені знахідками з Коропівського (2 екз.; рис. 5: 15, 16) скарбу, колекція Коломацького р-ну (2 екз.; рис. 12: 6, 9; 13: 6, 9) та поховання з Мохнача (1 екз.; рис. 6: 12). Усього 5 екз.

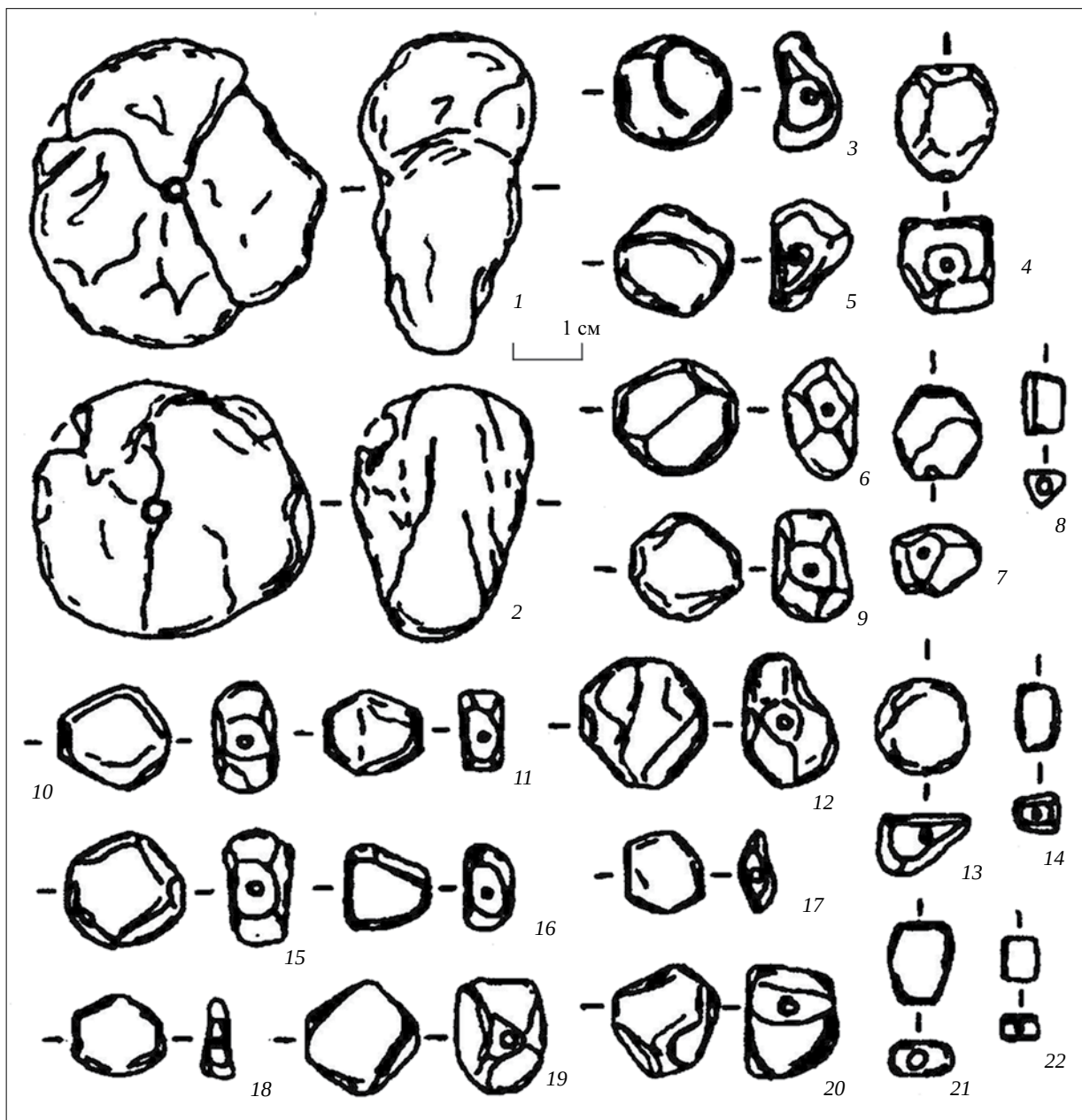

Рис. 6. Знахідки бурштинових намістин із Мохнача (за: Аксенов, Бабенко 1998, рис. 4: 9, 10)

Fig. 6. Finds of amber beads from inhumated burial Mokhnach (after: Аксенов, Бабенко 1998, fig. 4: 9, 10)

Тип 5. Трапецієподібної форми, іноді з фасками в каналі. Представлені знахідками з Хитцівського (1 екз.; рис. 12: 3; 13: 3), Пожнянського (1 екз.; рис. 4: 37), Пастирського 1949 р. (1 екз.; рис. 8: 9) скарбів та поховання з Мохнача (1 екз.; рис. 6: 16). Усього 4 екз.

Тип 6. Трикутної форми. Представлений знахідкою з Пастирського 1949 р. скарбу (1 екз.; рис. 8: 4). Усього 1 екз.

Тип 7. Ромбічної форми. Представлений знахідкою із Хитцівського скарбу (1 екз.; рис. 12: 1; 13: 1). Усього 1 екз.

Не піддаються типологічному визначенню через фрагментарність знахідки з Коропівського (1 екз.; рис. 5: 17) та Пастирського 1949 р. (3 екз.; рис. 8: 15—17) скарбів. Усього 4 екз.

Розподіл за пам'ятками й комплексам не дає змоги виділити якісь територіальні особливості поширення бурштинових намістин. Майже всі означені типи виявлені в скарбах Мартинівського та Пастирського кола. Лише тип 6 виявлений в Пастирському скарбі 1949 р. першої половини VIII ст., а тип 7 в Хитцівському скарбі (Мартинівська група). Однак ці типи представлені одиничними екземплярами.

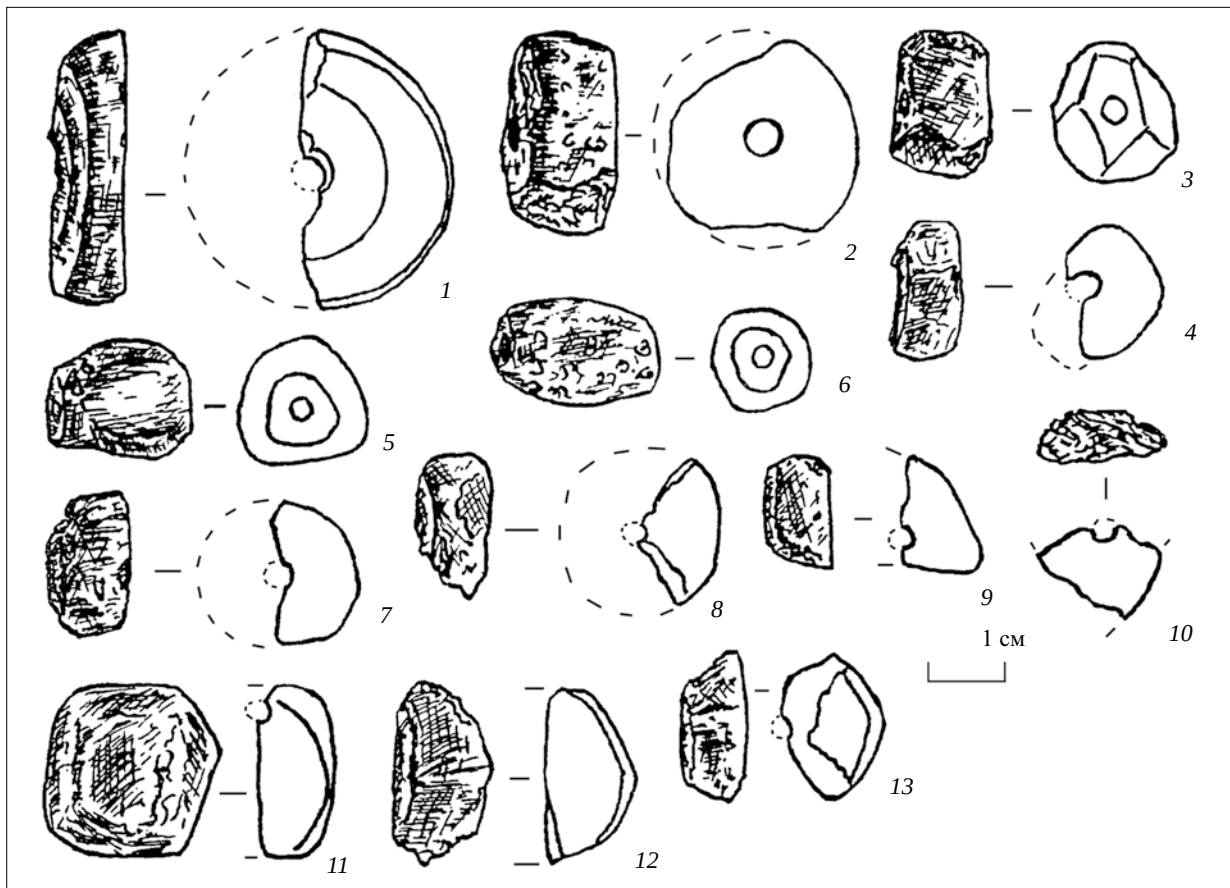

Рис. 7. Знахідки бурштинових намистин із Нікодимова (за: Седин, Богдасаров, Богдасаров 1999, рис. 3)

Fig. 7. Finds of amber beads from Nikodymovo (after: Седин, Богдасаров, Богдасаров 1999, fig. 3)

Тож можна зробити висновок, що запропоновані типи характерні для скарбів Мартинівської та Пастирської групи. Враховуючи, що вбрання характерне для скарбів кола Мартинівки, починає формуватися з другої половини VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146), то формально ці типи можна датувати цим часом. Пік їх побутування припадає на «заховання» комплексів цієї групи — середина — третя чверть VII ст. (Родинкова 2012, с. 153, 157-158; Казанский 2014, с. 53-55; Обломский, Родинкова 2014). Поховання з Мохнача та Балаклеї включають прикраси, характерні для Мартинівської групи, тож їх хронологічні межі теж вкладаються у цей період.

Хронологія двох колочинських городищ верхів'я Дніпра вкладається в запропонований період. Так, колочинський горизонт городища Вежки Ю. В. Колосовський датує в межах VI—VII ст. (Колосовський 2016, с. 11). На городищі Нікодимова наявні знахідки VII ст. (Седин 2012; Обломский 2016, с. 55). Виняток становлять лише матеріали городища Демидівка, яке було

знищено у другій половині V — на початку / першій половині VI ст. (Казанский 1999, с. 404; Обломский 2016, с. 61). Із цієї пам'ятки походять дві знахідки бурштинових намистин, що належать до першого типу запропонованої нами розробки (рис. 6: 32, 33). Тож, можливо, цей тип починає побутувати й раніше другої половини VI ст.

А завершення використання бурштинових намистин у слов'ян раннього Середньовіччя припадає на період «заховання» скарбів Пастирського городища — перша половина VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 79). Тоді як окремі знахідки намистин із цієї пам'ятки можна датувати всім періодом існування городища (середина / друга половина VII — середина VIII ст.).

Цікаво відзначити, що для матеріалів праслов'янських археологічних культур пізньолатенського та римського часу бурштинові намистини не характерні. Принаймні на сьогодні відомі лише кілька знахідок на пам'ятках київської культури (Табл. 3; рис. 11)⁶. Хоча для римського часу досить широке використання

⁶ Умови виявлення та посилання на джерела див. у Табл. 3.

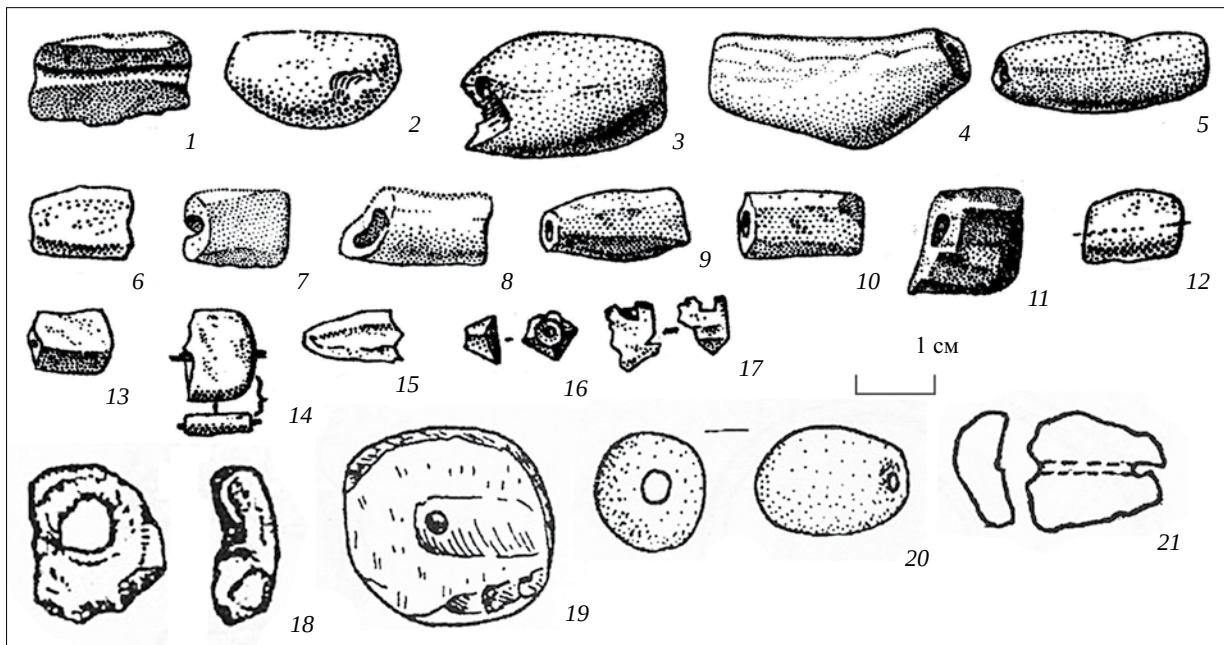

Рис. 8. Знахідки бурштинових намистин із Пастирського городища. 1—17 — Пастирський скарб 1949 р. (за: Брайчевський 1952, табл. IV: 1—9); 18 — Пастирський скарб 1992 р. (за: Приходнюк 1998, рис. 9); 19 — розкоп 30, кв. 18/Р (за: Приходнюк 2005, рис. 33: 15); 20 — розкоп 30, землянка 16 (за: Приходнюк 2005, рис. 33: 13); 21 — довга споруда 1 (за: Приходнюк 2005, рис. 54: 10)

Fig. 8. Finds of amber beads from the Pastyrsk hill-fort. 1—17 — Pastyrsk hoard of 1949 (after: Брайчевський 1952, table IV: 1—9); 18 — Pastyrsk hoard of 1992 (after: Приходнюк 1998, fig. 9); 19 — excavation area 30, excavation grid 18/R (after: Приходнюк 2005, fig. 33: 15); 20 — excavation 30, dugout 16 (after: Приходнюк 2005, рис. 33: 13); 21 — long construction 1 (after: Приходнюк 2005, fig. 54: 10)

бурштинових намистин засвідчено матеріалами античних міст Північного Причорномор'я (Алексеева 1978, с. 21-26), на пам'ятках пізніх скіфів і сарматів (Дзюладзе 2016, с. 6, 7) та Криму (Стоянова 2006, с. 8), черняхівської культури (Гопкало 2008, с. 66-72, карта 31) й Центральної Європи (Tempelmann-Maczyńska 1985, s. 68). Складається враження, що в римський час, коли «Бурштиновий шлях» набув свого найбільшого розквіту (Дряхлов 1988, с. 142-143; Богдасаров 1995, с. 37-39), носії праслов'янських археологічних культур виявилися осторонь процесу поширення бурштинових намистин.

Так, перша знахідка на пам'ятці київської культури походить із поселення Чорна Лоза. Тут виявлено гальку необробленого бурштину. Однак незрозуміло, чи вказує ця знахідка на використання бурштину в побуті у носіїв цієї культури. Згадане поселення датується в межах середини — другої половини III ст.

Інші знахідки намистин належать до імпортів. Це, зокрема, знахідка з будівлі 4 поселення Гочево 1. Датування поселення досить дискусійне (див.: Обломский 2007, с. 91; Любичев 2019, с. 85, табл. 6: № 13). Однак мате-

ріали самого об'єкта можна датувати в межах III ст. (Тихомиров, Терпиловский 1990, с. 57-60; Терпиловский, Абашина 1992, с. 163). На поселенні Абідня виявлено три намистини з бурштину, але збереглася й опублікована лише одна. Зазначена пам'ятка датується другою половиною III — початком IV ст. Також бурштинову намистину виявлено в складі скарбу кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей — Постава-Муки / Сухоносівка, що належить до пізніх комплексів і датується початком V ст.

Крім того, для матеріалів слов'янських культур останньої чверті I тис. н. е. (волинська, роменська, райковецька) знахідки бурштинових намистин невідомі. Складається враження, що традиція використання бурштинових прикрас існувала у слов'ян лише в період VI — першій половині VIII ст., а далі намистини з бурштину з'являються лише в давньоруський час (Нестеровський, Журухіна 2015; Нестеровський, Журухіна 2017; Журухіна 2021).

Хитцівський скарб та колекція Коломацького р-ну.

При дослідженні нам вдалося детально ознайомитися з двома комплексами зі зна-

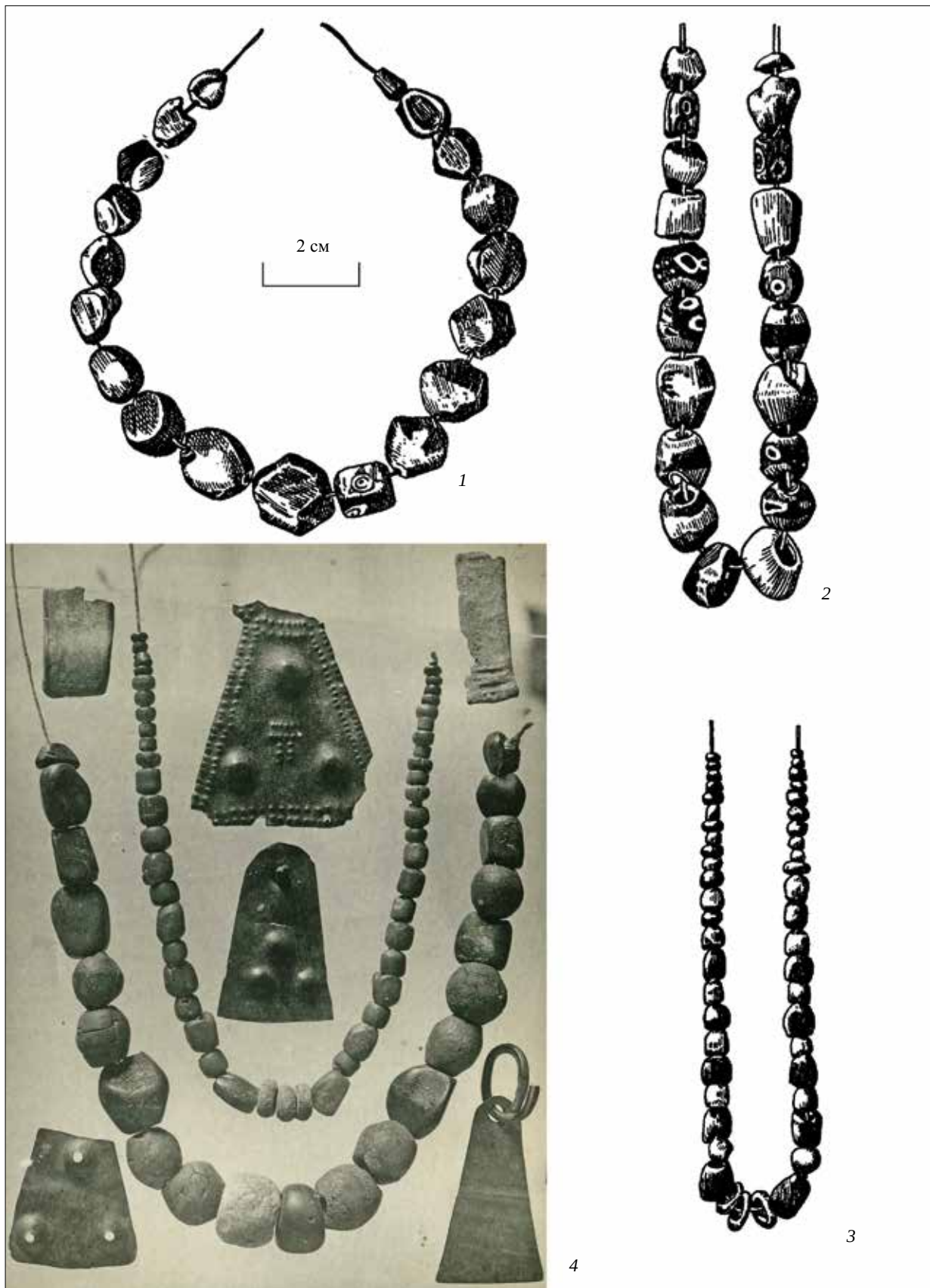

Рис. 9. Намисто із Козіївки / Нової Одеси. 1—3 — рис. Г. Ф. Корзухіної (за: Корзухина 1996, табл. 46: 23; 47: 4, 5); 4 — фото із фонду О. С. Федоровського (за: Федоровський б. р., Спр. 6; публікується вперше)

Fig. 9. Necklace from Koziiivka / Nova Odesa. 1—3 — fig. by H. F. Korzukhina (after: Корзухина 1996, table 46: 23; 47: 4, 5); 4 — photo from the fund of O. S. Fedorovskyi (after: Федоровський б. р., file 6; first published)

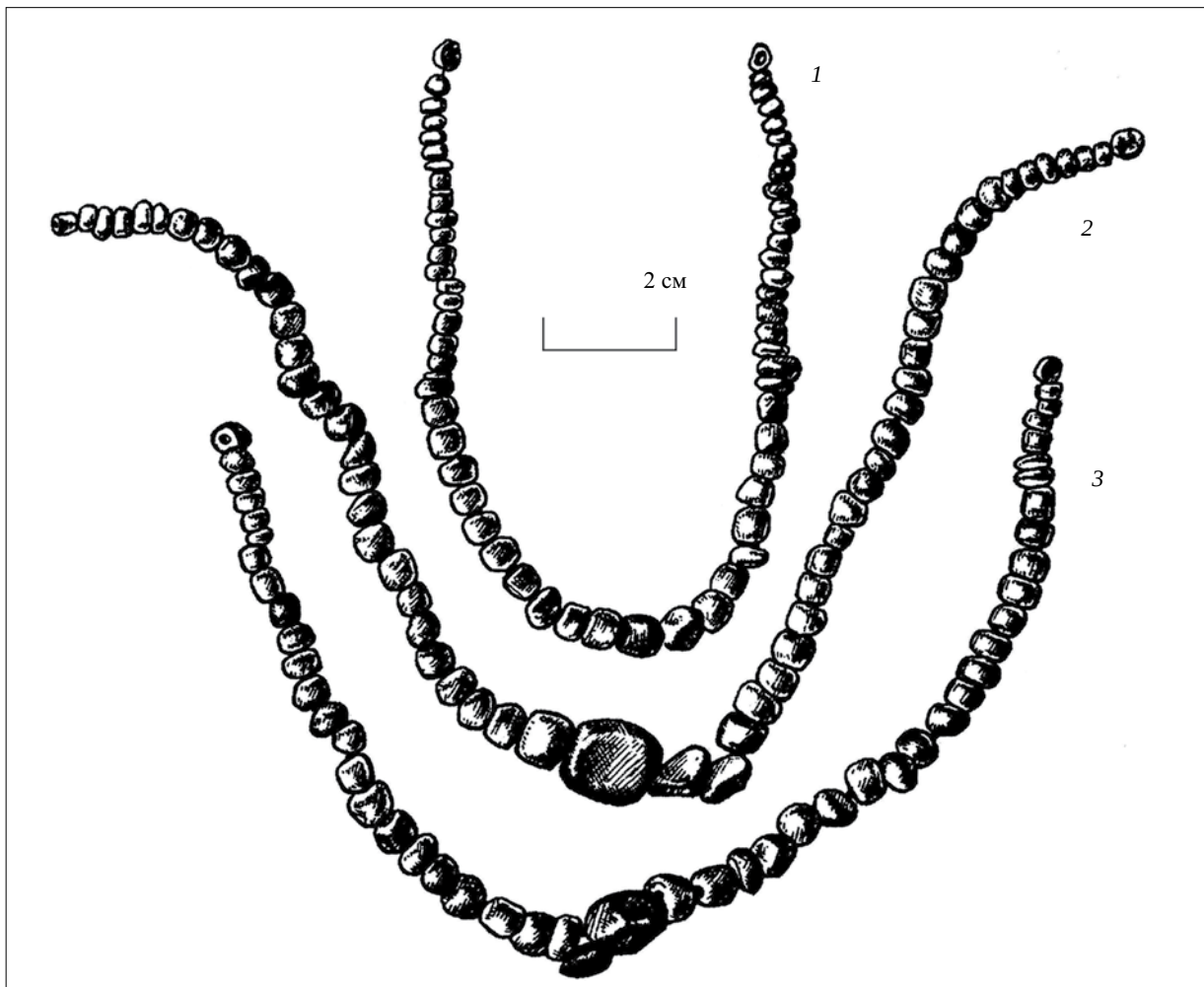

Рис. 10. Намисто із Колоскового (за: Корзухина 1996, табл. 105)

Fig. 10. Necklace from Koloskove (after: Корзухина 1996, table 105)

хідками бурштинових намистин. Обидва походять із Дніпровського Лівобережжя (детальний опис знахідок див. Додаток 1).

Перший, Хитцівський скарб, було випадково виявлено 2010 р. Того ж року було обстежено місця знахідки. У відвалі грабіжницького шурфу виявлено низку знахідок, зокрема п'ять намистин із бурштину (рис. 12: 1—5; 13: 1—5).

Колекцію різночасових предметів із Коломацького р-ну Харківської обл. було передано до Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 2019 р. Переважна більшість прикрас належить до матеріалів третьої чверті I тис. н. е. та, імовірно, являють собою скарб кола Мартинівки або його частину. Бурштинові намистини представлені чотирма знахідками в колекції (рис. 12: 6—9; 13: 6—9)⁷.

Аналіз публікацій за ареалами поширення місць знаходжень і детальне дослідження зразків із Хитцівського скарбу та колекції Коломацького р-ну дають змогу зробити такі висновки.

1. Бурштин з усіх вищеперерахованих пам'яток може мати різне походження — бути місцевим або привезеним із родовищ Правобережної України. На користь місцевого походження можна навести факти наявності бурштину безпосередньо в районах віднайдення археологічних пам'яток. Цей бурштин ми відносимо до так званої зони розсіювання корінних (первинних) розсипів бурштину, які існували на Правобережжі Середнього Придніпров'я наприкінці палеогенового періоду. Ці розсипи входили до складу Київсько-Придніпровського бурштиноносного району, який простягається вузькою смугою вздовж правобережжя Дніпра від гирла р. Ірпінь до м. Канева (Нестеровський 2006, с. 31). Наприкінці неогена та в антропогені ці розсипи були частково розмиті й знесені в

⁷ Користуючись нагодою, висловлюємо вдячність І. Б. Шрамко та С. А. Заднікову за можливість опрацювати згадані матеріали.

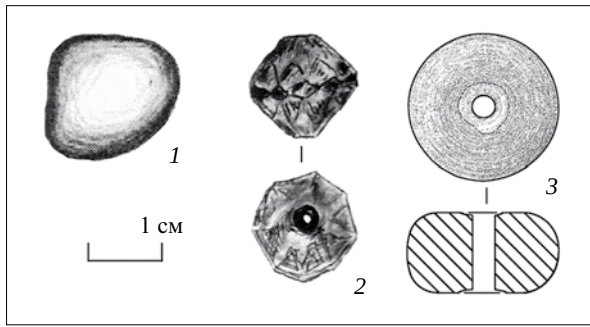

Рис. 11. А. Знахідки бурштину та бурштинових намистин на пам'ятках київської культури. 1 — Чорна Лоза (за: Кенько 2016, рис. 3: 7); 2 — Абідня (за: Ильютік 2016, фото 7: 36А); 3 — Постав-Муки / Сухоносівка (за: Левада 2010, рис. 8: 17)

Fig. 11. A. Finds of amber and amber beads from the monuments of the Kyiv culture. 1 — Chorna Loza (after: Кенько 2016, fig. 3: 7); 2 — Abidnia (after: Ильютік 2016, photo 7: 36А); 3 — Postav-Muky / Sukhonosivka (after: Левада 2010, fig. 8: 17)

райони Дніпровсько-Донецької западини. Основними шляхами переносу та ділянками перевідкладення виявились річкові системи, що виникали на територіях, звільнених від моря, а також морські вздовжберегові течії. Важливим механізмом переносу в четвертинний період були також льодовики, які рухалися з півночі, північного заходу на схід та південний схід. Саме в алювіальних і моренних відкладах ми зафіксували знахідки уламків бурштину (Нестеровський, Волконская 2019). Їхня форма різноманітна: трикутна, видовжена, химерна, пласка тощо. Проте маса та розмір більшості знахідок невеликі. Ми вважаємо, що такі уламки знаходили місцеві жителі Дніпровського Лівобережжя, а потім використовували їх для виготовлення намистин.

2. Частина намистин могла бути виготовлена з бурштину, який у невеликих кількостях завозився з районів його корінного залягання, тобто з Правобережжя Дніпра. Зразки бурштину з Хитцівського скарбу та колекції Коломацького р-ну ми детально дослідили в лабораторних умовах. Виміряно показники заломлення, твердість, стан поверхні, колір, хімічний склад та проведено ІЧ-спектроскопію. За цими показниками він виявився подібний до бурштину з покладів Правобережжя Дніпра (Нестеровський 2008). У подальшому заплановано дослідження бурштинових намистин з інших пам'яток за такою самою схемою.

3. Перед обробкою бурштин зазвичай сортувався, відбиралися найкращі та подібні за формою й розміром уламки. Після сортування його шліфували, полірували та здійснювали свердлення отворів.

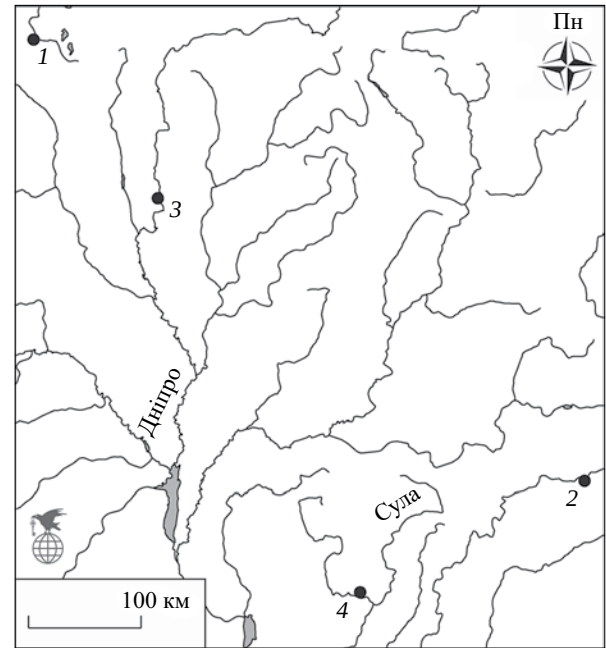

Рис. 11. В. Карта поширення бурштину та бурштинових намистин на пам'ятках київської культури. 1 — Чорна Лоза; 2 — Гочево 1; 3 — Абідня; 4 — Постав-Муки / Сухоносівка

Fig. 11. B. Distribution map of amber and amber beads from the monuments of the Kyiv culture. 1 — Chorna Loza; 2 — Hochevo 1; 3 — Abidnia; 4 — Postav-Muky / Sukhonosivka

Шліфування бурштину здійснювалося за допомогою абразивного матеріалу, яким, імовірно, був кварцовий пісковик, що в цих регіонах нерідко трапляється в природньому заляганні.

Твердість кварцу за шкалою Мооса дорівнює 7; твердість бурштину — 2—2,5. Це дозволяє при терті кварцовим пісковиком по бурштину знімати з нього частину поверхні та отримувати бажану форму. За логікою, шліфування могло відбуватися у декілька етапів (більш грубим та менш зернистими різновидами пісковиків). Після того проводилося полірування для отримання гладкої блискучої поверхні. Воно здійснювалося з використанням сукна чи повсті, на який наносився водний розчин глини. Останню використовували як полірувальний матеріал.

4. Форма та розміри отриманих намистин в усіх досліджених пам'ятках різноманітні, але в цілому суттєво не відрізняються класом майстерності. Майже на всіх пам'ятках, хоч і в різних кількостях, трапляються дископодібні (тип 1), видовжені прямокутні (тип 3) та еліпсоїдні форми (тип 4).

Усі ці форми доволі прості в обробці і загалом повторюють форму знайдених уламків бурштину. Найбільш трудомісткою, на нашу думку, є кругла дископодібна, тому що для її виготовлен-

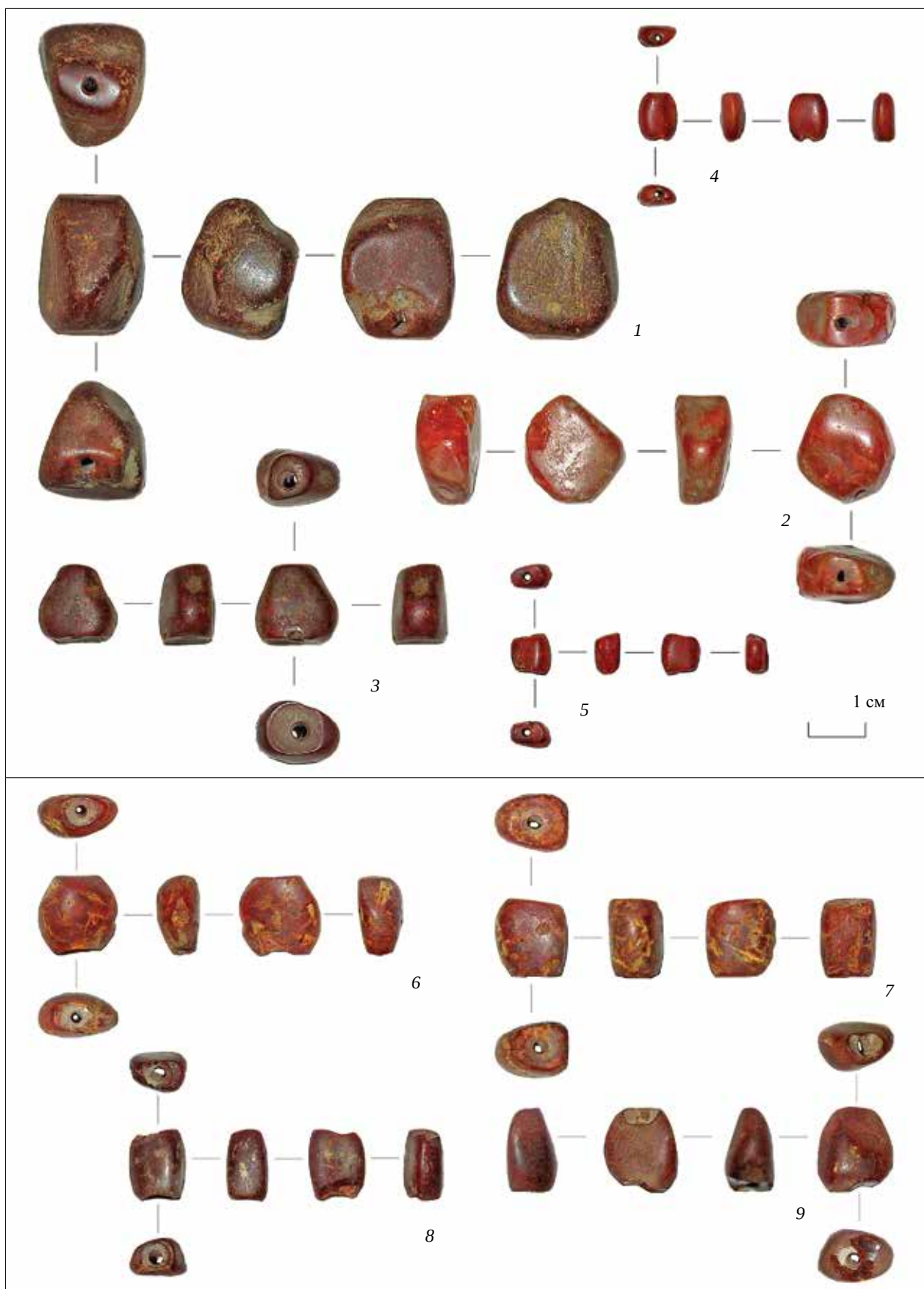

Рис. 12. Знахідки бурштинових намістин із Хитцівського скарбу та колекції Коломацького району (фото Я. В. Володарець-Урбановича, публікується вперше). 1—5 — Хитці; 6—9 — колекція Коломацького району

Fig. 12. Finds of amber beads from the Khyttsi hoard and the Collection of Kolomak district (photo by Ya. V. Volodarets-Urbanovych, first published). 1—5 — Khyttsi hoard; 6—9 — collection of Kolomak district

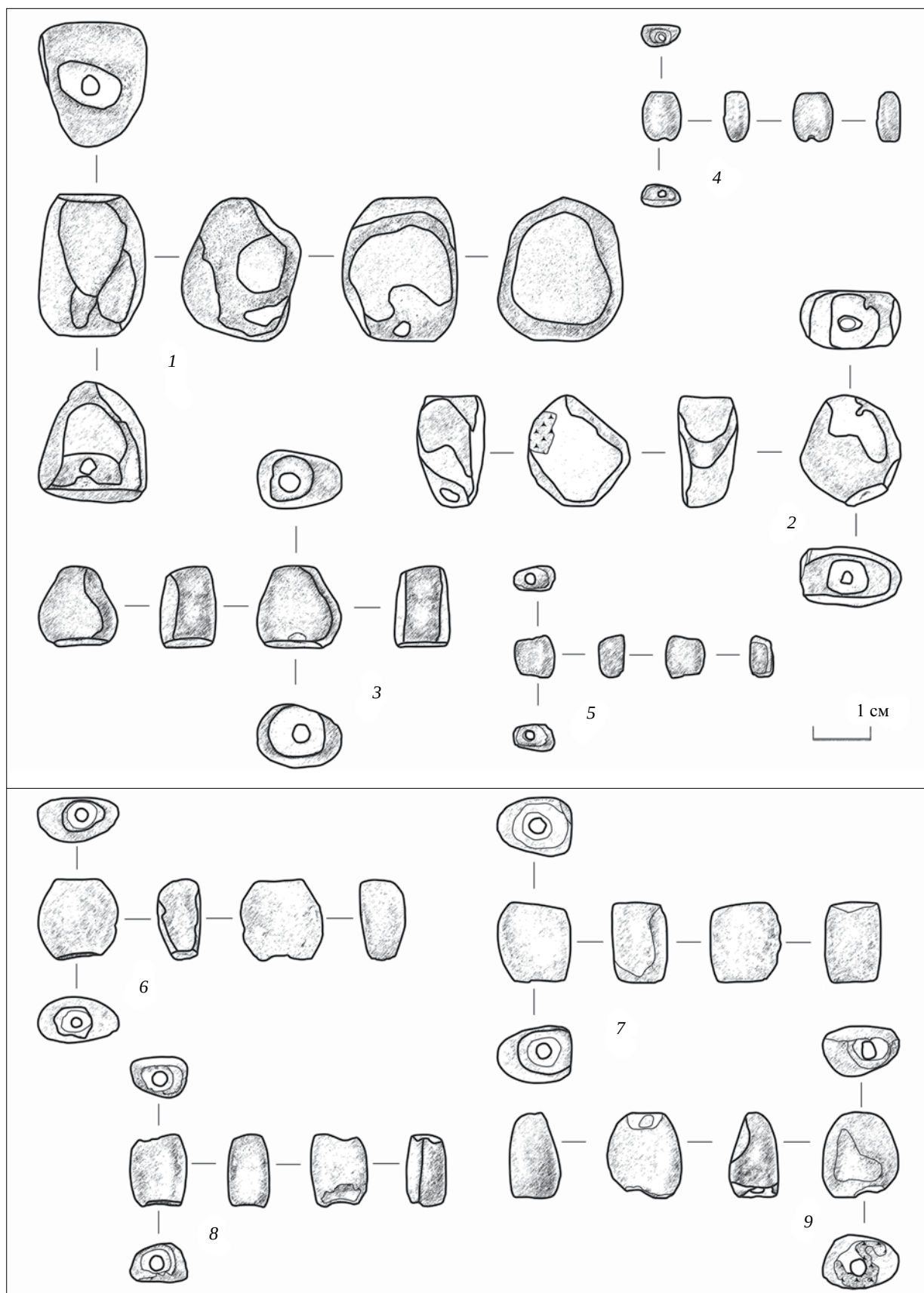

Рис. 13. Знахідки бурштинових намистин із Хитцівського скарбу та колекції Коломацького району (рисунки Я. В. Володарець-Урбановича, публікується вперше). 1—5 — Хитці; 6—9 — колекція Коломацького району

Fig. 13. Finds of amber beads from the Khyttsi hoard and the Collection of Kolomak district (drawings by Ya. V. Volodarets-Urbanovych, first published). 1—5 — Khyttsi hoard; 6—9 — collection of Kolomak district

ня необхідно було отримати з двох боків пласку рівну поверхню та коло в проекції, оскільки відомо, що таких природних форм бурштину майже не буває. Імовірно, до таких виробів належать знахідки з Вежків (рис. 4: 1—11), Демидівки (рис. 5: 32), Нікодимового (рис. 7: 1). Дві намистини з Мохнача (рис. 6: 1, 2) мають трикутну форму в розрізі, що часто трапляється у природному середовищі. Для інших знахідок цього типу таку особливість визначити важко.

5. Отвір у підготовлених за формою намистинах міг бути зроблений із застосуванням розплющеної на кінці металевої голки, яка оберталася. Свердлення отвору, залежно від товщини намистини, відбувалося з одного чи з обох боків. На це вказує характер каналів, у яких не збігаються вхід та вихід з обох боків, стан поверхні стінок і діаметр отворів.

6. У лабораторних умовах ми провели реконструкцію схеми обробки та відтворили можливу технологію шліфування, полірування й свердлення намистин із використанням вищезгаданого способу й матеріалів.

7. Варто зауважити, що в археологічній літературі утвердилася хибна думка про те, що отримати отвір у намистинах із бурштину можна за допомогою нагрітого, розпеченого інструмента. Однак, за нашими спостереженнями, це здійснити неможливо, оскільки при контакті розпеченого металу з бурштином формується широка та нерівна ділянка плавлення. Отримати рівну та гладку поверхню отвору на глибину всієї товщини намистини таким чином неможливо. Отже, отвір намистин із бурштину міг бути отриманий тільки механічним способом. У цьому випадку діаметр отвору буде залежати тільки від товщини розплющеної голки, а його стінки завжди будуть гладкими та рівними.

8. Бурштинові намиста для цих комплексів були основною прикрасою з коштовного каміння та мали самостійне значення.

Загальні висновки

1. Складено каталог знахідок бурштинових намистин зі слов'янських пам'яток раннього Середньовіччя, що включає 21 пункт (Табл. 1, рис. 1). Вони концентруються в трьох регіонах. Такі знахідки походять зі скарбів кола Мартинівки та Пастирського городища, поховань-інгумацій і городищ.

2. Із слов'янських пам'яток походить щонайменше 285 намистин. Хоча ці дані неповні, оскільки для частини комплексів кількість знахідок неві-

дома. Типологічно визначено лише 132 вироби. У результаті морфологічного аналізу виділено кілька типів (на основі загальних обрисів), які поділено на варіанти (на основі перетину) (рис. 3; Табл. 2).

3. Усі означені типи виявлені в скарбах Мартинівського, Пастирського кола та на пам'ятках і в комплексах, пов'язаних із цими двома хронологічними групами. Лише матеріали городища Демидівка вказують на початок побутування типу 1 в межах другої половини V — початку / першої половини VI ст.

4. Для праслов'янських археологічних культур пізньолатенського й римського часу бурштинові намистини не характерні. Вони відомі на кількох пам'ятках київської культури лише як імпорт (Табл. 3; рис. 11). Також для матеріалів волинцевської, роменської та райковецької культур знахідки бурштинових намистин невідомі.

5. Детальне лабораторне дослідження проведено лише для намистин Хитцівського скарбу та колекції Коломацького р-ну.

6. Аналіз літературних джерел, геологічної ситуації регіону та безпосередні дослідження артефактів лабораторними методами дозволяє нам зробити такі висновки:

- бурштин з усіх пам'яток може мати місцеве походження або бути завезеним із родовищ Правобережжя Дніпра;

- обробку бурштину здійснювали місцеві майстри. Для цього використовували шліфувальний камінь (пісковик) та полірувальний матеріал (глину), який наносили на сукно чи повсть. Свердлення отворів здійснювалося механічним способом із використанням розплющеної на кінці металевої голки. Форма намистин у цілому залежала від первинної морфології знайдених уламків бурштину і не відзначається складністю. Найбільш трудомісткою, на нашу думку, є кругла дископодібна, тому що для її виготовлення необхідно було отримати з двох боків плоску рівну поверхню.

7. Бурштинові намиста є чи не єдиною і основною прикрасою з коштовного каміння досліджених пам'яток.

Подяки

Висловлюємо щирі вдячність В. С. Аксьонову, Л. І. Білинській, В. В. Дідику, С. А. Заднікову, Ю. В. Івашук, А. Ф. Касюк, Т. С. Коваленко-Кургиній, О. В. Комару, А. М. Обломському, Ю. О. Пуголовку, В. Є. Родінковій, О. С. Румянцевій, Р. В. Терпиловському та І. Б. Шрамко за надані консультації, зауваження й інформацію.

Додаток 1. Опис бурштинових намистин із Хитцівського скарбу та колекції Коломацького р-ну Харківської обл.

І. Хитцівський скарб.

1. Намистина масою 5,07 г має природну форму уламка бурштину, який частково був оброблений шліфуванням і поліруванням для надання більш заокругленої привабливої форми. З обох боків зроблено два майданчика в торцях, призначені для свердління (рис. 12: 1; 13: 1).

Отвір з обох боків має однаковий діаметр — 2 мм. Свердління відбувалося з двох сторін. На це вказує той факт, що всередині немає рівного сліду, він не збігається та не має однакового діаметра отвору з обох боків. Але стінки гладенькі, що вказує на свердління не трубчастим чи гвинтовим інструментом, а спеціальним буром. Він мав конструкцію, подібну до розплющеної на кінці сталевий голки.

Бурштин якісний і має непогану збереженість, на просвіт помаранчево-червоного кольору. За рахунок вторинної кірки, яка утворилася вже після обробки, він став майже непрозорим і більш темним на просвіт. Довжина намистини — 23 мм, товщина — 19 мм, її форма близька до ізометричної.

Належить до типу 7 запропонованої типології.

2. Намистина, масою 1,82 г, оброблена шліфуванням та частково поліруванням. Їй надано сплющено-ромбоподібної форми і просвердлено наскрізний отвір діаметром 1,5 мм з двох сторін. З обох торців для цього зроблено майданчики. Довжина — 18,5 мм, товщина — 9 мм (рис. 12: 2; 13: 2).

Інструментом для свердління також, імовірно, була розплющена металева голка.

Намистина має механічне пошкодження, зроблене недавно. Бурштин підлягав термічному впливу, напружено тріщинуватий. Непрозорий, колір на свіжому відколі помаранчевий.

Належить до типу 4 варіанту С запропонованої типології.

3. Намистина масою 0,99 г оброблена у формі об'ємно-сплющеного трикутника з отвором через вершину й основу. В точках свердління зроблені полочки. Вхідний отвір біля вершини становить 2 мм, а вихідний, що біля основи — 2,7 мм. Свердління здійснювалося з одного боку. Така форма намистини, очевидно, була зроблена через первинну морфологію бурштинової сировини. Первинна шліфовка та полірування зруйновані окисненням. З'явилася кірка, яка позбавила намистину прозорості. Вихідна сировина була якісною, прозорою, лимонно-жовтого забарвлення. Нині бурштин має гарну збереженість, він однорідно-щільний, без тріщинок, кірка не товста. Довжина намистини по лінії свердління — 12,5 мм, товщина — 8,5 мм (рис. 12: 3; 13: 3).

Належить до типу 5 запропонованої типології.

4. Намистина масою 0,14 г має заокруглену сплюснену кvasолеподібну форму з отвором 1,5 мм на вході й

виході. Має добру збереженість, вкрита тонкою матовою кіркою окиснення. Колір намистини лимонно-помаранчевий. Біля одного отвору є невеличкий фрагмент зі скалкою, який очевидно належить ще до часу обробки. Довжина намистини 8 мм, товщина — 3,8 мм, максимальна ширина — 7 мм. Свердління намистини зроблено з одного боку. Внутрішня поверхня отвору доволі гладенька (рис. 12: 4; 13: 4).

Належить до типу 3, варіанту А запропонованої типології.

5. Намистина масою 0,14 г, має заокруглену сплюснену трапецієподібну форму з отвором 1,5 мм на вході й виході. За збереженість, ступенем окиснення й кольором подібна до намистини № 4. Свердління намистини також було зроблене з одного боку. Довжина — 6,5 мм, товщина — 4 мм, ширина найбільша — 6,5 мм, найменша (рис. 12: 5; 13: 5).

Належить до типу 3 варіанту В запропонованої типології.

II. Колекція Коломацького р-ну Харківської обл.

1. Намистина масою 0,92 г, натуральної величини, оброблена, плоско-опукла. Опуклість первинна, відшліфована й відполірована. Але зараз полірування немає, тріщинувата, непрозора. Колір помаранчево-бурій. Отвір діаметром 2 мм, рівний, просвердлений з одного боку. У місцях свердління зроблено два майданчики. На них виїмка діаметром 5 мм. Очевидно, між намистинами були кульки, що їх розділяли. Довжина намистини — 12,1 мм, ширина — 13,0 мм, максимальна товщина — 7,5 мм (рис. 12: 6; 13: 6).

Належить до типу 4, варіанту D запропонованої типології.

2. Намистина натуральної величини, кvasолеподібна, двовипукла, відшліфована й первинно відполірована. Однак зараз полірування немає, воно зникло. У місцях свердління отвору два майданчики, і вони вибрані сферичним заглибленням в 5 мм для роздільної кульки. Діаметр отвору з обох сторін 2 мм, рівний, гладенький. Довжина намистини — 13,5 мм, ширина — 12,2 мм, товщина — 9 мм, маса — 1,12 г. Бурштин непрозорий, помаранчево-бурій (рис. 12: 7; 13: 7).

Належить до типу 3 варіанту В запропонованої типології.

3. Намистина плоско-опуклої кvasолеподібної форми, маса — 0,53 г, діаметр — 2 мм, з обох боків отвір рівний, гладенький. На полочках із заглибинами з діаметром 4,8—5 мм. Довжина 12 мм, ширина 9,7 мм, товщина 6,6 мм. Бурштин непрозорий, помаранчево-бурій. Був відшліфований і відполірований, але зараз полірування немає. Збереженість непогана (рис. 12: 8; 13: 8).

Належить до типу 3 варіанту А запропонованої типології.

4. Намистина плоско-опукла, колір помаранчево-бурій, кvasолеподібної форми, пошкоджена, удар і відколювання фрагмента з торця. Оброблена так само, як і інші. Діаметр отвору — 2 мм з обох боків. Отвір рівний, гладенький. Довжина — 14,5 мм, ширина — 8 мм, товщина максимальна — 8,5 мм (рис. 12: 9; 13: 9).

Належить до типу 4 варіанту D запропонованої типології.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов. Т. 1. Симферополь, Керчь: АДЕФ-Україна.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов. Т. 2. Киев: ТОВ «Майстер Книг».

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. Российская археология, 3, с. 111-122.

Алексеева, Е. М. 1978. Античные бусы северного Причерноморья. Москва: Наука. Свод археологических источников, Г1-12/2.

Білінська, Л., Володарець-Урбанович, Я. 2020. Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження. В: Терент'єв, В. С. (ред.) *Красназавчий збірник: Статті й повідомлення*. Суми: Університетська книга, с. 8-17.

Богдасаров, М. А. 1995. *Янтарь из археологических памятников Беларуси*. Брест: Талер.

Брайчевский, М. Ю. 1955. *Отчет о работе Раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1955 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1955/10а.

Брайчевський, М. Ю. 1952. Пастирський скарб 1949 р. *Археологія*, VII, с. 161-173.

- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2016. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля. Збірник наукових праць*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, с. 119-132.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 140-148.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 2009. Гапоновский клад и малонизвестные события раннесредневековой истории Поднепровья. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археологические открытия 1991—2004 гг. Европейская Россия*. Москва: ИА РАН, с. 308-319.
- Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.
- Деопик, В. Б. 1959. Классификация бус Северного Кавказа IV—V ст. *Советская археология*, 3, с. 113-139.
- Деопик, В. Б. 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX ст. *Советская археология*, 3, с. 202-232.
- Деопик, В. Б. 1963. Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв. *Материалы по археологии СССР*, 114, с. 122-147.
- Дерев'янюк, О. М., Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Заховання скарбів східноєвропейських виймчастих емалей та типу «Мартинівки»: паралелі. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 33-48.
- Дзєнєладзе, О. С. 2016. *Намісто та підвіски сарматів Північного Причорномор'я*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. і. н. ІА НАН України.
- Дідик, В. В. 2012. Вироби степового зразку із ранньосередньовічного Коропівського скарбу. В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «XVI Слобожанські читання»*, 2. Харків: (б.в.), с. 19-25.
- Дідик, В. В. 2013. Намисто ранньосередньовічного Коропівського скарбу. В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства*, 3. Харків: (б.в.), с. 52-57.
- Дряхлов, В. Н. 1988. Янтарний путь. *Вестник истории*, 11, с. 141-143.
- Ильютник, А. В. 2016. Абидня. Вещевой комплекс селища и могильника. В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на території Беларусі в догосударственный період: к 90-літтю со дня народження Леоніда Давидовича Поболя*. Кн. 1. Минск: «Беларуская навука», с. 198-247.
- Журухіна, О. Ю. 2021. *Намісто Середнього Подніпров'я X—XIII ст.* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. і. н. ІА НАН України.
- Казанский, М. М. 1999. О балтах в лесной зоне России в эпоху Великого переселения народов. *Археологические вести*, 6, с. 404-419.
- Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 138-177.
- Кенько, П. М. 2016. Материалы верхнеднепровского варианта киевской культуры с селища Черная Лоза. В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на території Беларусі в догосударственный період: к 90-літтю со дня народження Леоніда Давидовича Поболя*. Кн. 2. Минск: «Беларуская навука», с. 255-262.
- Ковалевская, В. Б. 1998. *Хронология восточно-европейских древностей V—XI веков*. Вып. 1: Каменные бусы Крыма и Кавказа. Москва: ИА РАН.
- Колосовский, Ю. В. 2016. Археологическое исследование городища и селища около деревни Вежки Дубровенского района Витебской области в 1994—1998 гг. В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на території Беларусі в догосударственный період: к 90-літтю со дня народження Леоніда Давидовича Поболя*. Кн. 2. Минск: «Беларуская навука», с. 5-13.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Каталог памятников. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.
- Лебада, М. Е. 2010. *Сухоносівка. Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina*, II, s. 557-594.
- Левко, О. Н., Колосовский, Ю. В. 2003. Раскопки городищ у д. Кисели (Дымокуры) Толочинского района и у д. Черкасово Оршанского района Витебской области. *Материалы по археологии Беларусі*, 8, с. 182-208.
- Лопатин, Н. В. 1989. Тушмяля, Демидовка, Колочин: о соотношении керамики верхних слоев. *Краткие сообщения Института археологии*, 195, с. 9-15.
- Лопатин, Н. В. 2017. О тушмялянской и колочинской культурах. В: Родинкова, В. Е., Румянцева, О. С. (ред.). *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: сборник статей: к 60-летию А. М. Обломского*. Раннеславянский мир, 19. Москва: ИА РАН, с. 63-69.
- Любичев, М. 2019. *Ранняя история Днепро-Донецкой лесостепи I—V веков*. Харьков: «Естет Принт».
- Мастыкова, А. В. 1996а. Бусы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 16-21.
- Мастыкова, А. В. 1996b. Бусы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 42-46.
- Мастыкова, А. В. 2001. Раннесредневековые бусы северокавказского могильника Клинь-Яр III (по материалам В. С. Флерова). В: Малиновская, Н. В. (ред.). *Практика и теория археологических исследований. Труды отдела охранных раскопок*. Москва: ИА РАН, с. 56-104.
- Мастыкова, А. В. 2004. Янтарные бусы с нарезным декором эпохи Великого переселения народов. *Российская археология*, 3, с. 55-67.
- Мастыкова, А. В. 2009. Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э. Москва: Гриф и К.
- Мастыкова, А. В., Казанский, М. М., Сапрыкина, И. А. 2016. *Пашковский могильник № 1. В 2-х томах*. Том 2. Исследование материалов Пашковского могильника № 1. Москва: ИА РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Нестеровский, В. А. 2006. *Геологія і гемологічна оцінка самоцвітної сировини осадових комплексів України*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня д. г. н. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Нестеровский, В. А. 2008. Речовинний склад і гемологічна оцінка українського бурштину. В: Гожик, П. Ф. (ред.). *Український бурштин. Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції «Український бурштиновий світ» (Київ, 17—21 жовтня 2007 р.)*. Київ: (б.в.), с. 75-81.
- Нестеровский, В. А., Волконская, Л. А. 2019. Сохранность янтаря и долговечность янтарных изделий. В: Костяшова, З. В. (ред.). *Проблемы реставрации и консервации янтаря. Материалы международной научно-практической*

кой конференции, состоявшейся в рамках Шестой международной биеналле авторских работ из янтаря «Алатырь 2015». Калининград, 25 июня 2015 г. Калининград: Калининградский областной музей янтаря, с. 100-104.

Нестеровский, В., Журухина, О. 2015. Коштовне каміння Київського Подолу XI—XIII століть. Повідомлення 1. Бурштин. *Коштовне та декоративне каміння*, 1 (79), с. 16-21.

Нестеровский, В. А., Журухина, О. Ю. 2017. Технология обработки бурштину у давньоруський час. *Археологія та давня історія України*, 1 (22), с. 310-316.

Обломский, А. М. 2007. Курская обл. В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва: ИА РАН, с. 90-106.

Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2007. Предметы уборы с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г. Ф. Корзухиной, И. К. Фролова и Е. Л. Гороховского). В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва: ИА РАН, с. 113-141.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпр'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 94-99.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Родинкова, В. Е. 1996. *Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками*. В: Гавриутхин, И. О., Обломский, А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, с. 155-162. Раннеславянский мир, 3.

Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Родинкова, В. Е. 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов*. Кириллов, 3—12 сентября 2011 г. Москва: ИА РАН, с. 239-265.

Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. 2015. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые наход-

ки и исследования. В: Кудинов, В. А. (ред.). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов*. Курск: Курский государственный университет, с. 39-49.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, с. 130-147.

Рыбаков, Б. А. 1949. Новый Суджанский клад антского времени. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXVII, с. 75-90.

Седин, А. А. 2012. *Предметы вооружения, снаряжения всадника и верхового коня из городища Никодимово*. Могилев: ЧУП «АмелияПринт».

Седин, А. А., Богдасаров, А. А., Богдасаров, М. А. 1999. Химико-минералогические особенности янтаря из городища Никодимово. В: Седзин, А. А. (ред.). *Гісторыя Беларускага Падняпроўя: матэрыялы навуковай канферэнцыі, Магілёў, 13—14 ліст.* 1999 г. Магілёў: (б.в.), с. 52-64.

Синица, С. В. 1999. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури. *Viva Antiqua*, 2, с. 98-110.

Скиба, А. В., Баранов, В. І. 2019. Пастирське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову (за результатами досліджень у 2017 р.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 67-74. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.01.07>.

Стоянова, А. А. 2006. *Намисто і підвіски населення Криму III ст. до н. е. — IV ст. н. е.* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. ІА НАН України.

Терпиловский, Р. В., Абашина, Н. С. 1992. *Памятники киевской культуры. Свод археологических источников*. Киев: Наукова думка.

Тихомиров, М. О., Терпиловский, Р. В. 1990. Поселения Гочево 1 и Гочево 2 на р. Псел. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск: (б.в.), с. 43-77.

Федоровський, А. С. б. р. *Фото-відбитки: археологічні матеріали VI—VII ст. ст. н. е.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 7, спр. 6, 18 фото.

Фурасьев, А. Г. 2010. Янтарь в эпоху великого переселения народов. Конец IV—VI вв. *Янтарь в древних культурах. Художественные произведения из собрания Эрмитажа. Каталог выставки [в Калининградском областном музее янтаря, 14 сентября — 12 декабря 2010 года]*. Санкт-Петербург: «Славия», с. 79-93.

Хайрединова, Э. А. 2011. *Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма V—VII веков*. Науковий архів ІА НАН України, фонд наукових робіт, спр. 891.

Шмидт, Е. А., 2003. *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—VII вв. н. э. Тушемлинская культура*. Смоленск: (б.в.).

Tempelmann-Maczyńska, M. 1985. *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Mainz am Rhein.

Надійшла 21.02.2022

Yaroslav V. Volodarets-Urbanovych¹, Viktor A. Nesterovskiy²

¹ PhD, Research Fellow, Department of Early Slavic Archaeology, the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, volodarets_urbanovych@ianam.org.ua, volodargrad@ukr.net, ORCID: 0000-0003-1560-3608.

² Prof., Dr. Hab., Director of the Geological Museum of the Taras Shevchenko Kyiv National University, v.nesterovskiy@ukr.net, ORCID: 0000-0002-7065-8962.

AMBER BEADS FROM SLAVIC EARLY MEDIEVAL SITES: ANALYSIS OF THE SOURCE BASE

In the article amber beads from Slavic sites of the early Middle Ages are presented. A catalogue was compiled, which included information on 21 archaeological monuments and complexes. These locations are divided into three regions of concentration.

Such finds come from the hoards of Martynivka and Pastyrske circles and the Pastyrske hill-fort, inhumated burials (Mokhnach, Balaklia) and the hill-forts of the Kolochyn culture.

According to the number of finds, the monuments and complexes can be divided into six groups (fig. 2): 1 — the number of finds is unknown; 2 — with the number of finds from one to eight beads; 3 — complexes with the number of finds of about one and a half dozen copies of amber beads; 4 — with about 20 beads; 5 — a burial from Balaklia, where 30 beads were found; 6 — a burial from Mokhnach with 117 items.

At least 285 amber beads come from Slavic monuments. However, the number of finds in some of the complexes is unknown. Only 132 items are defined typologically. As a result of morphological analysis, seven types were identified based on general outlines, which were divided into variants based on the section (fig. 3; Table 2).

All of these types were found in the hoards of Martynivka and Pastyrske circles, on the sites and in complexes associated with these two chronological groups. Only the materials of Demydivka settlement indicate the beginning of the existence of type 1 within the second half of the 5th — beginning / first half of the 6th centuries.

Amber beads are not typical for the materials of previous Proto-Slavic archaeological cultures. They are known only on a few monuments of the Kyiv culture (Table. 3; fig. 11). Finds of amber beads are unknown for the materials of the Volyntseve, Romny and Raiky cultures. Amber beads appear only in Kyivan Rus period.

The analysis and comparison of beads from two complexes — Khyttsi hoard and the collection of Kolomak region were carried out. An analysis of scientific publications, the geological situation of the region and direct research of artefacts by laboratory methods allows us to draw the following conclusions:

- amber from all the monuments may be of local origin or imported from the deposits of the Right-Bank of the Dnipro River;
- processing of amber was carried out by local craftsmen. To do so, they used a grinding stone (sandstone) and a polishing material (clay), which was applied to a cloth or felt. Holes were drilled mechanically using a metal flattened at the end of the needle. The shape of the beads generally depended on the primary morphology of the found amber fragments and did not differ in complexity. The most time-consuming, in our opinion, is a round disk-shaped one, since for its manufacture it was necessary to obtain a flat, even surface on both sides.

Key words: early Middle Ages, 6th — 8th centuries, amber beads, Penkivka culture, Kolochyn culture, hoards of Martynivka circle, hoards from Pastyrske hill-fort.

References

- Aybabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1977, 1982—1984 godov.* T. 1. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina,
- Aybabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov.* T. 2. Kyiv: TOV “Mayster Knig”.
- Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Burial of the 6th — 7th centuries ad near the village Mokhnach. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, p. 111-122.
- Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy severnogo Prichernomoria.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G1-12/2.
- Bilynska, L., Volodarets-Urbanovych, Ya. 2020. Rannoserednovichni skarby Sumshchyny: novi nadkhodzhennia ta prohrama doslidzhennia. In: Terentiev, V. S. (ed.) *Kraieznavchyi zbirnyk: Statti y povidomlennia.* Sumy: Universytetska knyha, p. 8-17.
- Bogdasarov, M. A. 1995. *Iantar iz arkheologicheskikh pamiatnikov Belarusi.* Brest: Taler.
- Braichevskii, M. Iu. 1955. *Otchet o rabote Ranneslavianskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1955 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. e., 1955/10a.
- Braichevskii, M. Yu. 1952. Pastyrskiy skarb 1949 r. *Arheologia*, VII, p. 161-173.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2016. Pro obstezhennia mistisia znakhidky Khyttsivskoho («Lubenskoho») skarbu. In: Suprunenko, O. B. (ed.) *Starozhytnosti Posullia. Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv: Tsentralna pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, p. 119-132.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhie na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst.* Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, p. 140-148.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 2009. Gaponovskii klad i maloizvestnye sobytiia rannesrednevekovoi istorii Podneprov'ia. In: Makarov, N. A. (ed.) *Arkheologicheskie otkrytiia 1991—2004 gg. Evropeiskaia Rossiia.* Moskva: IA RAN, p. 308-319.
- Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Deopik, V. B. 1959. Klassifikatsiia bus Severnogo Kavkaza IV—V st. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 113-139.
- Deopik, V. B. 1961. Klassifikatsiia bus Iugo-Vostochnoi Evropy VI—IX st. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 202-232.
- Deopik, V. B. 1963. Klassifikatsiia i khronologiya alanskikh ukrashenii VI—IX vv. *Materialy po arkheologii SSSR*, 114, p. 122-147.
- Derevianko, O., Volodarets-Urbanovich, Ya. 2017. Burial of hoards champlevé enamel and «Martynivka»: parallels. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.) *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 33-48.
- Dzneladze, O. S. 2016. The Beads and Pendants of the North Pontic Sarmathians. Avtoreferat dysertatsii na zdobutia naukovoho stupenia k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Didyk, V. V. 2012. Vyroby stepovoho zrazku iz rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. In: Svystun, H. Ye. (ed.) *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh problemam ta*

- perspektyvam satlovoznavstva, za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "XVI Slobozhanski chytannia", 2.* Kharkiv: (without ed.), p. 19-25.
- Didyk, V. V. 2013. Namysto rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arkeolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh problemam ta perspektyvam saltovoznavstva*, 3. Kharkiv: (without ed.), p. 52-57.
- Driakhlov, V. N. 1988. Iantarnyi put. *Vestnik istorii*, 11, p. 141-143.
- Iliutik, A. V. 2016. Abidnia. Veshchevoi kompleks selishcha i mogilnika. In: Levko, O. N., Beliaevets, V. G. (eds.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pobolia*. Kn. 1. Minsk: «Belaruskaia navuka», p. 198-247.
- Zhurukhina, O. Yu. 2021. The Beads of Middle Dnieper region of the 10th — 13th centuries. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoï stupenia k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Kazanskiy, M. M. 1999. On the Balts in the forest zone of Russia in the period of the Great Migration of peoples. *Arkheologicheskie vesti*, 6, p. 404-419.
- Kazansky, M. M. 2014. Archaeological situation in the Middle Dniepr region in the VII c. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moskva: IA RAN, p. 138-177.
- Kenko, P. M. 2016. Materialy verkhnedneprovskogo varianta kievskoi kultury s selishcha Chernaia Loza. In: Levko, O. N., Beliaevets, V. G. (eds.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pobolia*. Kn. 2. Minsk: «Belaruskaia navuka», p. 255-262.
- Kovalevskaia, V. B. 1998. *Khronologiia vostochno-evropeiskikh drevnostei V—XI vekov. Vyp. 1: Kamennye busy Kryma i Kavkaza*. Moskva: IA RAN.
- Kolosovskii, Iu. V. 2016. Arkheologicheskoe issledovanie gorodishcha i selishcha okolo derevni Vezhki Dubrovenskogo raiona Vitebskoi oblasti v 1994—1998 gg. In: Levko, O. N., Beliaevets, V. G. (eds.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pobolia*. Kn. 2. Minsk: «Belaruskaia navuka», p. 5-13.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchaynyye nakhodki veshchey kruga «drevnostey antov» v Srednem Podneprovye. Katalog pamyatnikov. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, p. 352-435, 586-705.
- Levada, M. E. 2010. Sukhonosivka. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, II, p. 557-594.
- Liauko, V. M., Kalasouski, J. U. Excavations of hillforts near village Kisiali (Dymakury) in Talocyn region and village Charkasava in Orsha region of Vitebsk district. *Materialy po arkeologii Belarusi*, 8, p. 182-208.
- Lopatin, N. V. 1989. Tushemlia, Demidovka, Kolochin: o sootnoshenii keramiki verkhnikh sloev. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii*, 195, p. 9-15.
- Lopatin, N. V. 2017. On the Tushemlya and Kolochin cultures. In: Rodinkova, V. E., Rumiantseva, O. S. (ed.). *Evropa ot Latena do Srednevekovia: varvarkii mir i rozhdenie slavianskikh kultur: sbornik statei: K 60-letiiu A. M. Oblomskogo*. Ranneslavianskii mir, 19. Moskva: IA RAN, p. 63-69.
- Liubichev, M. 2019. *Ranniaia istoriia Dnepro-Donetskoi lesostepi I—V vekov*. Kharkov: «Estet Print».
- Mastykova, A. V. 1996a. Busy. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, p. 16-21.
- Mastykova, A. V., 1996b. Busy. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, p. 42-46.
- Mastykova, A. V. 2001. Rannesrednekovye busy severokavkazskogo mogilnika Klin-Iar III (po materialam V. S. Flerova). In: Malinovskaia, N. V. (ed.). *Praktika i teoriia arkeologicheskikh issledovaniï. Trudy otdela okhrannykh raskopok*. Moskva: IA RAN, p. 56-104.
- Mastykova, A. V. 2004. Amber beads with decoration of the Great Migration period. *Rossiiskaia arkeologiia*, 3, p. 55-67.
- Mastykova, A. V. 2009. *Zhenskiy kostyum Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV — seredine VI v. n. e.* Moskva: Grif i K.
- Mastykova, A. V., Kazanskii, M. M., Saprykina, I. A. 2016. *Pashkovskii mogilnik № 1. V 2-kh tomakh*. Tom 2. Issledovanie materialov Pashkovskogo mogilnika № 1. Moskva: IA RAN; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Nesterovskiy, V. A. 2006. *Heolohiia i hemolohichna otsinka samotsvitnoi syrovyny osadovykh kompleksiv Ukrainy*. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoï stupenia d. h. n. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.
- Nesterovskiy, V. A. 2008. Rechovynnyi sklad i hemolohichna otsinka ukrainskoho burshtynu. In: Hozhyk, P. F. (ed.). *Ukrainskyi burshtyn. Materialy pershoi mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Ukrainskyi burshtynovyi svit» (Kyiv, 17—21 zhovtnia 2007 r.)*. Kyiv: (without ed.), p. 75-81.
- Nesterovskii, V. A., Volkonskaia, L. A. 2019. Sokhrannost iantaria i dolgovechnost iantarnykh izdelii. In: Kostiasheva, Z. V. (ed.). *Problemy restavratsii i konservatsii iantaria. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, sostoiavsheia v ramkakh Shestoi mezhdunarodnoi bienale avtorskikh rabot iz iantaria «Alatyr 2015»*. Kaliningrad, 25 iunia 2015 g. Kaliningradskii oblastnoi muzei iantaria, p. 100-104.
- Nesterovskiy, V., Zhurukhina, O. 2015. Koshtovne kaminnia Kyivskoho Podolu XI—XIII stolit. Povidomlennia 1. Burshtyn. *Koshtovne ta dekoratyvne kaminnia*, 1 (79), p. 16-21.
- Nesterovskiy, V. A., Zhurukhina, O. Yu. 2017. The technology of amber processing in Old Rus. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (22), p. 310-316.
- Oblomskii, A. M. 2007. Kurskaia obl. V: Oblomskii, A. M. (red.). *Pamiatniki kievskoi kultury v lesostepnoi zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 10. Moskva: IA RAN, p. 90-106.
- Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (eds.). *Rannesrednekovye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moskva: IA RAN, p. 10-113.

- Oblomsky, A. M., Rodinkova, V. Ye. 2014. The ethno-cultural watershed in the Dnieper valley in VII c. AD. Sequence of events. *Kratiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 235, p. 381-404.
- Oblomskiy, A. M., Terpilovskiy, R. V. 2007. Predmety ubory s vyemchatymi emaliami na territorii lesostepnoy zony Vostochnoy Evropy (dopolneniye svodov G.F. Korzukhinoy, I.K. Frolova i E.L. Gorokhovskogo). Oblomskiy, A. M. (red.). *Pamiatniki kievskoi kultury v lesostepnoi zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 10. Moskva: IA RAN, p. 113-141.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Podniprovia VI—IX st. n. e. Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Pastyrskiy skarb 1992 roku. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, p. 94-99.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskye horodyshe*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Rodinkova, V. E. 1996. Rannesrednevekoveye pamyatniki Srednego Podneprov'ia i Dneprovskogo Levoberezhia s datiruyushchimi nakhodkami. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, p. 155—162.
- Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskiy klad rannesrednevekovego vremeni. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, p. 78-87.
- Rodinkova, V. E. 2011. Zhenskiy kostyum dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniya narodov: sovremennoye sostoyaniye issledovaniy. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Novyye issledovaniya po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkheologov. Kirillov, 3—12 sentyabrya 201 g.* Moskva: IA RAN, p. 239-265.
- Rodinkova, V. E. 2012. Novaya nakhodka vizantiyskogo serebryanogo sosuda s kleymom v Vostochnoy Evrope. *Rossiyskaya arkheologiya*, 4, p. 151-158.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A. 2015. Rannesrednevekoveye klady Sudzhanshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. In: Kudinov, V. A. (ed.). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov*. Kursk: Kurskii gosudarstvennyi universitet, p. 39-49.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2018. Klad iz Sudzhi-Zamostia i problema sotsiokulturnoi interpretatsii dneprovskikh rannesrednevekoveykh kladov I grupy. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, p. 130-147.
- Rybakov, B. A. 1949. Novyi Sudzhanskii klad antskogo vremeni. *Kratiye soobshcheniya instituta istorii materialnoi kultury*, XXVII, p. 75-90.
- Sedin, A. A. 2012. *Predmety vooruzheniya, snaryazheniya vsadnika i verkhovogo konia iz gorodishcha Nikodimovo*. Mogilev: ChUP "AmeliiaPrint".
- Sedin, A. A., Bogdasarov, A. A., Bogdasarov, M. A. 1999. Khimiko-mineralogicheskie osobennosti iantaria iz gorodishcha Nikodimovo. In: Siedzin, A. A. (ed.). *Historyja Bielaruskaha Padniaprojia: materyjaly navukovaj kanferencyi, Mahilieŭ, 13—14 list. 1999 h.* Mahilieŭ (without ed.), p. 52-64.
- Synytia, Ie. V. 1999. Rannoserednovichni inhumatsii v areali penkivskoi kultury. *Viva Antiqua*, 2, s. 98—110.
- Skyba, A. V., Baranov, V. I. 2019. The Pastyrsk hill-fort: ceramic complex from the backfill of the internal moat (according to research in 2017). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (30), p. 67-74. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.01.07>
- Stoianova, A. A. 2006. *Namysto i pidvisky naselennia Krymu III st. do n. e. — IV st. n. e.* Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Terpilovskii, R. V., Abashina, N. S. 1992. *Pamiatniki kievskoi kultury. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tikhomirov, M. O., Terpilovskii, R. V. 1990. Poseleniia Gochevo 1 i Gochevo 2 na r. Psel. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, p. 43-77.
- Fedorovskiy, A. S. b. r. *Foto-vidbytky: arkheolohichni materialy VI—VII st. n. e.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 7, spr. 6, 18 foto.
- Furasev, A. G. 2010. Iantar v epokhu velikogo pereseleniia narodov. Konets IV—VI vek. *Iantar v drevnikh kulturakh. Khudozhestvennye proizvedeniia iz sobraniia Ermitazha. Katalog vystavki [v Kaliningradskom oblastnom muzee iantaria, 14 sentiabria — 12 dekabria 2010 goda]*. Sankt-Peterburg: "Slaviia", p. 79-93.
- Khairidinova, E. A. 2011. *Zhenskii kostium varvarov Iugo-Zapadnogo Kryma V—VII vekov*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, fond nauchovykh robit, spr. 891.
- Shmidt, E. A., 2003. *Verkhnee Podneprove i Podvine v III—VII vv. n. e. Tushemlinskaia kultura*. Smolensk (without ed.).
- Tempelmann-Maczyńska, M. 1985. *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Mainz am Rhein.

© С. А. ГОРБАНЕНКО* 2022

НЕТРЕБА В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ЛІТОПИСІ УКРАЇНИ

У статті зібрано й упорядковано дані про знахідки нетреби звичайної (*Xanthium strumarium* L.) на пам'ятках території сучасної України. Перша знахідка (Більськ) походить із випадкового зразка; ще дві представлені відбитками на виробах із глини. Їх виявлено у процесі цілеспрямованого огляду кераміки, що походить із пам'яток скіфського часу. Ще дві знахідки знайдено на давньоруських пам'ятках, де зібрано обгорілий матеріал. Територія сучасної України розташована на роздоріжжі сухопутних і водних шляхів Євразії, отже, представлені знахідки важливі для відновлення історії поширення нетреби звичайної на території Європи.

Ключові слова: археологія, палеоетноботаніка, Україна, Східна Європа, нетреба звичайна, *Xanthium strumarium* L., скіфи, слов'яни.

Вступ

Науковці, які досліджують поширення рослин у часі й просторі, зазвичай стикаються з труднощами, пов'язаними з недостатністю баз даних щодо цього питання. Не є винятком і така інвазивна рослина, як нетреба звичайна (*Xanthium strumarium* L.). Це однорічний пізній бур'ян, що росте на полях і пасовищах, у садах, на городах, балках, біля жител переважно на піщаних ґрунтах. Нині поширений на території всієї України (Веселовський, Лисенко, Манько 1988, с. 60).

Тривалий період у вітчизняній літературі питання про час потрапляння нетреби на територію сучасної України було відкритим. Так, ще у 1980-х рр. В. В. Протопопова лише зазначала, що шляхи її поширення в Європі, очевидно, пов'язані з кочовими племенами: готами, гунами, печенігами, половцями, татарами тощо. На основі доступних тоді археологічних джерел дослідниця як імовірний період потрапляння вказувала Середньовіччя (Протопопова

1989, с. 78-80). Проте, зважаючи на відсутність фактичних даних, таке припущення є хоч і ймовірним, але не таким важливим, як відповідь на питання про шляхи потрапляння рослини, а саме — услід за кочовиками із Середньої Азії.

Нещодавно побачила світ стаття з аналізом палеоетноботанічних матеріалів із поселення Лютомерськ-Козювки поблизу м. Лодзь (Центральна Польща). Детальніше зупинимось на фрагменті цієї статті, що стосується нетреби звичайної (*X. strumarium* L.). Основні тези такі: 1) оскільки пилок разом із вітром може переноситись на значні відстані, важливими є знахідки саме макрорешток нетреби; 2) на поселенні Лютомерськ-Козювки виявлено найдавніші в Європі знахідки макрорешток нетреби, археологічний час яких — пізня бронзова доба (НаВ1—НаВ2), дата за вуглецевим аналізом 2745 ± 30 рр., тому після калібрування — 912—841 рр. до н. е. з 68,2 % імовірності (975—818 рр. до н. е. з 95,4 % імовірності); 3) на території Європи найдавніші знахідки макрорешток відомі з поселень кінця бронзової і переважно ранньозалізної доби, їх найбільша кількість пов'язана із Середньовіччям; 4) нетреба — археофіт і прийшла на територію Європи зі сходу; 5) огляд рослини нетреба в давнину на території Європи змусив авторів зробити висновок, що це був саме вид нетреба звичайна (*X. strumarium* L.) (Mueller-Bieniek et al. 2015, р. 280-281).

Перші результати представленого дослідження було опубліковано англійською мовою (див.: Gorbanenko 2020). Оскільки відтоді з'явилися нові дані, а також вдалось отримати якісні зображення всіх зразків, вважаємо за потрібне здійснити оновлену публікацію матеріалів українською.

Матеріали й методи

Дослідження відбувалось у кілька етапів. Спорадичне накопичення матеріалів: 1) під час палеоетноботанічних досліджень відбитків на

* ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com.

Рис. 1. Карта знахідок нетреби на території сучасної України. Пам'ятки скіфського часу: 1 — Більськ; 2 — Циркуни; 3 — Новоселівка; давньоруські пам'ятки: 4 — Манжелія; 5 — Пересопниця

Fig. 1. Map of cocklebur finds in the territory of modern Ukraine. The Scythian period sites: 1 — Bilsk; 2 — Tsyркuny; 3 — Novoselivka; ancient Rus sites: 4 — Manzheliia; 5 — Peresopnytsia

виробах із глини виявлено два (три?) відбитки із двох поселень скіфського часу (Циркуни й Новоселівка); 2) за результатами дослідження обвуглених макрорешток давньоруського городища (Манжелія) виявлено кілька десятків цілих та фрагментованих обгорілих плодів. Цей матеріал був зібраний у процесі класичних археологічних досліджень, без застосування спеціальних заходів для отримання палеоентоботанічних матеріалів; 3) завдяки цілеспрямованому відбору палеоентоботанічних решток методом флотації зразків ґрунту із заповнення житла XII ст. (Пересопниця) отримано, зокрема, три цілих і один фрагмент плодів нетреби. Фільтрацію ґрунту проведено зусиллями учасників експедиції.

Обізнаність із науковою літературою сприяла розумінню певної унікальності таких знахідок. Студіювання археологічних праць про пам'ятки України дозволило виявити ще один випадок знахідки фрагмента обвугленого плоду на пам'ятці ранньої залізної доби.

Нижче наводимо каталог знахідок нетреби звичайної на археологічних пам'ятках території України. Матеріал представлено в хронологічній послідовності від найдавнішої знахідки (рис. 1)¹.

Результати

1. Більське городище (Полтавська обл.), Західне укріплення, зольник 19. Дослідження проводила Скіфо-слов'янська археологічна експедиція Харківського державного університету імені М. О. Горького (нині — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; далі — ХНУ) під керівництвом Б. А. Шрамка у 1967—1968 рр. Матеріал датовано другою половиною VII ст. до н. е. (Шрамко 1971; Šramko 1973, S. 154-157). Виявлено скупчення зернівок у ямах 1 і 3, випадкова знахідка. Фрагменти плоду нетреби (рис. 2) виявлено у зразку з ями 3 (№ 508/19-68). Визначення проводили співробітники Всесоюзного інституту рослинництва М. М. Якубцинер, Р. Х. Макашева, М. В. Лук'янова, В. Н. Лисова, Р. А. Удачина (Šramko 1973, S. 154-157)². Матеріал зберігається у фондах Державного музею природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

2. Циркуни, городище (Харківська обл.), рання залізна доба. Дослідження проводила Циркунівська археологічна експедиція Харківського історичного музею (далі — ХІМ) імені М. Ф. Сумцова під керівництвом К. Ю. Пеля-

¹ Нумерація в каталозі й на карті збігається.

² У статті опубліковано зображення одного з фрагментів, представленого на рис. 2: 2 (Šramko 1973, Abb. 10: 3).

Рис. 2. Нетреба з Більського городища, макрорештки (фото С. А. Заднікова)

Fig. 2. Cocklebur from the Bilsk hill-fort, macro-residues (photo by S. A. Zadnikov)

шенка у 2007—2017 рр. Матеріал датовано кінцем V—IV ст. до н. е. (див., напр.: Пеляшенко 2017). Оглянуто вироби з глини з розкопок, виявлено один відбиток на фрагменті горщика (рис. 3: 1). Визначення С. А. Горбаненка (Горбаненко 2019, с. 364). Матеріали зберігаються у фондах Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, а також ХІМ ім. М. Ф. Сумцова.

3. Новоселівка, поселення (Харківська обл.), ранньозалізний час. Дослідження проводила експедиція державного підприємства Охоронної археологічної служби України «Слобожанська археологічна служба» під керівництвом І. Б. Шрамко у 2010—2012 рр. Матеріал датовано IV ст. до н. е. (Шрамко 2011; Шрамко, Пеляшенко, Задников 2012). Оглянуто вироби з глини з розкопок, виявлено один відбиток на фрагменті горщика (рис. 3: 2). Визначення С. А. Горбаненка. Матеріал зберігається у фондах Державного музею природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

4. Манжелія, городище (Полтавська обл.), давньоруський час. Дослідження проводила експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом В. В. Шерстюка у 2015—2016 рр. Були досліджені рештки житлової споруди, датованої серединою — другою половиною XII ст.

(Шерстюк 2018; Горбаненко, Шерстюк 2017). Проведено флотацію, яка виявилась малоефективною; класичними методами зібрано значну кількість ботанічних решток. Матеріали були в кількох скупченнях, одне з яких складалось із кількох десятків цілих і фрагментованих плодів нетреби (рис. 4)³.

5. Пересопниця, комплекс (Рівненська обл.), слов'янсько-руський час (див., напр.: Прищепа, Войтюк, Горбаненко 2016). Дослідження проводила Рівненська обласна археологічна експедиція під керівництвом О. П. Войтюка. У 2019 р. досліджено об'єкт 3 (житло) в розкопі 17. За археологічними даними об'єкт датовано XII ст. З долівки житла було відібрано зразки ґрунту для здійснення фільтрації. Матеріал отримано в результаті флотації зусиллями учасників експедиції. Визначено три цілих і один фрагмент плодів нетреби (рис. 5). Визначення С. А. Горбаненка.

Обговорення

Територія сучасної України перебуває на роздоріжжі сухопутних і водних шляхів Євразії.

³ У польових умовах матеріал попередньо визначив керівник експедиції В. В. Шерстюк. Наукову експертизу, що підтвердила попередні спостереження, здійснила д. б. н. Г. О. Пашкевич.

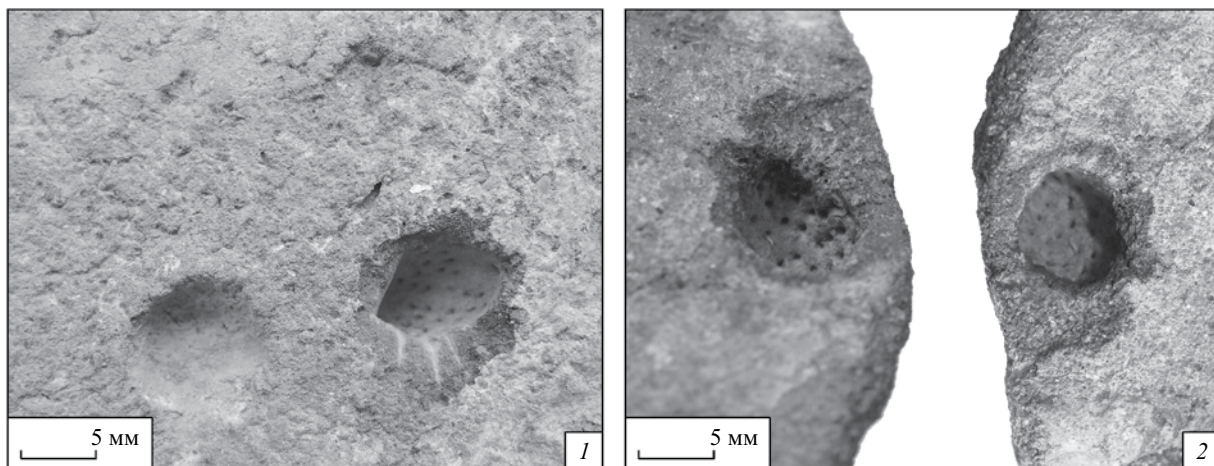

Рис. 3. Нетреба з пам'яток скіфського часу, відбитки на горщиках: 1 — Циркуни (фото К. Ю. Пеляшенка); 2 — Новоселівка (фото С. А. Заднікова)

Fig. 3. Cocklebur from the Scythian period sites, imprints on pots: 1 — Tsyркuny (photo by K. Yu. Peliashenko); 2 — Novoselivka (photo by S. A. Zadnikov)

По ній проходить водний шлях «із варяг у греки» (меридіональний напрямок), а також частина шляху постійних міграцій з Азії в Європу (відрізок через Східну Європу до центральної й західної її частини). Тут важливо додати, що кочовики обирали для міграцій звичні їм природні умови: степові ділянки та язики степових ділянок, що по руслах річок піднімалися у лісостепову зону. Усі пам'ятки, звідки походять дані про нетребу, перебувають у таких самих умовах (див. рис. 1).

За доступними нині матеріалами, перші знахідки нетреби звичайної походять зі скіфських пам'яток. У науковій літературі вже давно не ставлять під сумнів міграційні хвилі ранніх кочовиків, що відбувались упродовж усього ранньозалізного періоду (див., напр.: Алексеев 2003; Бруйко 2005; історіографію див. там само). Отже, дані свідчать про те, що принаймні на початку ранньозалісної доби нетреба звичайна вже дісталась території сучасної України. З огляду на надзвичайну вибірковість проведення палеоетноботанічних студій загалом і в Україні зокрема, навряд чи такі знахідки були випадковими. Так, станом на 1991 р. проаналізовано матеріали всього із 17 пам'яток бронзової доби, з-поміж яких переважну більшість становлять незначні вибірки за відбитками на виробих із глини. Лише одна масова знахідка обгорілих макрорешток містила суттєву кількість домішок бур'янів (див. Пашкевич 1991). Стан дослідженості пам'яток цього періоду дотепер суттєво не змінився.

Таким чином, сьогодні про більш ранню появу нетреби звичайної на території су-

часної України можна говорити суто гіпотетично, лише на підставі того, що на західніших територіях її було виявлено на пам'ятках бронзової доби. Подальші цілеспрямовані пошуки й дослідження могли б пролити світло на це питання.

За одиничними матеріалами зі скіфських пам'яток, а також і з давньоруського житла в Пересопниці складно висувати припущення щодо використання нетреби звичайної. Матеріали з Манжелії представлені кращою вибіркою, тому на них варто зупинитись детальніше.

Нагадаємо, що в Манжелії було досліджено житло давньоруського часу. За всіма ознаками воно загинуло внаслідок пожежі. Детальне зіставлення палеоетноботанічних матеріалів, виявлених у житлі, навіть дали змогу припускати імовірну пору року його загибелі — наприкінці літа, на початку осені; найімовірніше — у серпні (див. Горбаненко, Шерстюк 2017, с. 149-150). Крім нетреби, у житлі також виявлено зернові: жито (*Secale cereale*) й просо (*Panicum miliaceum*); зернобобові: горох (*Pisum sativum*); бур'яни: квіти айстрових (*Asteraceae*), імовірно — календули (*Calendula* sp.)⁴; кісточки сливових: вишні (*Prunus* subg. *Cerasus*) та сливи (*Prunus* sp.). Знахідки культурних рослин не викликають особливого інтересу. Натомість привертають увагу рештки плодів дерев і бур'янів. Так, знахідка кісточок вишні й сливи свідчать про садівництво або збиральництво. На збираль-

⁴ Консультацію за фото здійснила к. і. н. О. Ю. Лебедева.

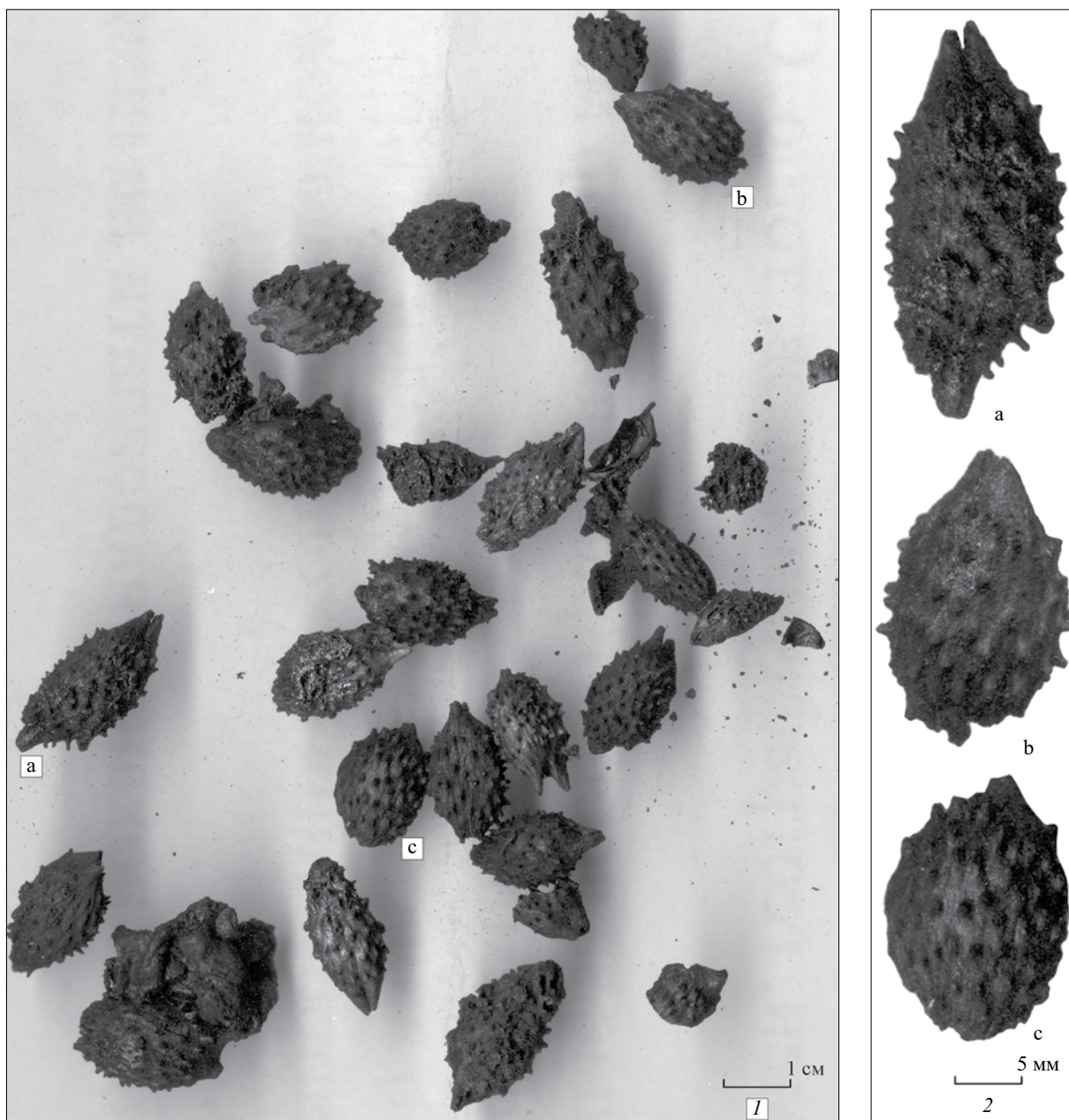

Рис. 4. Нетреба з давньоруського городища Манжелія: 1 — загальний вигляд; 2 — кілька прикладів плодів
 Fig. 4. Cocklebur from the ancient Rus hill-fort of Manzheliia: 1 — general view; 2 — some examples of fruits in details

ництво також вказують знахідки квітів нагідок і плодів нетреби звичайної. Перших збереглось відносно небагато; вважаємо, що це насамперед пов'язано з їхньою крихкістю. А от плодів нетреби налічувалось кілька десятків. Це свідчить про цілеспрямоване (а не випадкове) потрапляння цих частин рослин до житла. Обидві вказані рослини мають цілющі властивості, їх і досі використовують у традиційній медицині (Чопик, Дудченко, Краснова 1983).

Отже, для періоду Давньої Русі стосовно нетреби звичайної можна висловити такі при-

пущення: 1) люди часів Давньої Русі вже були обізнані з цілющими властивостями нетреби звичайної⁵; 2) нетреба звичайна була поширена в такій кількості, що уможливлювала її заготівлю як лікарської рослини.

⁵ Із китайських археологічних пам'яток походять масові знахідки плодів нетреби звичайної, які, на думку дослідників, були цілеспрямовано розламані людьми й використані в медичних цілях. Це припущення висловлено в публікації матеріалів з Юй'єргов, 400—200 рр. до н. е. (Sheng, Shang, Jiang 2019). Звісно, цей матеріал територіально віддалений і не може бути залучений як безпосередній доказ використання нетреби в медичних цілях на території сучасної України в давнину.

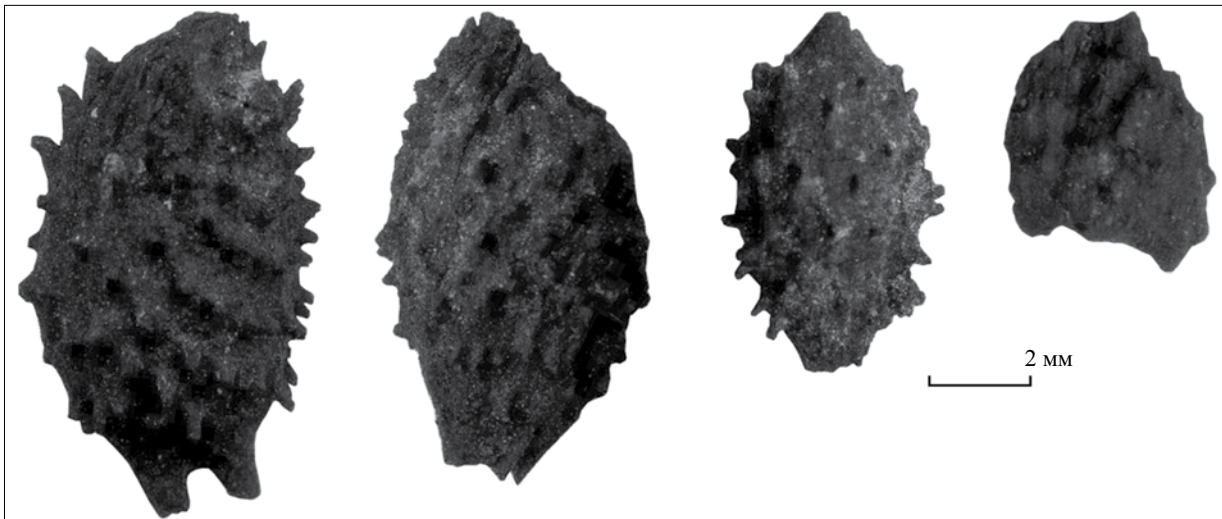

Рис. 5. Нетреба з Пересопниці, давньоруське житло

Fig. 5. Cocklebur from Peresopnytsia, the ancient Rus dwelling

Прикінцеві положення

Причиною написання статті стали такі обставини: 1) упродовж відносно нетривалого часу накопичився матеріал, що засвідчує доволі давнє проникнення нетреби звичайної на територію сучасної України, який може становити інтерес для фахівців-ботаніків; 2) публікація цих матеріалів частково «закриває» географічну лакуну поширення вказаного виду в давнину на шляху зі Сходу, з Азії, в Центральну й Західну Європу. Появі цієї публікації сприяло ознайомлення з аналізом палеоетноботанічних матеріалів із поселення Лютомерськ-Козювки поблизу м. Лодзь (Mueller-Bieniek et al. 2015).

Висновки

Нині відомі щонайменше три пам'ятки скифського часу, на яких виявлено нетребу звичайну. Це унеможливило випадковість виявлених і визначених матеріалів. Проникнення рослини на територію сучасної України слід датувати часом не пізніше початку ранньозалізної доби. Для періоду Давньої Русі можна вважати доведеним факт збирання й використання цієї рослини для лікування.

Подяки

Я вдячний за сприяння появі цієї статті Ю. В. Болтрикові, О. П. Войтюкові, С. А. Заднікову, О. Ю. Лебедєвій, Г. О. Пашкевич, К. Ю. Пеляшенкові, В. В. Шерстюку, І. Б. Шрамко.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Бруяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.).* Кишинёв: Высшая антропологическая школа. Археологические источники Восточной Европы.

Веселовський, І. В., Лисенко, А. К., Манько, Ю. П. 1988. *Атлас-визначник бур'янів.* Київ: Урожай.

Горбаненко, С. 2019. Палеоетноботанічні визначення 2017 р. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 362-371.

Горбаненко, С. А., Шерстюк, В. В. 2017. Рослинний раціон давньоруської родини з Манжелії. В: Моця, О. П. (ред.). *Возв'язь — Зв'язь — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть.* Харків: Майдан, Київ: Стародавній світ, с. 146-151.

Пашкевич, Г. А. 1991. *Палеоетноботанические находки на территории Украины (неолит—бронза):* Каталог. Киев: Препринт.

Пеляшенко, К. Ю. 2017. Зольник Циркуновского городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 340-353.

Прищепа, Б. А., Войтук, О. П., Горбаненко, С. А. 2016. Пересопниця 2015: комплексні дослідження поселення кінця I тис. н. е. в урочищі Пастівник. *Археологія і давня історія України*, 4 (21), с. 129-138.

Протопопова, В. В. 1989. *Рослини-мандрівники.* Київ: Радянська школа.

Чопик, В. І., Дудченко, Л. Г., Краснова, А. Н. 1983. *Дикорастущие полезные растения Украины. Справочник.* Киев: Наукова думка.

Шерстюк, В. В. 2018. Розкопки на території Манжеліївського городища на Полтавщині. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.* Київ: ІА НАН України, с. 205-207.

Шрамко, Б. А. 1971. Исследование Бельского городища. *Археологические исследования на Украине 1968*, 3, с. 49-58.

Шрамко, И. Б. 2011. Охранные исследования поселения скифского времени у с. Новоселовка. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.* Київ, Полтава: ІА НАН України, с. 376-377.

Шрамко, И. Б., Пеляшенко, К. Ю., Задников, С. А. 2012. Охранные раскопки поселения скифского времени

у с. Новоселівка. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Київ: Волинські старожитності, с. 446-447.

Gorbanenko, S. A. 2020. Cocklebur (*Xanthium strumarium* L.) in the Archaeological Chronicle of Ukraine. *Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Sciences in Archaeology*, XI, 2, p. 77-182. 10.24916/iansa.2020.2.3.

Mueller-Bieniek, A., Kittel, P., Muzolf, B., Muzolf, P. 2015. Useful Plants from the Site Koziówki near Łódź (central Poland) with Special Reference to the Earliest Find of *Xanthium strumarium* L. Seeds in Europe. *Journal of*

Archaeological Science: Reports, 3, p. 275-284. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.06.025>

Sheng, P., Shang, X., Jiang, H. 2019. Archaeobotanical Evidence for Early Utilization of Cockleburs (*Xanthium strumarium* L., Asteraceae) in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, p. 2027-2038. doi: <https://doi.org/10.1007/s12520-018-0651-5>

Šramko, B. A. 1973. Der Ackerbau bei den Stämmen Skythiens im 7—3. Jahrhundert v. u. Z. *Slovenská Archeológia*, XXI, 1, S. 147-167.

Надійшла 28.04.2022

Serhii A. Gorbanenko¹

¹ Ph D, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com.

COCKLEBUR IN THE ARCHAEOLOGICAL CHRONICLE OF UKRAINE

In the article, data on common cocklebur (*Xanthium strumarium* L.) finds from the archaeological sites of modern Ukraine is collected and organized. Three of them come from the Scythian period sites. The first find (Bilsk, Poltava Oblast) comes from random sample. Two more finds (Tsyrkuniv and Novoselivka, Kharkiv Oblast) are represented by prints on clay objects. They were discovered as a result of a purposeful inspection of ceramics in order to search for palaeoethnobotanical materials. Two other items were found on ancient Rus sites, where burnt material was collected. In the first case (Manzhelii, Poltava Oblast) the material was examined during the classical excavations. Palaeoethnobotanical remains were in clearly visible accumulations. In the second case (Peresopnytsia, Rivne Oblast) the material was obtained by soil flotation.

The territory of modern Ukraine is located at the crossroads of land routes and waterways of Eurasia. It is a part of the path of constant migration from Asia to Europe. We can assume that at least in the early Iron Age, due to the nomads, the common cocklebur had already reached the territory of modern Ukraine. The earlier appearance of this plant in the area can be considered purely hypothetically, only on the grounds that in the western territories it was discovered at the sites of the end of the Bronze Age / beginning of the Early Iron Age.

According to isolated materials from the Scythian period sites and from ancient Rus dwellings in Peresopnytsia, it is difficult to assume something about the use of common cocklebur. According to the materials from Manzhelia (several dozens of fruits), it is possible to presume purposeful collecting of cocklebur, probably as a medicinal plant.

The presented findings are important for the restoration of the penetration history of common cocklebur into Europe.

Keywords: *archaeology, palaeoethnobotany, Ukraine, Eastern Europe, common cocklebur, Xanthium strumarium L., the Scythians, the Slavs.*

References

- Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifi VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Bruiako, I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope (X—V vv. do R. Kh.).* Kishinev: Vysshaia antropologicheskaia shkola. Arkheologicheskie istochniki Vostochnoi Evropy.
- Veselovsky, I. V., Lysenko, A. K., Manko, Yu. P. 1988. *Atlas-vyznachnyk bur'ianiv.* Kyiv: Urozhai.
- Horbanenko, S. 2019. Paleoethnobotanichni vyznachennia 2017 r. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 362-371.
- Horbanenko, S. A., Sherstiuk, V. V. 2017. Roslynnyi ratsion davnoruskoi rodyny z Manzhelii. In: Motsia, O. P. (ed.). *Vozviahl — Zviahel — Novohrad-Volynskiy u chasovomu zrizi tysiacholit.* Kharkiv: Maidan, Kyiv: Starodavnyi svit, p. 146-151.
- Pashkevich, G. A. 1991. *Paleoethnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy (neolit—bronz):* Katalog. Kyiv: Preprint.
- Peliashenko, K. Iu. 2017. Ash-hill Tsyrkuniv hillfort. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), p. 340-353.
- Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P., Horbanenko, S. A. 2016. Peresopnytsia 2015: complex researches of the settlement of the end of 1st thousand AD. in the tract Pastivnyk. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21), p. 129-138.
- Protopopova, V. V. 1989. *Roslynny-mandrivnyky.* Kyiv: Radianska shkola.
- Chopik, V. I., Dudchenko, L. G., Krasnova, A. N. 1983. *Dikorastushchie poleznye rasteniia Ukrainy. Spravochnik.* Kyiv: Naukova dumka.
- Sherstiuk, V. V. 2018. Rozkopky na terytorii Manzheliivskoho horodyscha na Poltavshchyni. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 205-207.
- Šramko, B. A. 1971. Issledovanie Belskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1968*, 3, p. 49-58.
- Šramko, I. B. 2011. Okhrannye issledovaniia poseleniia skifskogo vremeni u s. Novoselovka. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010.* Kyiv, Poltava: IA NAN Ukrainy, p. 376-377.

- Shramko, I. B., Peliashenko, K. Iu., Zadnikov, S. A. 2012. Okhrannye raskopki poseleniia skifskogo vremeni u s. Novoselovka. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. Kyiv: Volynski starozhytnosti, p. 446-447.
- Gorbanenko, S. A. 2020. Cocklebur (*Xanthium strumarium* L.) in the Archaeological Chronicle of Ukraine. *Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Sciences in Archaeology*, XI, 2, p. 77-182. 10.24916/iansa.2020.2.3.
- Mueller-Bieniek, A., Kittel, P., Muzolf, B., Muzolf, P. 2015. Useful Plants from the Site Koziówki near Łódź (central Poland) with Special Reference to the Earliest Find of *Xanthium strumarium* L. Seeds in Europe. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 3, p. 275-284. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.06.025>
- Sheng, P., Shang, X., Jiang, H. 2019. Archaeobotanical Evidence for Early Utilization of Cockleburs (*Xanthium strumarium* L., Asteraceae) in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, p. 2027-2038. doi: <https://doi.org/10.1007/s12520-018-0651-5>
- Šramko, B. A. 1973. Der Ackerbau bei den Stämmen Skythiens im 7—3. Jahrhundert v. u. Z. *Slovenská Archeolygia*, XXI, 1, S. 147-167.

© Я. І. ОНИЩУК* 2022

МОГИЛЬНИК КАРІВ-І В КОНТЕКСТІ ЕТНІЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ ЯВИЩ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ II СТ. Н. Е. НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОГО ПОБУЖЖЯ І ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТЕР'Я

У статті схарактеризовано етнокультурну ситуацію в басейнах Західного Бугу та Верхнього Дністра в першій половині I тис. н. е. В її основі лежать процеси, пов'язані з послідовним проживанням на цих землях населення пшеворської та вельбарської культур, а також із появою в останній чверті II ст. н. е. нової поліетнічної групи типу Карова.

Ключові слова: Західне Побужжя, Верхнє Подністер'я, пшеворська культура, вельбарська культура, карівська група, Маркоманські війни, міграції.

На межі та в першій половині I тис. н. е. на території сучасної Західної України відбувалися складні історичні та культурні процеси. Вони спричинені проживанням на цих землях різноетнічної людності, яка залишила після себе пам'ятки пізньозарубинецької, пшеворської, липицької, вельбарської та черняхівської культур.

В українській історіографії ці процеси розглянуто неоднаково. Якщо культурно-історичні проблеми другої чверті I тис. н. е., пов'язані з поширенням вельбарських і черняхівських племен, висвітлені досить добре, то питання розселення, матеріальної й духовної культури пшеворської людності вивчені недостатньо. Починаючи з випадкового відкриття у другій половині XIX ст. перших пшеворських пам'яток у Кристинополі (нині м. Червоноград), Бендюзі, Добростанах, Рудці і закінчуючи науковими дослідженнями могильників та поселень у Гриневі, Звенигороді, Судовій Вишні, Новому Яричеві, Черепині, Підберіцях, Линеві, Загаях, Гіркій Полонці та ін. у другій половині XX — на початку XXI ст.,

історіографія проблеми представлена лише кількома монографіями і низкою статей. Найважливішими з них є праці М. Ю. Смішка і Д. Н. Козака. М. Смішко спочатку пояснював присутність пшеворських пам'яток у Західному Побужжі та Верхньому Подністер'ї міграцією вандальських племен у райони Семиграддя (Śmiszko 1932, s. 111), а пізніше — осіданням на цих землях групи землеробського населення, етнічно пов'язаного зі слов'янами-венетами (Смішко 1976, с. 37-38). Дослідник уперше звернув увагу на хронологічну відмінність пшеворських пам'яток. На його думку, в Західну Волинь ця людність проникла наприкінці латенського періоду з Повіслення, тоді як Верхнє Подністер'я було заселене в римський час із території Надсяння (Śmiszko 1932, s. 109-110). Д. Козак уважав, що старожитності пшеворської культури пізньолатенського часу в Україні є східним відгалуженням її основного масиву в Мазовії та Підляшші. Хронологічно вони дещо пізніші та є результатом часткового відходу цього населення з Вісло-Бузького межиріччя на південь і південний схід. Основний напрямок руху у Верхнє Подністер'я, на його думку, міг пролягати вздовж Західного Бугу (Козак 1984, с. 46).

Хронологія пшеворських пам'яток пізньолатенського періоду на території Західної Волині й Верхнього Подністер'я визначається I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Козак 1992, с. 26; 2008, с. 165), хоча дослідження останніх років дозволяють продовжити час їх існування як мінімум до кінця II ст. н. е. Однією з найстарших із них є могильник у Гриневі, який датують I ст. до н. е. (Козак 1985, с. 29). До цього ж часу належать поселення в Підріжжі та Гіркій Полонці (Гірка Полонка-II) на Волині (Козак 1992, с. 25). Найпізнішими, на нашу думку, є могильники з околиці Судової Вишні (присілок Кути) та Великої Діброви Яворів-

* ОНИЩУК Ярослав Іванович – доктор історичних наук, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка, ORCID: 0000-0002-4079-5202, onyshchuk@ukr.net

ського р-ну Львівської обл. на Розточчі. У першому випадку комплекс знахідок, що походив із двох поруйнованих «чорними копачами» поховань, складався з ритуально пошкодженого меча, вісьмох наконечників списів і дротиків, двох умбонів, двох цвяхів від окуття щита, чотирьох шпор, чотирьох фібул (двох залізних і двох бронзових), поясної пряжки, ножа, зігнутої під прямим кутом голки та інших предметів (Онищук, Погоральський 2015, с. 132-135). Датувальними матеріалами тут виступають шпори (тип Ginalski E-1 і E-2 і фібули (тип Almgren-70/73 і близький до Almgren-88). Перші можуть належати до фази B2—B2/C1 ранньоримського часу (остання чверть I — третя чверть II ст.) (Ginalski 1991, s. 61), а другі — до періоду II ст. (Baumgartner 2015, s. 55).

На нововідкритому і досить великому за розмірами могильнику у Великій Діброві наразі досліджено вісім тілопальних поховань. П'ять із них були урновими, решта — ямні. Супровідний матеріал складався з фрагментів ліпного посуду, чотирьох пряслиць, двох умбонів щитів, трьох наконечників списів, частини ручки щита, шила, поясної пряжки, скляної намистини та інших виробів. Деякі мають сліди ритуального пошкодження. Знахідки на території пам'ятки фібул типу Almgren-84 дають підстави вважати її синхронною з похованнями у Судовій Вишні і також датувати періодом B2—B2/C1 (Сидорович, Онищук 2021; Сидорович, Онищук 2022).

На початку III ст. н. е. відбулася друга хвиля пшеворської міграції з Посяння і Мазовії. Пам'ятки пізньоримського часу на досліджуваній території представлені могильниками й одиночними кремаційними похованнями зі зброєю (Добростани, Рудки, Комарно, Новий Яричів, Ямпіль, Перепільники, Малахівці та ін.), а також низкою поселень на Розточчі. Її спричинив рух із Нижнього Повіслення племен вельбарської культури (Козак 1984, с. 47). Правдоподібно, що разом із готами у переселенні взяла участь якась частина вандальської людності (Peschek 1939; Nachmann 1961, S. 1-276; Makiewicz 2005, s. 9-15; Kokowski 2004, s. 3-10 та ін.), а можливо, й інші германські племена (гепіди, герули, тайфали, бургунди). На території України їхні пам'ятки у чистому або змішаному з черняхівською культурою вигляді відомі у Західній Волині, Північному Поділлі та Південному Побужжі (Козак 1992, с. 102-103; Магомедов 2001, с. 134): Баїв, Боратин, Гірка

Полонка, Городок, Дерев'яне, Дитиничі, Загаї, Костянець, Линів, Хрінники, Броди, Дудин, Накваша, Малинище, Суховоля, Рудка, Вікни-ни-Великі, Кобиля, Очеретне, Могиляни, Лепесівка та ін.

У Верхньому та частково Середньому Подністер'ї в цей час також перебуває одна з локальних груп черняхівської культури, яку пов'язують зі слов'янами-склавинами (пам'ятки типу «Черепин-Теремці») (Баран 1981; Баран, Гопкало 2006).

За хронологічними ознаками вельбарсько-черняхівські старожитності поділяють на два періоди: ранній — від кінця II ст. (Боратин, Городок, Линів, Хрінники, Любомль, Баїв-I) і пізній — з другої половини III ст. н. е. (Могиляни-Хмельник, Дерев'яне, Гірка-Полонка, Загаї-II, Баїв-I) (Козак 1992, с. 98-100; Козак 2006, с. 12). На території Північного Поділля й Західної Волині найпізніші з них могли проіснувати аж до кінця IV — початку V ст. Це припущення підтверджується знахідкою на поселенні Дудин-II скляної мініатюрно-мозаїчної намистини із зображенням, можливо, матері римського імператора Костянтина I Флавії Юлії Гелени (Stawiarska, Onyśchuk 2000; Онищук 2018, с. 303-308), а також золотої підвіски, виготовленої в гунський час у характерному поліхромному стилі (Онищук 2007, с. 72-76). Рубежем IV—V ст. н. е. датуються багаті готські скарби на Волині (Козак 1999, с. 88). На думку М. М. Казанського, в результаті гунської навали в ці райони могли переміститися центри готської влади — прототи-пи європейських «варварських королівств» (Казанский 2017, с. 27-31). Імовірно, готська аристократія зуміла організувати тут нові політичні утворення, які проіснували аж до середини V ст.

Складнішою виглядає етнокультурна ситуація, яка сформувалася на досліджуваній території в останній чверті II ст. н. е. Могильник **Карів-I** наглядно демонструє прихід сюди нової групи людності зі змішаними рисами матеріальної й духовної культури.

Пам'ятку було досліджено повністю, суцільною площею. На розкопаній ділянці величиною 1456 м² відкрито 12 кремаційних поховань, у яких виявлено останки 13 осіб: 7 чоловіків, 5 жінок і 1 дитини підліткового віку (групи *infantis* II). Ще частину об'єктів було повністю зруйновано в результаті сільськогос-

подарських робіт, про що свідчить значна насиченість орного шару спаленими людськими кістками, частинками деревного вугілля й предметами поховального інвентарю. Результати досліджень могильника введені в науковий обіг на сторінках низки вітчизняних і закордонних видань (Онищук 2018; 2020; 2022; Onyshchuk 2019; Onyshchuk, Schuster 2020; Onyśchuk, Schuster 2021). Матеріали зберігаються у фондах комунального закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» у м. Винники Львівської обл. (далі — КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей»).

Різноманітність елементів поховальної обрядовості засвідчує полікультурність населення, яке залишило пам'ятку Карів-I. Вони простежені як у різному характері облаштування могил, так і ритуальних діяч, пов'язаних із процесом покладення останків. Наприклад, у низці захоронень зафіксовано посипання долівки подрібненим деревним вугіллем або встановлено його наявність у заповненні об'єктів. У чотирьох могилах виявлено тваринні рештки, зокрема залишки черепної коробки коня у похованні 1. До комплексу інвентарю останнього, окрім керамічного посуду (фрагментів жовтоглиняної амфори, чаші типу *terra sigillata* та ін.) і численних металевих виробів, належали предмети озброєння та спорядження вершника, а також деталі кінської упряжі для верхової їзди (елементи вуздечки з металевими поводками типу Vimose) (Онищук 2020, с. 144-145).

В одних об'єктах супровідний інвентар розташовувався в хаотичному порядку, в інших, залежно від типу предметів, — у чітко визначених місцях поховальної ями. Комплекс багатого «князівського» захоронення (поховання 2) мав два яруси розміщення супровідних речей. Роль урни там виконував імпортований бронзовий казан із трьома атташами у вигляді погрудь бородатих чоловіків із зачісками типу *nodus suebicus*, а інвентар складався з дорогих скляних і бронзових виробів (Онищук 2020, с. 145-147). Очевидно, це було пов'язано зі статусом похованої тут людини, яка належала до германської (свебської) плеємної верхівки. Цю думку підтверджують дослідження Я. Шустера, за якими «...бронзовий, срібний і скляний посуд у могилах ... був своєрідним визначником статусу або рангу померлої особи у соціальній ієрархії Барбарікуму»¹ (Schuster 2014, s. 36).

¹ Переклад із польської мови Я. О.

У парному похованні 8 старанно очищені від продуктів спалення останки чоловіка лежали в урні в анатомічному положенні — від кісток ніг на дні до черепної коробки у привісній частині. Супровідний матеріал мав ознаки сильного перепалення у вогні і складався з двох ліпних керамічних посудин, цілого (незігнутого) наконечника списа і, можливо, ножа. Поруч з основним похованням відкрито залишки ще одного, супутнього, частково зруйнованого оранкою. Воно ямного типу і, за визначенням Т. І. Слободян, належало особі жіночої статі² (Слободян 2019, с. 87-92). Мабуть, саме з цим захороненням слід пов'язувати знайдену неподалік маленьку сердолікову намистину (Онищук 2020, с. 149-150).

У середині двох урн (поховання 8, 9) серед людських останків виявлено по одній перепаленій у вогні невеликій крем'яній конкреції. Немає сумніву в тому, що їх туди було покладено спеціально. У більшості могил присутні речі зі слідами обрядового знищення. Ламали або згинали не тільки зброю чи інші масивні предмети, а й дрібні, наприклад дротяні персні (поховання 5), голку (поховання 6), шпильки (поховання 6, 12), фібули (поховання 9) тощо (Онищук 2022, с. 151-152).

Не можемо проігнорувати також наявність у керамічному комплексі пам'ятки двох горщиків «венедського» типу з орнаментом у вигляді косих насічок на вінцях (поховання 1, 7). Аналогії до них відомі на пам'ятках пізньоримського часу в межиріччі Німану і Західного Бугу (Гриневичі Великі (Hryniewiczze Wielkie), Кобиляни-V (Kobylany-V) (Польща), Радість (Радасць), Сулічава-I (Білорусь)³. Фактично ідентичним до посудини з поховання 1 є екземпляр з могили 13 кремаційного могильника у Великих Гриневичах⁴, який повторює не тільки форму та орнамент, а й основні розміри (Andzejowski 1999, s. 21, рис. 4: 1). Таку кераміку пов'язують із постзарубинецьким горизонтом і датують фазою B2—B2/C1 (Белевець 2008, с. 249, мал. 11: 14/4; Andzejowski 1999, s. 32-34). Типологічно подібні горщики також є в зубрицькій культурі, яку Д. Н. Козак пов'язував із західним відгалу-

² Автор дякує науковому співробітнику відділу біоархеології Інституту археології НАН України Т. І. Слободян за участь у дослідженні могильника Карів-I.

³ Автор висловлює подяку В. Г. Белевцю за надані консультації.

⁴ На сьогодні — Гриневичі Дужі (Hryniewiczze Duże) Підляського воєводства Республіки Польща.

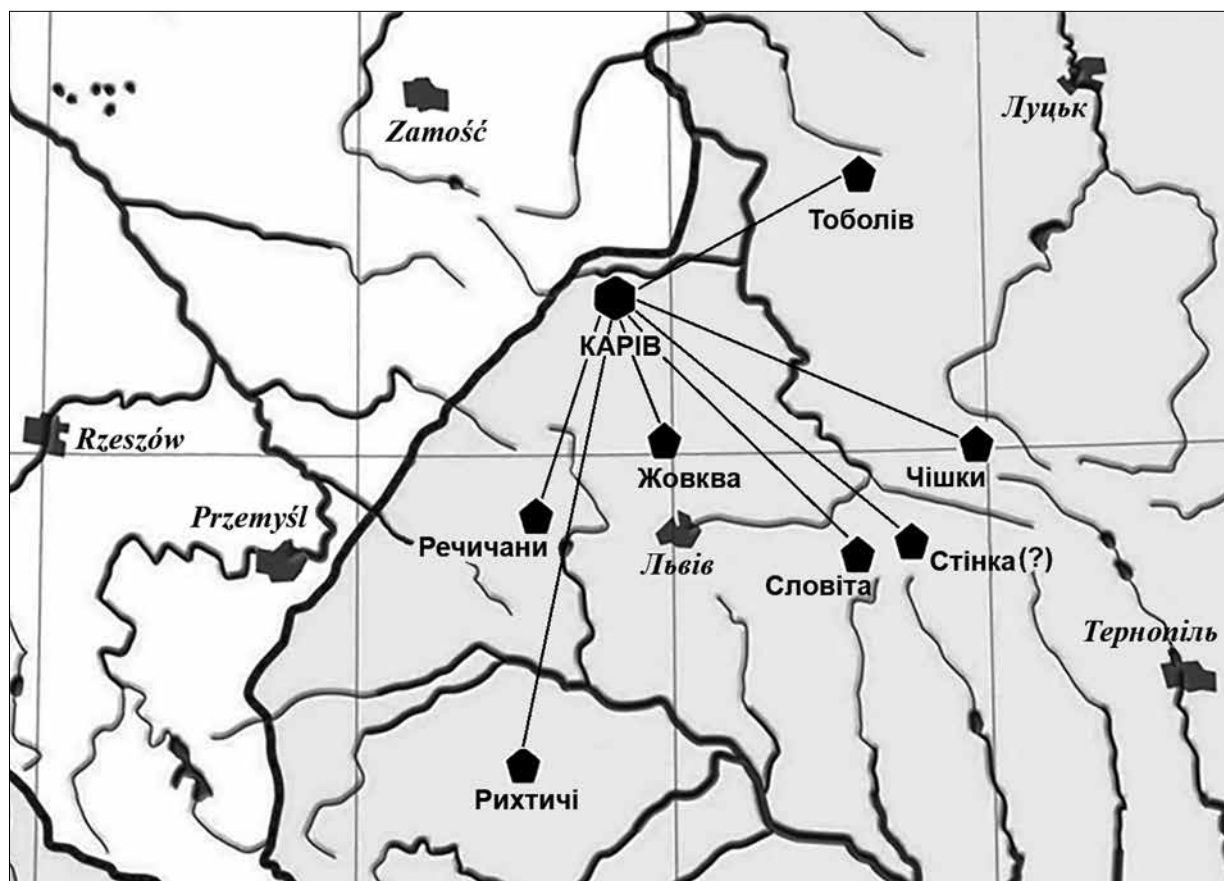

Рис. 1. Карта пам'яток карівської групи
Fig. 1. Map of sites of the Kariv group

женням слов'янсько-венедського масиву (Козак 1993, с. 29; Козак 2008, с. 11-42).

На підставі численних аналогій зроблено висновок, що могильник у Карові міг функціонувати впродовж останньої чверті II ст. н. е. (період В2/С1, за центральноєвропейською періодизацією).

Як було згадано вище, на пам'ятці Карів-І виявлено поховання чоловіків, жінок і дитини. Це свідчить, що вона являє собою стаціонарне кладовище певної групи людей. Невелика кількість могил, наявність у комплексах дорогих предметів провінційно-римського походження, прикрас (у тому числі з дорогоцінних металів) та інших престижних речей указує на високий соціальний статус похованих тут осіб, а отже, дозволяє припустити, що могильник Карів-І може бути місцем захоронення представників варварської еліти та її найближчого оточення. Приклади відособлення поховань членів варварських королівських династій від інших членів суспільства відомі в середовищі германських племен ранньоримського часу на території Середнього Подунав'я (Зохор (Zochor), Висока при

Морави (Vysoká pri Morave) у Західній Словаччині, Нойрупперсдорф (Neuruppersdorf) у Нижній Австрії, Мушов (Mušov) у Південній Чехії) (Elschek, Jakab, Stoková 2021, S. 107).

Безумовно, що могильник у Карові є не єдиною пам'яткою, а репрезентує населення, яке проживало на цій території в останній чверті II ст. н. е. Підтвердженням цього можуть бути знахідки в Західному Побужжі і Верхньому Подністер'ї як окремих речей, так і нових поховальних об'єктів «карівської групи» (рис. 1). Пропоноване дослідження є лише першим кроком до виокремлення такого типу пам'яток і поки що базується на обмеженій джерельній базі. На жаль, частину нижче описаних предметів було виявлено внаслідок нелегальних пошукових робіт, часто без належної прив'язки до місцевості. Однак деякі артефакти потрапили в музейні заклади, через що з'явилась можливість не тільки опрацювати, а й перевірити місця їх виявлення.

1. Речичани, Городоцький р-н, Львівська обл. (60 км на південь від Карова). Комплекс залізних і бронзових виробів римського

часу було виявлено в лісі на північній околиці села, в урочищі Запуст. Їх знайшли місцеві жителі під час пошуку металобрухту. З огляду на те що речі походили з поховання, усіх їх знову закопали на місці виявлення.

Пам'ятка розташована на пласкій терасі пагорба, який зі сходу й півночі підкреслений улоговиною, а з південного й західного боку плавно переходить у домінуючу височину. Розкопки встановили, що предмети лежали на глибині 0,6 м від сучасної поверхні⁵. До речового комплексу належали ритуально погнутий меч із металевими частинами піхов (підвісом, фрагментом бутеролі, уламком «каменя життя» — великої «намистини» зі скрем'янілого мергелю), два наконечники із навмисно зігнутими вістрями, умбон і ручка щита, пошкоджені пружинні ножиці, три шпори типу Ginalski E-6 за (Ginalski 1991, s. 63; rys. 11: 20, 22), чотири-секторний ремінний розгалужувач від кінської вуздечки, частини бронзової сітули та один атташ від неї, кінцевик рогу для пиття, фрагмент бронзової підковоподібної фібули й кілька уламків ліпного посуду (рис. 2)⁶. Усі предмети мають сліди перебування у вогні, а деякі із бронзових виробів повністю сплавлені. Ці ознаки, а також знахідка в розвідковому шурфі кількох кремованих людських кісток разом із повторно перепаленими дрібними уламками ліпного посуду, вказували на перебування в цьому місці кремаційного поховання.

Меч сильно пошкоджений корозією. Він має двосічне лезо, яке закінчувалося гострим вістрям і прямокутне в перерізі черешкове руків'я, що плавно звужується до шайбоподібного навершя (рис. 2: 1). Нижня частина клинка завдовжки близько 25 см була знайдена на відстані більше десяти метрів від місця поховання. Вона лежала в положенні *in situ* у верхньому шарі легкогумусованого суглинку на глибині 0,2 м від сучасної поверхні й мала ритуально зігнуте вістря (рис. 2: 1a). Загальна довжина меча становить близько 100 см; ширина леза — 4,1—3,3 см, величина руків'я — 19,3 x 1,7—0,8 см, розміри навершя — 1,6 x 1,4 см. За параметрами й виглядом описаний екземпляр подібний до знахідки з по-

ховання 7 могильника Карів-I (Онищук 2020, с. 149), хоча й відрізняється значно більшою величиною руків'я. Згідно з типологією М. Біборського, меч із Речичан може належати до другого або третього варіантів VI типу двосічної клинкової зброї з довгим руків'ям. Хронологія такої зброї визначається періодами B2—C1b (Biborski 1994, s. 76-78).

Від піхов уціліли сильно кородовані фрагменти залізної скоби для підвішування (рис. 2: 2) і бутероль коробчастого типу (рис. 2: 3) з такого ж металу. Від останньої збереглася лише одна половинка у вигляді суцільної пластини місяцеподібної форми.

Залізні наконечники дротиків мають короткі та круглі в поперечному перерізі втулки і непропорційно видовжені вузькі пера верболисної форми із слабо помітним повздовжнім ребром (рис. 2: 5—6). Вони ритуально зігнуті: перший — в чотири рази, другий — закручений у кільце. В одній із втулок збереглися залишки цвяха для фіксації на деревку. Приблизні розміри наконечників становлять: 1) загальна величина — 24 см, довжина пера — 20 см, втулки — 4 см, найбільша ширина вістря — 3 см, діаметр втулки — 1,8 см; 2) загальна величина — 25 см, довжина пера — 22 см, втулки — 3 см, найбільша ширина вістря — 4 см, діаметр втулки — 2 см.

Предмети захисного спорядження представлені умбоном і ручкою щита. Від першого уціліла лише верхня конічна частина корпусу (рис. 2: 7). Діаметр уцілілої частини умбона становить 10,8 см, висота конуса 5,5 см. Шип навмисно відламаний. Він стиржнеподібної форми з легким розширенням на кінці (рис. 2: 7a). Довжина предмета становить 8,1 см, товщина — 1,1 см.

Ручка для утримування щита має легко випукле плоске руків'я, переходить якого у ширші поля оформлені у вигляді прямокутних виступів. Пластинчасті поля квадратні, з півкруглими вирізами на краях. Як і всі інші предмети озброєння, знахідка має ознаки спеціального пошкодження (рис. 2: 8). Її приблизні розміри становлять: загальна довжина — 22 см, довжина руків'я — 10 см, ширина — 3 см, величина полів — 5 x 6 см.

На відміну від решти поховального інвентарю, поверхня зброї (за винятком кінчика шипа умбона) не має слідів окалини, ймовірно, через недостатню температуру нагрівання. Це свідчить, що вона могла лежати не біля тіла помер-

⁵ Дослідження провела експедиція КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» і Львівського національного університету імені І. Франка (далі – ЛНУ ім. І. Франка) під керівництвом автора статті.

⁶ Матеріали зберігаються у фондах КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей».

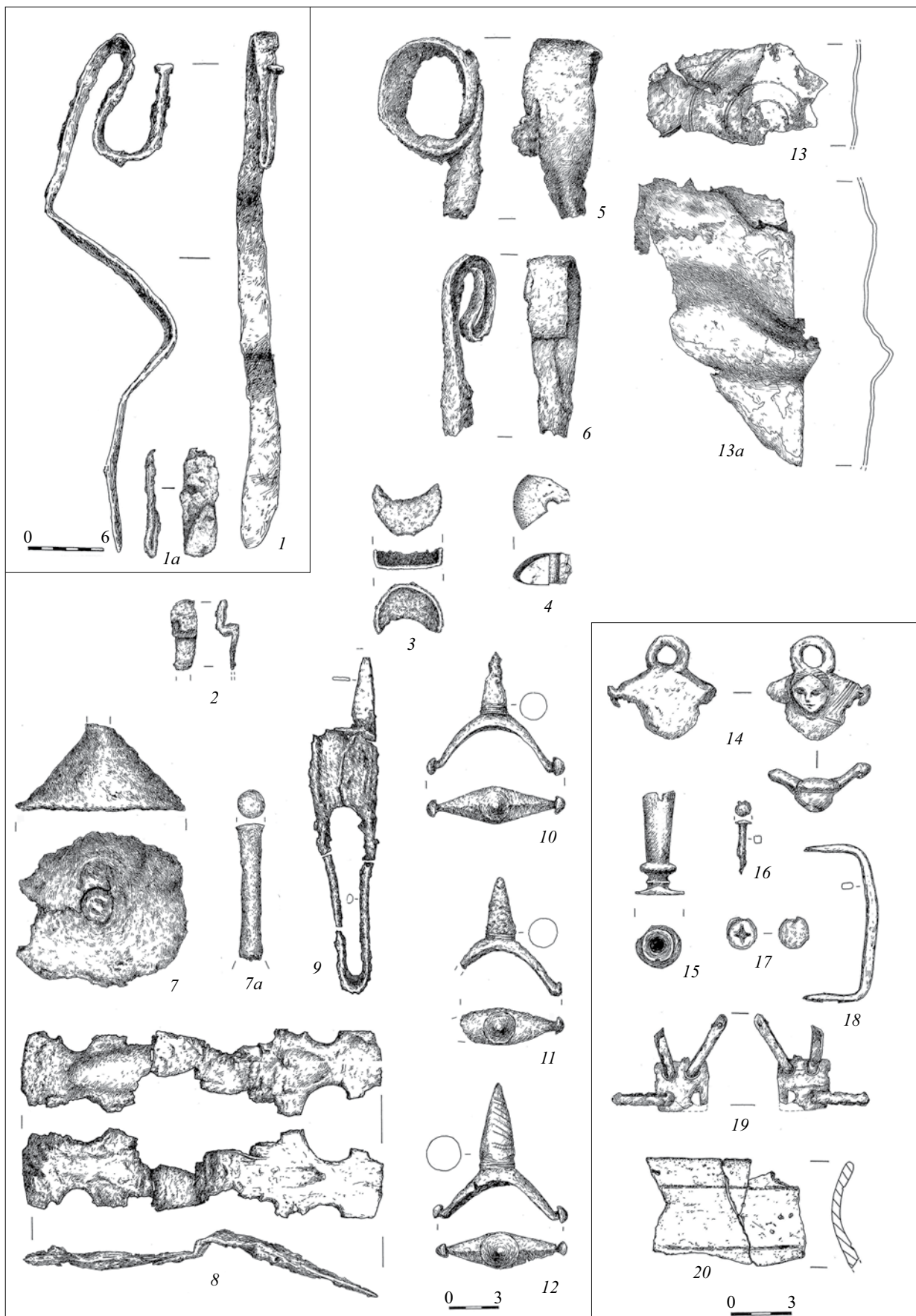

Рис. 2. Речичани. Матеріали з кремаційного поховання (рис. Г. Башти)
 Fig. 2. Rechychany. Materials from the cremation grave (drawing by H. Bashta)

лого, а перебувати десь на краю або поруч поховального вогнища.

До спорядження вершника належать шпори. У комплексі пам'ятки їх знайдено три одиниці: дві виготовлені із заліза, третя — біметалева, оскільки має бронзові дужки й залізний шип. Перші дві однакові за формою. Вони мають вузькі, опуклі, легко вигнуті плічка з напівсферичними гудзками на кінцях і довгий масивний конічний шип, орнаментований в основі чотирма валиками (рис. 2: 10—12). Третя шпора відрізняється наявністю масивнішого шипа. Він орнаментований вісьмома горизонтальними прямими заглибленими лініями-пазами, частина з яких неакуратно скошена під кутом (рис. 2: 12). Правдоподібно, що вони були зроблені з декоративною метою. Наприклад, там міг знаходитися дріт із кольорового металу (міді, срібла, золота), який сплавився від високої температури поховального вогнища, оскільки на поверхні шпори присутні сліди сильного термічного впливу. Особливістю цієї знахідки є її біметалічна конструкція: залізний шип кріпився (імовірно, був припаяний) до бронзового корпусу в спеціальному «гнізді». Загальна величина шпори становить 7,4 x 7,8 см, висота шипа — 5,3 см, діаметр його в основі — 2,0 см, ширина плічок 0,7—2,4 см, діаметри гудзків — 0,9 см.

Усі три шпори належать до типу Ginalski E-6. Така форма характерна для пізньої фази ранньоримської доби і була поширена в період B2/C1—C1a (Ginalski 1991, s. 63; рис. 11: 22). Територіально найближчі аналогії до описаних предметів відомі з комплексу поховання 1 Карівського могильника (Онищук 2018, с. 165, табл. VIII: 6—7).

У комплексі речових знахідок увагу привертає деталь кінського верхового спорядження. Вона виготовлена з бронзової пластинки квадратної форми з чотирма півкруглими отворами на краях. У трьох із них збереглися затискачі (фіксатори) ременів, кінці яких були скріплені заклепками (рис. 2: 19). Виходячи з форми й функції виробу, вважаємо його розподільником ременів кінської зброї для верхової їзди. Величина предмета становить 2,1 x 2,6 см, товщина — 0,2 см. Довжина затискачів — 3,6 см, ширина — 0,5 см.

Такі знахідки не характерні для поховальних пам'яток пшеворської культури. Натомість елементи кінської зброї часто трапляються в комплексах, де поруч із людськими

останками наявні кінські захоронення (у культурах Доллькайм-Коврово, богачевській, сарматській та ін.). Подібний за розмірами ремінний розподільник круглої форми походить із могили 1 Карівського могильника, у якій лежали рештки черепа коня (Онищук 2018, фото 68: 3).

На особливу увагу заслуговують залишки бронзової сітули, кінцевик рогу і фрагмент фібули-сюгами. Від першої збереглися сильно понижені й оплавлені фрагменти дна, стінки, а також один атташ у вигляді жіночої личини (рис. 2: 13-14; 3: 1). На жаль, реконструювати загальний вигляд посудини неможливо. Натомість атташ за своїм виглядом близький до кронштейнів сітули з поховання 2 Карівського могильника (Онищук 2018, с. 176-177, табл. XI: 2; Onyshchuk 2019, s. 369-370, рис. 5). Це дозволяє припустити, що бронзове відро з Речичан мало подібну форму: високу вертикальну шийку, добре виділене ребро в районі переходу в тулуб, помітне звуження останнього у приденцевій частині, плоске дно на ніжках. За класифікацією Х. Ю. Еггерса, воно належить до типу Eggers-28 (Eggers 1951, Taf. 4: 28).

Кінцевик рогу складається з круглої основи-підставки, невисокої ніжки з гострим ребром на середині висоти і гранчастого, плавно розширеного вгору корпусу. Ніжка та корпус розділені масивним округлим диском (рис. 2: 15; 3: 2). За типологією Я. Анджейовського, він близький до групи C.5 (Andrzejowski 1991, s. 21-22, рис. 3: c—d). Подібний кінцевик походить із «князівського» поховання 4 могильника Зглічин-Пободзи (Zgliczyn Pobodzy) у Мазовецькому воєводстві в Польщі (Schuster 2016, S. 124: Abb. 4: 7, 128; Szela 2018, s. 138, рис. 9: 11).

Оригінальною знахідкою для досліджуваної території є фрагмент бронзової підковоподібної фібули-сюльгами. Від неї зберігся лише щиток дисковидної форми діаметром близько 1,6 см і товщиною 0,4 см. Поверхня сильно оплавлена, частково деформована. Лицева сторона оздоблена малюнком у вигляді вдавненої в основу ромбічної фігури з видовженими кутами (рис. 2: 17; 3: 3). Серед великої кількості підковоподібних фібул з емаллю аналогій із подібним ромбічним орнаментом на щитках відомо не так вже й багато. Вони походять із пам'яток Румшішкес (Rumšiškės) і Саргенай (Sargėnai) у Литві (Michelbertas 2016, p. 83-84), Барглув-Дворни (Bargłów Dworny) в Польщі (Bitner-Wróblewska, Stawiarska 2009, s. 334),

Бедражій-Ной (Bădragii Noi) у Молдові (Grosu 1995, fig. 3: 4), Букрин-II (Гороховський 1982, с. 26, рис. 6: 7), Дивізія (Субботин, Дзиговский 1990, с. 4; рис. 3: 4) в Україні.

За типологією Е. Л. Гороховського, підково-подібні фібули-сюльгами із зображеннями ромба належать до Дніпро-Німано-Мазурської серії й датуються другою половиною II — серединою III ст. (фаза А-Б). Однак знахідки на могильнику Карів-I двох щитків (один прикрашений подібним ромбічним орнаментом) від двох фібул із фази А (Онищук 2018, фото 51:13; 2022, рис. 3:10) можуть бути хронологічним індикатором також і для поховання в Речичанах.

На основі знайдених матеріалів поховання у Речичанах може датуватися другою половиною II ст. н. е. (фазою В2/С1). Наявність предметів озброєння й спорядження вершника свідчать, що в могилі перебували кремовані останки особи чоловічої статі, яка належала до стану воїнів. Наявність нехарактерних для пшеворських поховальних комплексів матеріалів, зокрема бронзової сітули, рогу для пиття, фібули-сюльгами і особливо розподільника ременів від кінської зброї для верхової їзди, споріднює пам'ятку з полікультурним могильником Карів-I у Західному Побужжі.

2. Словіта, Львівський р-н, Львівська обл. (85 км на південний схід від Карова). Поховання кремаційного типу виявлене на північно-західній околиці села, на полях між Словітою і Мазівим⁷ (Онищук 2021, с. 5-7). Збереглося в поганому стані через порушення під час сільськогосподарських робіт. Частково перемішане оранкою скупчення людських кремованих кісток виявлено на глибині 0,2 м. Сильно перепалені й потріскані від високої температури (близько 1000° С) поховального вогнища останки були очищені від продуктів горіння і закопані в неглибоку яму на рівні материка. Імовірно, могила була пограбована ще й «чорними копачами», оскільки з речей поховального інвентарю в ній було знайдено лише половину великої «намистини» білого кольору, виготовленої з твердого скрем'янілого мергелю⁸.

Предмет овальної в перерізі форми, з отвором посередині. Поверхня гладка, добре відполірована, із тріщинами від перебування у вогні (рис. 4: 4). Розміри знахідки становлять: за-

гальний діаметр — 2,5 см, товщина — 1,4 см, діаметр отвору — 0,5—0,6 см.

Подібні «намистини» присутні в комплексах священних болотних місць і поховальних пам'яток зі зброєю переважно на території Північної та Центральної Європи: Беекегаад, Нідам (Данія); Екен, Снартемо (Норвегія), Базель-Кляйнгюнінген (Швейцарія), Альтенердінг, Бордесгольм, Торсберг Мор (Німеччина), Таурапіліс (Литва), Якушовіце, Прушево, Жернікі Вельке (Польща), Блущина (Чехія) та ін. (Rau 2010, S. 35-41). Відомі вони також у пшеворській культурі пізньоримського часу на території України (Онищук 2018, с. 135; рис. 13). Їх виготовляли зі скрем'янілого мергелю, скла, бурштину, гірського кришталю, халцедону та інших матеріалів.

Такі предмети трапляються в могилах воїнів і здебільшого розташовані біля мечів (можливо, кріпилися до піхов). Функціональне призначення «намистин» залишається дискусійним (Rau 2010, S. 380-384). На нашу думку, найпереконливішим є припущення про використання їх як амулетів, що, подібно до згаданих у скандинавських сагах «каменів життя», мали б магічно посилювати ефективність меча в бою (Werner 1956, S. 35) або заліковувати отримані рани (Oakeshott 1960, p. 104). Незважаючи на відсутність іншого поховального інвентарю, який міг бути забраний внаслідок пограбування могили «чорними копачами», ця знахідка дозволяє визначити належність померлого до чоловічої статі та воїнського суспільного стану.

У комплексі кремаційного поховання виявлено окреме скупчення шести кінських зубів. Припускаємо, що більшість із них була знищена або вилучена за межі захоронення внаслідок оранки. Незважаючи на це, кілька зубів зберегли *in situ* положення, чітко вказуючи місце свого первісного розташування. Ця знахідка дає підстави стверджувати наявність у могилі черепної коробки коня. Виходячи з цього, пам'ятку можна віднести до групи воїнських захоронень із кінями західнобалтського походження, подібно до поховання 1 могильника в Карові (Onyshchuk 2019, s. 361; Онищук 2020, с. 159-160).

3. Чішки, Буський р-н, Львівська обл. (92 км на південний схід від Карова). Випадкова знахідка трьох римських бронзових дзвіночків типу *tintinnabula*, які могли належати

⁷ Пам'ятку досліджувала експедиція КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» під керівництвом автора статті.

⁸ Зберігається у фондах КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей».

Рис. 3. Речичани. Бронзовий антропоморфний атташ сітули, кінцевик ритона і щиток фібули-сюльгами (фото автора)
Fig. 3. Rechychany. Bronze anthropomorphic handle of the situla, terminal of the rhyton and the shield of the fibula-syulgama (author's photo)

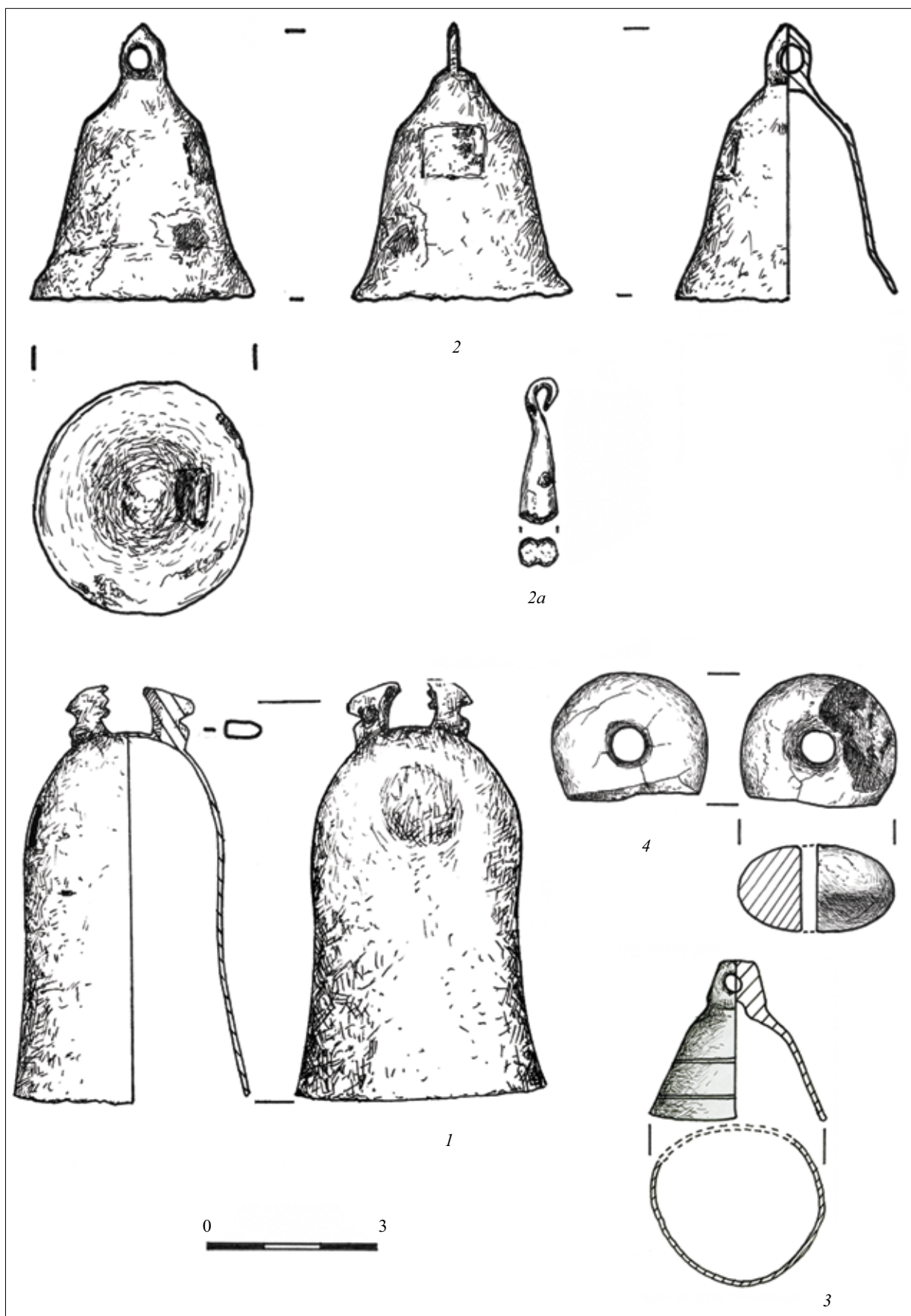

Рис. 4. Бронзові дзвоники-*tintinnabuli* з Чишок (1-3) і «мечова намистина» зі Словіти (4) (рис. Г. Башти)
 Fig. 4. Bronze bells-*tintinnabuli* from Chishky and «sword bead» from Slovita (4) (drawing by H. Bashta)

до кінського спорядження (рис. 4: 1-3)⁹. Предмети виявлені на північно-західній околиці села, на рівнинній, колись заболоченій ділянці біля старого цвинтаря. У давні часи ця територія могла використовуватися для випасу худоби, зокрема коней.

Перший дзвіночок циліндричної форми. Купол плавно заокруглений із гранчастим вушком, розірваним посередині. Нижня частина корпусу легко звужена в талії з подальшим розширенням в усті, язичок відсутній (рис. 4: 1). Загальна висота дзвоника становить 7,7 см, із яких на корпус припадає 6,7 см і вушко — 1 см. Діаметр — від 3,6 см у верхній частині, до 4,3 см — в нижній. За класифікацією Б. М. Помбергер, він належить до другого типу римських дзвоників, поширених на території Центральної Європи (Pomberger 2018, p. 10, fig. 9). Аналогічної форми знахідка, тільки дещо більших розмірів, походить із «князівського» поховання 2 Карівського могильника (Онищук 2018, с. 147, фото 56; 475, табл. IX: 6).

Другий дзвіночок менших розмірів, має конусоподібну форму і належить до сьомого типу (Pomberger 2018, p. 11, fig. 10). Вушко легко видовжене, гранчасте, з трикутною вершиною. Устя розширене, прикрашене із зовнішньої сторони прямою заглибленою лінією. Корпус зі слідами ремонту у вигляді припаяної невеличкої пластинки квадратної форми (рис. 4: 2). Загальна висота дзвоника становить 4,5 см, із яких на вушко припадає 1,1 см, діаметр устя — 3,4—3,8 см. Язичок бронзовий, другого типу (Pomberger 2018, p. 13, fig. 13). Має вигляд прямокутної в перерізі, частково сплюснutoї пірамідки з гачком у верхній частині (рис. 4: 2а). Його висота становить 2,6 см, розміри нижньої частини — 0,5 x 0,6 см.

Третя знахідка найменша, пошкоджена (виламана) з одного боку. Вона також конусоподібної форми, проте відрізняється від другого екземпляру більшою приземкуватістю корпусу. Вушко гранчасте, трапецієподібне. У куполі є невеличкий отвір для закріплення язичка, якого знайти не вдалося. Устя легко розширене. Поверхня дзвіночка прикрашена двома спареними горизонтальними лініями, розташованими на певній відстані одна від одної (рис. 4: 3). Його загальна висота становить 2,9 см, із яких на вушко припадає 0,9 см, діаметр устя —

3,2 см. За формою описаний екземпляр посідає проміжну позицію між п'ятим і сьомим типами (Pomberger 2018, p. 11, fig. 10).

Датувати описані знахідки складно через відсутність археологічного контексту. Такі предмети використовували носії багатьох культур у період римського часу; вони мають широку хронологію. На думку Б. М. Помбергер, на території Центральної Європи *tintinnabuli* поширилися від римлян починаючи з I ст. н. е. (Pomberger 2018, p. 1). В. Новаковський вважає, що у варварському світі дзвіночками вже користувалися від початку нашої ери і широко їх застосовували аж до другої половини V ст. н. е. (Nowakowski 1988, S. 71).

4. Рихтичі, Дрогобицький р-н, Львівська обл. (110 км на південь від Карова). Знахідка декоративних деталей кінського спорядження для верхової їзди. Виявлено в лісі, на терасоподібній вершині пагорба. До складу комплексу входили ажурна пластинчаста накладка на ремінь сідла, бронзова рамка квадратної форми з фігурними тризубцевими виступами по кутах, круга трикомпонентна прикраса — фалера, дві еліпсовидні нашивки і фрагмент бронзової пряжки з уламком язичка (рис. 5)¹⁰.

Ажурна накладка має прямокутну форму й виготовлена з тонкої срібної фольги товщиною близько 0,1 мм із вирізаним зображенням чотирипелюсткової квітки в центральній частині та рядами півовалів і ромбів на полях (рис. 5: 4). Її розміри становлять 6,7 x 4,2 см. Зовнішня сторона гладка, внутрішня — із залишками якоїсь субстанції сірого кольору (припою?), за допомогою якої прикраса могла кріпитися до бронзової основи. Виріб близький до срібних ажурних накладок зі скупчення № 190/142 (SARK) жертвовного болотного місцезнаходження Іллеруп Адалъ (Illerup Ådal) у Данії (Carnap-Bornheim, Illkær 1996, Bd. 7, Taf. 231), багатого поховання 22 у Віташевіцах (Witaszewice) у Центральній Польщі (Tyszler 2019, s. 42, рис. 5: 2) й кургану 16 у станиці Казанській на Кубані (Шаров 2013, с. 141, рис. 13). Його бічні поля з півовальними й ромбічними вирізами аналогічні до частини ажурної пластинки з об'єкту 15/2008 могильника германської еліти Зоход (Zohor) у Словаччині, датованої кінцем II — початком III ст. н. е. (Elschek, Rajtar, Varsik 2011, s. 141-142, obr. 11: 2).

⁹ Матеріали зберігаються у фондах КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей».

¹⁰ Матеріали передано на зберігання у фонди археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка.

Бронзова рамка має один пошкоджений край. У внутрішній кутах наявні чотири декоративні елементи у вигляді фігур із трьома маленькими зубцями. Величина знахідки становить 4,0 x 3,4 см. На поверхні є чотири наскрізні отвори діаметром 2 мм (рис. 10: 6), за допомогою яких рамка закріплювалася на сидельних чи вуздечкових ремнях. Очевидно, що виріб використовувався як основа для фіксації срібної накладки, подібної до вищеописаної, тільки менших розмірів (рис. 5: 6).

Цікавою знахідкою є частини гарнітуру у вигляді фалери і двох еліпсоподібних пластинок. Перший предмет виготовлений зі срібла і складається з трьох компонентів. Його основою є кругла бляха діаметром 6,5 см, поверхня якої розділена на три круги. Їхні поля заповнені витиснутими назовні рядами косих рисок (зовнішнє й середнє) та кілець-розеток (внутрішнє). Краї бляхи були припаяні до кільця, виготовленого з товстого бронзового дроту й обтягнутого тонкою срібною бляхою з гофрованим валикоподібним карбуванням. У центрі прикраси розташований срібний цвяшок із круглою голівкою діаметром 1,5 см і висотою 1,7 см, прикрашеною хрестоподібним орнаментом. Очевидно, що з його допомогою фалера кріпилася до ремнів упряжі (рис. 5: 1). Загальна величина прикраси становить 7 см. Точні аналогії до знахідки нам невідомі, однак за формою і особливо за наявністю гофрованого кільця вона подібна до круглої накладки з кургану 16 станиці Казанської на Кубані (Sharov 2017, fig. 4, 7: 5).

Дві декоративні пластинки мають краплеподібну форму і складаються з двох компонентів: мідних платівок, які виконували роль основ-арматур, і срібних накладок (рис. 5: 2—3). Розміри знахідок становлять: мідні платівки — 3,4 x 1,8 см, срібні накладки — 4,0 x 2,2 см. На перших наявні круглі отвори діаметром 3 мм для фіксації прикраси на шкіряній збруї. Подібні знахідки відомі як з болотного депозиту Іллеруп Адаль (Carnap-Bornheim, Illkær 1996, Taf. 233: ABEW-ABLF), так і могильника в станиці Казанській (Sharov 2017: fig. 4, 7: 5).

Фрагмент бронзової пряжки малоінформативний для реконструкції її вигляду. Вона виготовлена ливарним способом, рамочного типу, видовжено-прямокутної форми. Довжина збереженої сторони становить 1,8 см, товщина — 3 x 3 мм. Одна з довгих сторін корпусу в цен-

тральній частині має спеціальне потоншення для фіксації язичка (рис. 5: 7).

Проведені експедицією ЛНУ ім. І. Франка розвідкові дослідження не виявили на місці знахідки ані слідів культурного шару, ані ознак поховальної пам'ятки. Згідно з наданою інформацією, усі речі лежали одним скупченням на глибині 0,4—0,5 м у невеличкій ямці розміром не більше 0,5 x 0,5 м. Їх невелика кількість ставить під сумнів скарбовий характер знахідки. Натомість наявність у комплексі лише частини декоративних елементів кінського спорядження, а також навмисне пошкодження деяких із них може свідчити про культовий характер об'єкту. Припускаємо, що предмети могли бути закопані з жертвовою ціллю для вмилювання богів. Такі речові вотиви відомі не тільки на півночі Європи, де вони представлені у священних болотних комплексах (Іллеруп (Illerup Ådal), Торсберг (Thorsberg Moor), Нідам (Nydam Mose) та ін.), але також у її центральних регіонах. Зокрема, пожертви у вигляді окремих предметів кінського верхового спорядження виявлені в таких місцевостях, як Каменьчик (Kamieńczyk) у Східній Польщі (Wilbers-Rost 1994, S. 189), Борінка (Borinka) у Південно-Західній Словаччині (Bazovský et al. 2020), Мюдрінг (Mödring) (Friesinger, Tuzar, Pollak 2000—2001) і Буклірен Вельт/Східна Штирія (Buckligen Welt/Oststeiermark) (Guštin 2019, S. 488, Abb. 1) у Нижній Австрії та ін. Наприклад, майже повністю збережена вуздечка з ланцюговими поводками типу Vimose з Каменьчика Мазовецького воєводства була знайдена в р. Західний Буг і, на думку Б. Контного, могла туди потрапити внаслідок ритуальних дій (Kontny 2019, s. 87-88). Предмети з Борінки Малацького округу виявлені в гірській місцевості на пологому схилі високого пагорба. До комплексу входила вуздечка з поводками Vimose та окремі деталі кінської верхової упряжі з елементами оздоблювальної гарнітури. З-поміж останньої привертає увагу фрагмент бронзової квадратної рамки (Bazovský et al. 2020, Abb. 5: 2), яка, подібно до вищеописаної з Рихтич, виконувала роль арматури для кріплення декоративної накладки зі срібної фольги (Bazovský et al. 2020, S. 258). Автори статті вважають, що предмети були закопані з ритуальною метою на давньому шляху і можуть бути синхронними з римською станцією у м. Ступава з періоду Маркоманських війн (Bazovský et al.

Рис. 5. Рихтичі. Декоративні елементи кінського спорядження (фото автора)

Fig. 5. Rykhtychi. Decorative elements of horse harness (author's photo)

2020, S. 262). Добре збережені кінські вуздечки в Мюдрінг і Букліген Вельт/Східна Штирія були заховані з цією ж метою у щілинах скель (Guštin 2019, S. 489, 492).

До групи вищеописаних пам'яток можна додати низку випадкових знахідок на території Львівської області, місцезнаходження яких на даний час невідоме: в околицях м. Жовква — бронзовий вісімкоподібний сегмент поводів кінської вуздечки типу Vimose-1 (група Z 4g), за класифікацією С. Вільберс-Рост (Wilbers-Rost 1994, S. 46–49, Beil. 1, Z. 4g.); у с. Тоболів Червоноградського р-ну — набір бронзових декоративних предметів кінської зброї для верхової їзди; на території Львівської обл. (можливо у с. Стінка Золочівського р-ну) — великий комплекс матеріалів, до якого входили залізна кольчуга та різноманітні предмети парадного вуздечкового й сидельного гарнітура, зокрема деталі вуздечки з поводями типу Vimose-1. Усі вони нехарактерні для комплексів місцевих археологічних культур і на підставі численних аналогій можуть датуватися другою половиною II ст. н. е.

Отже, на сьогодні, крім могильника Карів-I, території Західного Побужжя і Верхнього Подністров'я, відомо ще чотири пункти знахідок матеріалів, які можна пов'язати з населенням «карівської групи».

На цьому етапі дослідження культурну належність пам'яток «карівської групи», як і причини появи її людності на досліджуваній території, встановити важко. Загальні поховальні риси (безкурганний і тілопальний тип захоронень, наявність у могилах залишків поховального вогнища, ритуально пошкодженої зброї, елементів спорядження вершників (шпори), чорнолощеної кераміки з різким профілюванням тулуба на ділянці плічок і денцем на високій підставці та ін.) засвідчують домінування у ній пшеворських традицій. Однак присутність у деяких могилах залишків кінських черепів (Карів-I, поховання 1; Словіта), а також окремих елементів костюма (широких кінцевиків поясів із трикутними вирізами, пряжок із виделкоподібним язичком, фібул Almgren-125 і 130 з трубчастим пружинним апаратом, шпильок із профільованими голівками тощо) вказують на західно-балтські культурні впливи. Виявлення в похованні 2 Карівського могильника бронзового казана з антропоморфними атташами з *nodus*

suebicus (Onyshchuk 2019, s. 368, rys. 4), наявність значної кількості престижних римських імпортованих виробів (Онищук 2017, с. 265–274), листоподібних втульчастих наконечників стріл (Rybova 1970, Taf. VII: 6; XXIV: 1–6; Droberjar, Peška 1994, S. 283, 288–289, 292–296; Jílek, Horník 2017, s. 72–76), фібул паннонського типу, елементів верхового кінського спорядження з ажурними ремінними накладками й бронзовими поводями типу Vimose-1, за Н. Лау (Lau 2018, S. 345–346, Abb. 2), та інших предметів дунайського походження свідчить про наявність у ній південногерманського (свейського) етнічного компонента, що проживав на прилімесних територіях. Описані вище два «венедські» горщики з косими насічками на вінцях із поховань 1 і 7 Карівського могильника, можливо, представляють місцеве населення — носіїв постзарубинецьких культурних традицій.

Наявність достатньої кількості датувальних матеріалів (фібули, шпори, кінцевики рогів для пиття, амфори, скляний і бронзовий посуд тощо), більшість із яких походить із закритих комплексів Карівського могильника, дозволяють визначати хронологію пам'яток «карівської групи» останньою чвертю II ст. н. е., або фазою B2/C1 за центральноєвропейською періодизацією.

Отже, вивчення поховальної обрядовості та знайдених матеріалів дає підстави вважати, що людність, яка залишила описані пам'ятки, не належала до «класичної» пшеворської культури, оскільки частина присутніх тут обрядових елементів не характерна для її похоронних традицій. Не маємо підстав також поєднувати її з готами, гепідами чи іншими племенами вельбарського культурного кола пізньоримського часу.

Появу населення, яке залишило могильник у Карові та пам'ятки «карівської групи», ми пов'язуємо з Маркоманськими війнами (166–180 рр.) на Середньому Дунаї (Онищук 2019, с. 181–182; Onyshchuk 2019, s. 372–374; Онищук 2020, с. 166–167). Існування в цей час двох полярних світів: з одного боку, молодих варварських еліт на чолі добре організованих військових дружин і багатої, але вже політично ослабленої Римської імперії — з іншого, провокувало неминучий військовий конфлікт (Carnap-Bornheim 2015, s. 191). Відомо, що в ньому брали участь різні етнічні групи з території європейського Барбари-

куму, зокрема північні племена лангобардів, хавків та ін. (Dobiáš 1964, s. 243-264; Коловская 2000, с. 106). Без сумніву, у цих подіях також була задіяна й частина племен пшеворської культури, які оселились на землях сучасної Моравії у Чехії, Нижньої Австрії та Південно-Західної Словаччини ще в кінці латенського часу і перебували під сильним провінційно-римським культурним впливом (Droberjar 2019, s. 251-290).

Свого часу Є. Колендо на підставі аналізу праць Корнелія Тацита «Германія», Клавдія Птолемея «Географія» і Діона Кассія «Римська історія», а також археологічних матеріалів, висловив думку, що в період Маркоманських війн на землях українського Закарпаття, Східної Словаччини і Північно-Східної Угорщини проживали свєбські германські племена *Buri*, які належали до лугійського племінного союзу («*Lougoi hoī Bouroi*» — «*Lugi Buri*») (Kolendo 1999, s. 217-321). Автор припустив, що саме бури, як активні учасники Дакійських і Маркоманських війн, залучили до військової коаліції своїх північних союзників — племена лугіїв (Kolendo 1999, s. 229) — носіїв пшеворської культури. Згідно з відомостями Діона Кассія, бури виступали то спільниками, то ворогами римлян. Автор «*Historia Romana*» зазначає, що під час війни вони не раз посилали посольство до імператора Коммода з проханням укласти мир. Знаючи військову силу цього племені, римляни запідозрили, що бури не хотіли миру, а лише тимчасового перемир'я, аби краще підготуватися для подальшої боротьби. Однак після поразки варварської коаліції, «коли вони були виснажені, він [Коммод. — Я. О.] уклав з ними мирний договір, взявши заручників і повернувши безліч полонених, які були взяті бурами... Решту він змусив дати клятву, що вони ніколи не будуть ні селитися, ні пасти худобу на тій частині своєї землі, яка знаходиться на відстані ближче сорока стадіїв від Дакії» (Cass. Dio, Hist. Rom. LXXII. 3, с. 188).

Гіпотезу Є. Коленди про локалізацію бурських племен в районі східних витоків р. Вісли (у басейні р. Сян), як і їхню належність до Лугійського союзу, піддав критиці М. Олєдзкі (Olędzki 2017). Услід за К. Пієтою (Pieta 1994, S. 255-256) він вважає, що, згідно з історичними джерелами, бури мали б проживати на східній периферії маркомано-квадського культурного кола, заселяючи райони

між р. Іпель на заході, горами Матра і Букове (Бюкк) на півдні та р. Бодвою на сході (Olędzki 2017, p. 190).

Не вдаючись у дискусію, зауважимо, що припущення Є. Коленди про існування буро-лугійського союзу в Карпатському регіоні певною мірою може пояснити причину появи на території Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя поліетнічної людності «карівської групи». Знесилені у війнах із римлянами, племена бурів могли покинути прилімесні райони Середнього Подунав'я і переселитися на віддалені від римського політичного впливу землі своїх союзників по коаліції — носіїв пшеворської культури.

Як уже було зазначено, в основі карівської групи лежать пшеворській традиції з помітними культурними впливами південних германців свєбського походження. Прикладом останнього є бронзовий казан із *nodus suebicus* із багатой могили 2 Карівського могильника. На нашу думку, його власник належав до правлячої верхівки котрогось із прилімесних германських племен. На відміну від аналогічних знахідок із Мушова й Чарнувка, де такий посуд належав до групи поховальних дарів, у Карові казан було використано для захоронення спалених останків господаря. Як відомо, поховальна урна в кремаційній обрядовості давніх народів відігравала роль закритого сакрального простору (своєрідного «дому померлого»), у якому перебували залишки тіла покійника (Niewęłowski 1981, s. 120, 128). Для захисту від злих сил під час покладення останків виконувались спеціальні обряди, а на урни з апотропеїчною метою наносили захисні знаки у вигляді різноманітних геометричних символів: свастики, хрестів, кіл та інших солярних знаків (Bugaj 1999, s. 224-225).

Отже, використання у похованні 2 Карівського могильника бронзового казана як урни свідчить, що він не був трофеєм, відібраним у супротивника, а предметом особливого значення, тісно пов'язаним із життям та діяльністю померлого. Це міг бути подарунок римської адміністрації очільнику котрогось із дунайських свєбських племен (можливо, бурських) за виконання певних зобов'язань чи обов'язків перед Римською імперією. Такі речі підкреслювали статус їхнього власника як союзника імператора і друга римського народу — «*rex sociusque et amicus populi Romani*».

Середньодунайське походження населення «карівської групи» підтверджують також знахідки на її пам'ятках елементів верхового кінського спорядження, зокрема вуздечок із поводками типу Vimose-1. У фазі B2/C1 їх концентрація спостерігається на території Самбійського півострова та в Центральній Європі. Б. Кулл припускала, що в Карпатському регіоні такі вуздечки поширилися наприкінці II ст. н. е. в результаті Маркоманських і Сарматських війн (Kull 1996, S. 432). На думку Н. Лау, їх використовували загони германських вершників під час Макоманських війн. Після закінчення останніх у період C1b групи цих воїнів або їхні нащадки були задіяні у військових конфліктах на півночі Європи, внаслідок чого принесена зброя, спорядження й кінська зброя потрапили в священні озера германців (Lau 2014, S. 48). Про можливість поширення на землях сучасної України кінської упряжі типу Vimose з Середнього Подунав'я може свідчити також знахідка на поселенні Галіш-Ловачка біля с. Клячаново Закарпатської обл. аналогічного бронзового ланцюга довжиною 25 см. Посилаючись на працю Я. Філіпа (Filip 1956, s. 169-174), у якій такого типу екземпляри взагалі не згадуються, В. І. Бідзіля помилково вважав його кельтським поясным ланцюжком (Бідзіля 1964, с. 123, табл. VII: 6).

Підстав для того, щоб покинути неспокійні райони Середнього Подунав'я після поразки у Маркоманських війнах для бурів, маркоманів, квадів та їхніх союзників (пшеворців-лугіїв, вандалів, західно-балтських племен, сарматів-язигів та ін.), було предостатньо. Наприклад, Діон Кассій писав, що у 179—180 рр. римляни розмістили на землях маркоманів і квадів двадцятитисячний військовий гарнізон з укріпленнями і не дозволяли займатися ані тваринництвом, ані обробляти землю. Не бажаючи надалі терпіти важке становище, квади вирішили усім народом залишити свою країну і переміститися в землі семнонів. „Антонін [імператор Марк Аврелій

Антонін. — Я. О.], передбачивши їхній намір, перекрив дороги і перешкодив цьому...“ (Cass. Dio, Hist. Rom. LXXI. 20, с. 181). Зазначений факт підтверджує спроби прилімесних племен переселитися в глибину варварських територій, туди, де римляни не мали свого політичного впливу. Серед інших такими могли бути й землі Східного Прикарпаття та Західного Побужжя.

На даному етапі досліджень поки що важко встановити тривалість проживання у цьому регіоні прийшлих племен. Очевидно, це не могло тривати довго, оскільки вже на початку III ст. н. е. в цих місцях відбувалася міграція східногерманських племен вельбарського культурного кола, яка витіснила або асимілювала населення «карівської групи». Не виключено, що якась частина цієї людності могла взяти участь в готській експансії в Північне Причорномор'я, поступово розчинившись у поліетнічному суспільстві держави Германаріха.

Отже, відкриття могильника Карів-I і типологічно близьких йому пам'яток дозволяє припустити появу в останній чверті II ст. н. е. на території Верхнього Подністер'я й Західного Побужжя групи населення зі змішаними культурними рисами. Вона характеризується наявністю багатих кремаційних поховань, у речових комплексах яких присутні ритуально пошкоджена зброя, предмети кінського верхового спорядження (часом із частинами кінського скелета), значна кількість виробів провінційно-римського походження, зокрема амфори, кераміка типу *terra sigillata*, бронзовий посуд, фібули, елементи поясного гарнітуру тощо. В основі поховальної обрядовості цього населення домінують пшеворській традиції зі значними західно-балтськими і германо-свебськими культурними впливами. Ймовірною причиною появи цієї людності були події Маркоманських війн, під час або після завершення яких частина учасників варварської коаліції могла переселитися на віддалені від римського політичного впливу землі Європейського Барбарікуму.

Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу)*. Київ: Наукова думка.

Баран, В. Д., Гопкало, О. В. 2006. *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи*. Київ: Інститут археології НАН України.

Белевєц, В. 2008. Беларускае Заходняе Палессе ў перыяд правінцыйна-рымскіх уплываў — стан і

перспектывы даследаванняў. In: Koško, A., Kalečus, A. (eds.) *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*, s. 227-261.

Бідзіля, В. І. 1964. Поселення Галіш-Ловачка. (За матеріалами розкопок Т. Легоцького). *Археологія*, XVII, с. 92-143.

Гороховський, Е. Л. 1982. Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою емаллю. *Археологія*, 38, с. 16-36.

- Казанский, М. М. 2017. «Княжеские» находки и центры власти гуннского времени на периферии понтийской степи. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*, 9, с. 127-137.
- Козак, Д. Н. 1984. Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі. Київ: Наукова думка.
- Козак, Д. Н. 1985. Пшеворская культура и волино-подольская группа. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 25-34.
- Козак, Д. Н. 1992. *Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.
- Козак, Д. Н. 1993. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е. *Археологія*, 2, с. 24-36.
- Козак, Д. Н. 1999. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів: РАС, с. 80-93.
- Козак, Д. 2006. Етноплемінна належність вельбарської культури в Україні (археологія, історія, лінгвістика). *Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*, 1, с. 8-15.
- Козак, Д. 2008. *Венеда*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Колосовская, Ю. К. 2000. *Рим и мир племён на Дунае I—IV вв. н. э.* Москва: Наука.
- Магомедов, Б. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Онищук, Я. І. 2007. Золота підвіска пізньоримського часу з с. Дудин Львівської області. *Археологія*, 2, с. 72-76.
- Онищук, Я. 2017. Римські імпортовані вироби з могильника Карів-I перших століть нашої ери у Західному Побужжі. В: Кондратюк, К. та ін. (ред.). *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Спецвипуск до 60-річчя професора Олексія Сухого, с. 265-274.
- Онищук, Я. 2018. *Населення Західної Волині та Західного Поділля в першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка.
- Онищук, Я. І. 2020. Деякі підсумки досліджень могильника римського часу Карів-I у Західному Побужжі. В: Любичев, М., Мизгин, К. (ред.). *Між Сходом та Заходом (Inter Orientem et Occidentem)*. Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Ердмута Шульце та 20-річчя Германо-Слов'янської археологічної експедиції (Ostrogothica-Serie, 3). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 158-178.
- Онищук, Я. 2021. Дослідження кремаційного поховання римського часу в околиці с. Словіта Львівської області. *Брідичина — край на межі Галичини й Волині*, 12, с. 5-9.
- Онищук, Я. І. 2022. Дослідження могильника римського часу Карів I у Західному Побужжі в 2019—2020 роках. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 141-154. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.01.11>
- Онищук, Я. І., Погоральський, Я. В. 2015. Новий могильник пшеворської культури з околиць Судової Вишні на Львівщині. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ: «Стародавній світ», с. 132-134.
- Сидорович, В. З., Онищук, Я. І. 2021. *Звіт про розвідкові дослідження могильника римського часу у с. Велика Діброва Львівської області у 2021 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2021/.
- Сидорович, В. З., Онищук, Я. І. 2022. *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу у с. Велика Діброва Львівської області у 2021 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2021/.
- Слободян, Т. І. 2019. Антропологічний аналіз перепалених кісток із могильника римського часу Карів (додаток 1). В: Онищук, Я. І., Сидорович, В. З. *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів I у Західному Побужжі в 2018 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2019/, с. 82-94.
- Смішко, М. Ю. 1976. Племена пшеворської культури. В: Черниш, О. П. (відп. ред.). *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*. Київ: Наукова думка, с. 28-38.
- Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н. 1990. *Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья*. II: Курганные могильники Дивизийский и Белолесский. Киев: АН УССР, Институт археологии.
- Шаров, О. В. 2013. В поисках страны «Ойум»: эпос или реальность? *Древности Западного Кавказа*, 1, с. 118-155.
- Andrzejowski, J. 1991. Okucia rogów do picia z młodszeo okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i Północnej (próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej). *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne*, VI, s. 7-120.
- Andrzejowski, J. 1999. Hryniewicz Wielkie — cmentarzysko z pogranicza dwóch światów. In: Andrzejowski, J. (ed.) *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa: Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 17-59.
- Baumgartner, Ch. 2015. Die kräftig profilierte Fibel mit Stützplatte. Allgemeine Definitionen und Begriffe zum Typ Almgren 67 — 70/73. *Netzwerk Geschichte Österreich. Verein für Archäologie, Sondengänger und Heimatforscher*, 4, S. 49-55.
- Bazovsky, I., Majerová, H., Szabóová, D., Arendt, D. 2020. Zaumzeug mit Zugelketten aus Borinka, Kreis Malacky (SW Slowakei). *Zborník Slovenského Národného Múzea, CXIV (Archeológia 30)*, S. 251-272.
- Biborski, M. 1994. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej. *Materiały Archeologiczne*, 18, s. 53-162.
- Bitner-Wróblewska, A., Stawiarska, T. 2009. Badania technologiczne wschodnioeuropejskich zabytków zdobionych emalią. In: Bitner-Wróblewska, A., Iwanowska, G. (eds.). *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam. Seminarium Bałtyjskie 2*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, s. 303-351.
- Bugaj, E. 1999. *Motywy figuralne na ceramice germańskiego kręgu kulturowego*. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM.
- Carnap-Bornheim, C., Illkær, J. 1996. *Illerup Ådal. Vol. 7: Die Prachtausrüstungen (Tafelband)*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Carnap-Bornheim, C. 2015. Między adaptacją a oporem. Uwagi o grobach książęcych z okresu wpływów rzymskich w Barbaricum. *Wiadomości Archeologiczne*, LXVI, s. 183-200.
- Cass. Dio, Hist. Rom. = Cassii Dionis Cocceiani. *Historia Romana. Libri LXIV-LXXX*. Кассий Дион Коккеян. *Римская история*. Книги LXIV-LXXX. Перевод с древнегреческого под редакцией А. В. Махлаюка. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011.
- Dobiáš, J. 1964. *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*. Praha: Československá akademie věd.
- Droberjar, E. 2019. Wpływy kultury przeworskiej w Czechach i na Morawach od okresu późnolateńskiego po wczesną fazę okresu wędrówek ludów. In: Kot-Legieć, K., Michałowski, A., Olędzki, M., Piotrowska, M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 251-290.

- Droberjar, E., Peška, J. 1994: Waffengräber der römischen Kaiserzeit in Mähren und die Bewaffnung aus dem Königsgrab bei Mušov. In: von Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Lublin; Marburg (without edition), S. 271-301.
- Eggers, H. J. 1951. *Der römische Import im freien Germanien*. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Elschek, K., Rajtar, J., Varsik, V. 2011. Sepulkralny objekt zo Zohora. In: Droberjar, E. (ed.) *Archeologie barbarů 2010. Hroby a pohřebiště Germánů mezi Labem a Dunajem*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 133-151.
- Elschek, K., Jakab, J., Stoková, T. 2021. Die Fürstengräber von Zohor in der Westslowakei und ihr Umfeld im Licht neuer Forschungen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (2017), 98, S. 105-129.
- Filip, J. 1956. *Keltové ve střední Evropě*. Praha: Československá akademie věd.
- Friesinger, H., Tuzar, J. M., Pollak, M. 2000–2001. Neue Überlegungen zu einem alten Depotfund der jüngeren römischen Kaiserzeit aus der KG Mödring, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca*, 84-85, S. 259-278.
- Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej: klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archeologiczny*, 38, s. 53-84.
- Grosu, V. 1995. Sarmatii în spațiul geto-dacic răsăritean. *Arheologia Moldovei*, XVIII, p. 133–186.
- Guštin, M. 2019. Ein germanisches Pferdezaumzeug aus der Oststeiermark. In: Ramsel, P. C., Rebay-Salisbury, K., Trebsche, P. (eds.). *Schichtengeschichten. Festschrift für Otto H. Urban*. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 328). Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, S. 487-493.
- Hachmann, R. 1961. Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (1960), 41, S. 1-276.
- Jílek, J., Horník, P. 2017. Výzbroj a výstroj z doby římské ve východním Polabí. Hroby bojovníků a jejich interpretace. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 62, s. 61-100.
- Kull, B. 1996. Ein kaiserzeitliches «Zaumzeug mit Zügelketten» aus Vizsoly, Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén (Ungarn). *Germania*, 74, S. 415-432.
- Kokowski, A. 2004. Wandalowie — lugiowie — kultura przeworska. In: Andrzejowski, J., Kokowski, A., Leiber, Ch. (eds.). *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Katalog wystawy. Lublin; Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Archeologiczne, s. 3-10.
- Kolendo, J. 1999. Lugiowie Burowie oraz Burowie. Przyczynek do interpretacji politycznej i kulturowej Europy barbarzyńskiej w końcu I wieku i w II wieku n. e. In: Andrzejowski, J. (ed.). *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego* dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. Rocznice urodzin. Warszawa: Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 217-321.
- Kontny, B. 2019. *Archeologia wojny. Studia nad uzbrojeniem barbarzyńskiej Europy okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów*. Oświęcim.
- Lau, N. 2014. *Das Thorsberger Moor. Band 1: Die Pferdegeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und norderopischen Barbaricum*. Schleswig: Verein zur Förderung des Archäologischen Landesmuseums e.V.
- Lau, N. 2018. Die Pferdegeschirre der jüngeren römischen Kaiserzeit aus Opferungen von Heeresrüstungen und ihre Verbindungen in den Donaauraum. *Slovenská Archeológia*, 66, S. 343-361.
- Makiewicz, T. 2005. W sprawie aktualnego stanu badań and problemami kontynuacji kulturowej pomiędzy starożytnością a wczesnym średniowieczem w Polsce. *Slavia Antiqua*, 48, s. 9-15.
- Michelbertas, M. 2016. *Romėniškojo laikotarpio emaliuoti dirbiniai Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Niewęgłowski, A. 1981. *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p. n. e. — II wiek n. e.)*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Nowakowski, W. 1988. Metallglocken aus der römischen Kaiserzeit im europäischen Barbaricum. *Archaeologia Polona*, XXVII, S. 69-146.
- Oakeshott, R. E. 1960. *The Archaeology of Weapons: Arms and Armor from Prehistory to the Age of Chivalry*. London: Dover Publications.
- Olędzki, M. 2017. The Problems connected with the Identification and Localisation of the Suebian Tribe of Buri. *Ephemeris Napocensis*, XXVII, p. 187-196.
- Onyshchuk, J. 2019. Kariv I — nowo odkryte cmentarzysko z okresu wczesnorzymskiego na Zachodnim Pobużu. Wstępna analiza kulturowa — historyczna. In: Kot-Legiec, K., Michałowski, A., Olędzki, M., Piotrowska, M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Łódzkiego, s. 359-375.
- Onyshchuk, J., Schuster, J. 2020. Die nächsten drei Sueben! Ein kaiserzeitliches «Fürstengrab» mit römischem Import und weitere Grabfunde von Kariv-I in der Westukraine. *Acta Archaeologica Carpathica*, LV, S. 91-110.
- Onyščuk, J., Schuster, J. 2021. Hic Suebiae finis? Ein mittelkaiserzeitliches Gräberfeld mit „Fürstengrab“ von Kariv-1 aus der Westukraine. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (2017), 98, S. 11-77.
- Peschek, Ch. 1939. *Die frühwandalische kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus)*. Leipzig: Kabitzsch.
- Pieta, K. 1994. Mittel- Und Nordslowakei zum Zeit der Markomannenkriege. In: Friesinger, H., Tejral, J., Stuppner, A. (eds.). *Markomannenkriege. Ursache und Wirkungen*. Brno: Archäologischer Institut Der Akademie Der Wissenschaften Der Tschechischen Republik Brno, p. 253-262.
- Pomberger, B. M. 2018. Roman Bells in Central Europe: Typologies and Discoveries. *Musicarchaeology Vienna*. Online Publication, 1, p. 1–18. Available at: https://www.academia.edu/36120431/Roman_Bells_in_Central_Europe_Typologies_and_Discoveries.
- Rau, A. 2010. *Nydam Mose. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen, 1989–1999*. (B. II). Højbjerg: Aarhus University Press.
- Rybova, A. 1970. Das Brandgräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit von Pňov. *Archeologické studijní materiály*, 9, S. 6-101, Taf. I—XXXV.
- Schuster, J. 2014. Dobór i układ darów w inhumacyjnych grobach książęcych z pierwszej połowy I tysiąclecia po Chr. w północnej i środkowej Europie. *Wiadomości Archeologiczne*, LXV, s. 5-44.
- Schuster, J. 2016. Der arme Fürst. Ein bescheiden ausgestattetes Prunkgrab der älteren Kaiserzeit von Zgliczyn Pobodzy, Nordmasowien (Polen). *Germania*, 94, S. 117-156.
- Stawiarska, T., Onyščuk, J. 2000. Eine spätkaiserzeitliche Gesichtspferle aus der Westukraine. In: Mączyńska, M., Grabarczyk, T. (eds.). *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, S. 325-333.
- Sharov, O. 2017. The Details of Roman/Germanic harness decoration from the Kuban-area. In: *Na hranicích impéria*.

Extra fines imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám. Brno: Masarykova univerzita, p. 357-370.

Szela, A. 2018. Zgliczyn Pobodzy. Niepozorna nekropola z północnego Mazowsza. *Wiomości Archeologiczne*, LXIX, s. 121-147.

Śmiszko, M. 1932. *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*. Lwów: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego.

Tyszler, L. 2019. Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt. Z zagadnień elit politycznych i wojskowych superiores barbari w okresie rzymskim w dorzeczu Bzury. In: Tyszler, L.

(ed). *Brzeziny i region. Przeszłość w narracji interdyscyplinarnej. Archeologia — architektura — sztuka — historia*. Brzeziny-Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 35-47.

Werner, J. 1956. *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. A. Texttei. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung.

Wilbers-Rost, S. 1994. *Pferdegeschirr der römischen Kaiserzeit in der Germania libera: zur Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung des "Zaumzeugs mit Zügelketten"*. Oldenburg: Isensee.

Надійшло 03.07.2022

Yaroslav I. Onyshchuk¹

¹ Dr. hab., Associate Professor of the Ivan Franko National University of Lviv, ORCID: 0000-0002-4079-5202, onyshchuk@ukr.net.

BURIAL GROUND KARIV-I IN THE CONTEXT OF THE ETHNIC AND CULTURAL SITUATION OF THE LAST QUARTER OF THE 2ND CENTURY AD IN THE AREA OF WESTERN BUH AND UPPER DNISTER REGIONS

The article characterizes the ethnocultural situation in the basins of the Western Buh and the Upper Dnister Rivers of the last quarter of the II century AD. It is based on cultural situation associated with the consistent residence in these areas of the population of Przeworsk and Wielbark cultures, as well as the appearance of new polyethnic group such as Kariv in the last quarter of the second century AD. The "Kariv group" is currently represented by a cremation burial ground on the site Kariv-I in the Chervonohrad district of Lviv Oblast, and by single burials sites in Rechychany and Slovita near Lviv in Western Ukraine and by a number of accidental single finds. The community of the "Kariv group" can be characterized as a mix of Przeworsk, Suebian, Western Baltic and possibly Venedian cultural elements. It can be clearly seen both in the nature of how the graves were constructed and in the ritual actions connected with the burial itself. The existing dating material (fibulae, spurs, drinking horn tips, amphorae, glass and bronze vessels, etc.), most of which comes from the closed complexes of the Kariv site, allows us to determine the chronology of the Kariv group to the second half of the second century CE, or phase B2/C1. Its appearance can be related to the events of the Marcomannic Wars in the Middle Danube region. The wars were attended by various ethnic groups from the territory of the European Barbaricum, including the northern tribes of the Lombards, Chauci and others. As a result of the difficult political and economic conditions, after they were defeated in the war, some members of the barbaric coalition could have left the area near the Danube limes and moved to the north to the territory of more peaceful regions of the European Barbaricum. The disappearance or assimilation of the "Kariv group" population chronologically matches the arrival of the Wielbark culture in the Western Buh and Podolian areas.

Key words: Western Buh region, Upper Dnister region, Przeworsk culture, Wielbark culture, Kariv group, Marcomannic wars, migrations, funeral rite.

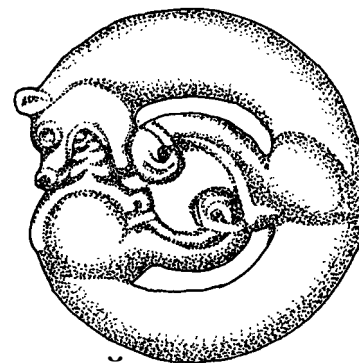
References

- Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura (za materialamy Verkhnoho Dnistra i Zakhidnoho Buhu)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Baran, V. D., Hopkalo, O. V. 2006. *Cherniakhivski poselennia baseinu Hnyloi Lypy*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy.
- Belevets, V. 2008. Belaruskas Zahodniae Palesse ū peryiad pravintsyarynskikh uplyvaŭ – stan i perspektyvy dasledavanniaŭ. In: Koško, A., Kalečyc, A. (eds.) *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*, s. 227-261.
- Bidzilia, V. I. 1964. Poselennia Halish-Lovachka (za materialamy rozkopok T. Lehotskoho). *Arheologia*, XVII, p. 92-143.
- Horokhovskiy, E. L. 1982. Pidkovopodibni fibuly Srednoho Podniprovia z vyimchastoiu emalliu. *Arheologia*, 38, p. 16-36.
- Kazanskii, M. M. 2017. «Kniazheskie» nahodki i tsentry vlasti gunnskogo vremeni na periferii pontiiskoi stepi. *Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryima*. *Arheologia, istoria, numizmatika, sfragistika i epigrafika*, 9, p. 127-137.
- Kozak, D. N. 1984. *Pshevorska kultura u Verkhnomu Podnistrovi i Zakhidnomu Pobuzhzhii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozak, D. N. 1985. Pshevorskaia kultura i volyno-podolskaia gruppa. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kyiv: Naukova dumka, p. 25-34.
- Kozak, D. N. 1992. *Etnokulturna istoriia Volyni (I st. do n. e. — IV st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozak, D. N. 1993. Vzaimovidnosyny slovian i hermantsiv na terytorii Ukrainy v pershii polovyni I tys. n. e. *Arheologia*, 2, p. 24-36.
- Kozak, D. N. 1999. Hotski skarby Volyni pochatku rannoho serednovichchia. In: Terpylovskiy, R. V. (ed.). *Etnokulturni protsesy v Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tysiacholitti n. e.* Kyiv; Lviv: RAS, p. 80-93.
- Kozak, D. 2006. Etnopleminna nalezhnist velbarskoi kultury v Ukraini (arkheolohiia, istoriia, linhvistyka). *Visnyk instytutu arkeolohii LNU im. I. Franka*, 1, p. 8-15.
- Kozak, D. 2008. *Venedy*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy.
- Kolosovskaia, Yu. K. 2000. *Rim i mir plemen na Dunai I — IV vv. n. e.* Moskva: Nauka.

- Magomedov, B. 2001. *Chernyahovskaya kultura. Problema etnosa*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Onyshchuk, Ya. I. 2007. Zolota pidviska piznorymskoho chasu z s. Dudyn Lvivskoi oblasti. *Arheologia*, 2, p. 72-76.
- Onyshchuk, Ya. 2017. Rymski importni vyroby z mohylnya Kariv-I pershykh stolit nashoi ery u Zakhidnomu Pobuzhzhii. In: Kondratiuk, K. et al. (eds.). *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Serii istorichna. Spetsvypusk do 60-richchia profesora Oleksiia Sukhoho, p. 265-274.
- Onyshchuk, Ya. 2018. *Naselennia Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Podillia v pershii polovyni I tys. n. e.: kulturno-istorychnyi aspekt*. Lviv: LNU im. I. Franka.
- Onyshchuk, Ya. I. 2020. Deiaki pidsumky doslidzhen mohylnya rymskoho chasu Kariv-I u Zakhidnomu Pobuzhzhii. In: Liubychiev, M., Myzghyn, K. (eds.). *Mizh Skhodom ta Zakhodom (Inter Orientem et Occidentem): yuvileina zbirka do 65-richchia z dnia narodzhennia doktora Erdmute Shulttse ta 20-richchia Hermano-Slovianskoi arkeolohichnoi ekspeditsii (Ostrogothica-Serie, 3)*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, p. 158-178.
- Onyshchuk, Ya. 2021. Doslidzhennia krematsiinoho pokhovannia rymskoho chasu v okolytsi s. Slovita Lvivskoi oblasti. *Bridshchyna — kraj na mezhi Halychyny y Volyni*, 12, p. 5-9.
- Onyshchuk, Ya. I. 2022. Doslidzhennia mohylnya rymskoho chasu Kariv I u Zakhidnomu Pobuzhzhii v 2019—2020 rokakh. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (42), p. 141-154. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.01.11>
- Onyshchuk, Ya. I., Pohoralskyi, Ya. V. 2015. Novyi mohylnyk pshevorskoi kultury z okolyts Sudovo Vysnyi na Lvivshchyni. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014*. Kyiv: «Starodavnyi svit», p. 132-134.
- Sydorovych, V. Z., Onyshchuk, Ya. I. 2021. *Zvit pro rozvidkovi doslidzhennia mohylnya rymskoho chasu u s. Velyka Dibrova Lvivskoi oblasti u 2021 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2021/.
- Sydorovych, V. Z., Onyshchuk, Ya. I. 2022. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnya rymskoho chasu u s. Velyka Dibrova Lvivskoi oblasti u 2021 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2021/.
- Slobodian, T. I. 2019. Antropolohichni analiz perepalenykh kistok iz mohylnya rymskoho chasu Kariv (dodatok 1). In: Onyshchuk, Ya. I., Sydorovych, V. Z. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnya rymskoho chasu Kariv I u Zakhidnomu Pobuzhzhii v 2018 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2019/, p. 82-94.
- Smishko, M. Yu. 1976. Plemena pshevorskoi kultury. In: Chernysh, O. P. (exec. ed.). *Naselennia Prykarpattia i Volyni za doby rozkladu pervisnoobshchynnoho ladu ta v davnoruskii chas*. Kyiv: Naukova dumka, p. 28-38.
- Subbotin, L. V., Dzigovskii, A. N. 1990. *Sarmatskie drevnosti Dnestro-Dunaiskogo mezhdurechia*. II: Kurgannye mogilniki Diviziiskii i Beloleskiy. Kyiv: AN USSR, Institut arheologii.
- Sharov, O. V. 2013. V poiskah strany «Oium»: epos ili realnost? *Drevnosti Zapadnogo Kavkaza*, 1, p. 118-155.
- Andrzejowski, J. 1991. Okucia rogów do picia z młodszeo okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i Północnej (próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej). *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne*, VI, s. 7-120.
- Andrzejowski, J. 1999. Hryniewicz Wielkie — cmentarzysko z pogranicza dwóch światów. In: Andrzejowski, J. (ed.) *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa: Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 17-59.
- Baumgartner, Ch. 2015. Die kräftig profilierte Fibel mit Stützplatte. Allgemeine Definitionen und Begriffe zum Typ Almgren 67 — 70/73. *Netzwerk Geschichte Österreich. Verein für Archäologie, Sondengänger und Heimatforscher*, 4, S. 49-55.
- Bazovský, I., Majerová, H., Szábová, D., Arendt, D. 2020. Zauzeug mit Zuegelketten aus Borinka, Kreis Malacky (SW Slowakei). *Zborník Slovenského Národného Múzea, CXIV (Archeológia 30)*, S. 251-272.
- Biborski, M. 1994. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej. *Materiały Archeologiczne*, 18, s. 53-162.
- Bitner-Wróblewska, A., Stawiarska, T. 2009. Badania technologiczne wschodnioeuropejskich zabytków zdobionych emalią. In: Bitner-Wróblewska, A., Iwanowska, G. (eds.). *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Seminarium Bałtyjskie 2, Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, s. 303-351.
- Bugaj, E. 1999. *Motywy figuralne na ceramice germańskiego kręgu kulturowego*. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM.
- Carnap-Bornheim, C., Illkér, J. 1996. *Illerup Ådal*. Vol. 7: Die Prachtausrüstungen (Tafelband). Aarhus: Aarhus University Press.
- Carnap-Bornheim, C. 2015. Między adaptacją a oporem. Uwagi o grobach książęcych z okresu wpływów rzymskich w Barbaricum. *Wiadomości Archeologiczne*, LXVI, s. 183-200.
- Cass. Dio, Hist. Rom. = Cassii Dionis Cocceiani. Historia Romana. Libri LXIV-LXXX. Kassii Dion Kokkeian. Rimskaia istoriia. Knigi LXIV-LXXX. Perevod s drevnegrecheskogo pod redaktsiei A. V. Makhlaiuka. Sankt-Peterburg: Filologicheskii fakultet SpbGU; Nestor-Istoriia, 2011.
- Dobiáš, J. 1964. *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*. Praha: Československá akademie věd.
- Droberjar, E. 2019. Wpływy kultury przeworskiej w Czechach i na Morawach od okresu późnolateńskiego po wczesną fazę okresu wędrówek ludów. In: Kot-Legieć, K., Michałowski, A., Olędzki, M., Piotrowska, M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 251-290.
- Droberjar, E., Peška, J. 1994. Waffengräber der römischen Kaiserzeit in Mähren und die Bewaffnung aus dem Königsgrab bei Mušov. In: von Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Lublin; Marburg (without edition), S. 271-301.
- Eggers, H. J. 1951. *Der römische import im freien Germanien*. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Elschek, K., Rajtar, J., Varsik, V. 2011. Sepulkralny objekt zo Zohora. In: Droberjar, E. (ed.) *Archeologie barbarů 2010. Hroby a pohřebiště Germánů mezi Labem a Dunajem*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 133-151.

- Elschek, K., Jakab, J., Stoková, T. 2021. Die Fürstengräber von Zohor in der Westslowakei und ihr Umfeld im Licht neuer Forschungen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (2017), 98, S. 105-129.
- Filip, J. 1956. *Keltové ve střední Evropě*. Praha: Československá akademie věd.
- Friesinger, H., Tuzar, J. M., Pollak, M. 2000—2001. Neue Überlegungen zu einem alten Depotfund der jüngeren römischen Kaiserzeit aus der KG Mödring, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca*, 84-85, S. 259-278.
- Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej: klasyfikacja typologiczna. *Przegląd Archeologiczny*, 38, s. 53-84.
- Grosu, V. 1995. Sarmatii în spațiul geto-dacic răsăritean. *Arheologia Moldovei*, XVIII, p. 133–186.
- Guštin, M. 2019. Ein germanisches Pferdezaumzeug aus der Oststeiermark. In: Ramsel, P. C., Rebay-Salisbury, K., Trebsche, P. (eds.). *Schichtengeschichten. Festschrift für Otto H. Urban*. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 328). Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, S. 487-493.
- Hachmann, R. 1961. Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (1960), 41, S. 1-276.
- Jílek, J., Horník, P. 2017. Výzbroj a výstroj z doby římské ve východním Polabí. Hroby bojovníků a jejich interpretace. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 62, s. 61-100.
- Kull, B. 1996. Ein kaiserzeitliches «Zaumzeug mit Zügelketten» aus Vizsoly, Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén (Ungarn). *Germania*, 74, S. 415-432.
- Kokowski, A. 2004. Wandalowie — lugiowie — kultura przeworska. In: Andrzejowski, J., Kokowski, A., Leiber, Ch. (eds.). *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Katalog wystawy. Lublin; Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Archeologiczne, s. 3-10.
- Kolendo, J. 1999. Lugiowie Burowie oraz Burowie. Przyczynek do interpretacji politycznej i kulturowej Europy barbarzyńskiej w końcu I wieku i w II wieku n. e. In: Andrzejowski, J. (ed.). *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. Rocznice urodzin*. Warszawa: Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 217-321.
- Kontny, B. 2019. *Archeologia wojny. Studia nad uzbrojeniem barbarzyńskiej Europy okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów*. Oświęcim.
- Lau, N. 2014. *Das Thorsberger Moor. Band 1: Die Pferdegeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und norderopäischen Barbaricum*. Schleswig: Verein zur Förderung des Archäologischen Landesmuseums e.V.
- Lau, N. 2018. Die Pferdegeschirre der jüngeren römischen Kaiserzeit aus Opferungen von Heeresausrüstungen und ihre Verbindungen in den Donaauraum. *Slovenská Archeológia*, 66, S. 343-361.
- Makiewicz, T. 2005. W sprawie aktualnego stanu badań i problemami kontynuacji kulturowej pomiędzy starożytnością a współczesnym średniowieczem w Polsce. *Slavia Antiqua*, 48, s. 9-15.
- Michelbertas, M. 2016. *Romėniškojo laikotarpio emaliuoti dirbiniai Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Niewęgłowski, A. 1981. *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p. n. e. — II wiek n. e.)*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Nowakowski, W. 1988. Metallglocken aus der römischen Kaserzeit im europäischen Barbaricum. *Archaeologia Polona*, XXVII, S. 69-146.
- Oakeshott, R. E. 1960. *The Archaeology of Weapons: Arms and Armor from Prehistory to the Age of Chivalry*. London: Dover Publications.
- Olędzki, M. 2017. The Problems connected with the Identification and Localisation of the Suebian Tribe of Buri. *Ephemeris Napocensis*, XXVII, p. 187-196.
- Onyshchuk, J. 2019. Kariv I — nowo odkryte cmentarzysko z okresu wczesnorzymskiego na Zachodnim Pobużu. Wstępna analiza kulturowo — historyczna. In: Kot-Legieć, K., Michałowski, A., Olędzki, M., Piotrowska, M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Łódzkiego, s. 359-375.
- Onyshchuk, J., Schuster, J. 2020. Die nächsten drei Sueben! Ein kaiserzeitliches «Fürstengrab» mit römischem Import und weitere Grabfunde von Kariv-I in der Westukraine. *Acta Archaeologica Carpathica*, LV, S. 91-110.
- Onyščuk, J., Schuster, J. 2021. Hic Suebiae finis? Ein mittelkaiserzeitliches Gräberfeld mit „Fürstengrab“ von Kariv-I aus der Westukraine. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (2017), 98, S. 11-77.
- Peschek, Ch. 1939. *Die frühwandalische kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus)*. Leipzig: Kabitzsch.
- Pieta, K. 1994. Mittel- Und Nordslowakei zum Zeit der Markomannenkriege. In: Friesinger, H., Tejral, J., Stuppner, A. (eds.) *Markomannenkriege. Ursache und Wirkungen*. Brno: Archäologischer Institut Der Akademie Der Wissenschaften Der Tschechischen Republik Brno, p. 253-262.
- Pomberger, B. M. 2018. Roman Bells in Central Europe: Typologies and Discoveries. *Musicarchaeology Vienna*. Online Publication, 1, p. 1–18. Available at: https://www.academia.edu/36120431/Roman_Bells_in_Central_Europe_Typologies_and_Discoveries.
- Rau, A. 2010. *Nydam Mose. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen, 1989—1999*. (B. II). Højbjerg: Aarhus University Press.
- Rybova, A. 1970. Das Brandgräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit von Pšov. *Archeologické studijní materiály*, 9, S. 6-101, Taf. I—XXXV.
- Schuster, J. 2014. Dobór i układ darów w inhumacyjnych grobach książęcych z pierwszej połowy I tysiąclecia po Chr. w północnej i środkowej Europie. *Wiadomości Archeologiczne*, LXV, s. 5-44.
- Schuster, J. 2016. Der arme Fürst. Ein bescheiden ausgestattetes Prunkgrab der älteren Kaiserzeit von Zgliczyn Pobodzy, Nordmasowien (Polen). *Germania*, 94, S. 117-156.
- Stawiarska, T., Onyščuk, J. 2000. Eine spätkaiserzeitliche Gesichtspferle aus der Westukraine. In: Mączyńska, M., Grabarczyk, T. (eds.). *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, S. 325-333.

- Sharov, O. 2017. The Details of Roman/Germanic Harness Decoration from the Kuban-area. In: *Na hranicích impéria. Extra fines imperii*. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám. Brno: Masarykova univerzita, p. 357-370.
- Szela, A. 2018. Zgliczyn Pobodzy. Niepozorna nekropola z północnego Mazowsza. *Wiadomości Archeologiczne*, LXIX, s. 121-147.
- Śmiszko, M. 1932. *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*. Lwów: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego.
- Tyszler, L. 2019. Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt. Z zagadnień elit politycznych i wojskowych superiores barbari w okresie rzymskim w dorzeczu Bzury. In: Tyszler, L. (ed). *Brzeziny i region. Przeszłość w narracji interdyscyplinarnej. Archeologia — architektura — sztuka — historia*. Brzeziny-Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 35-47.
- Werner, J. 1956. *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. A. Texttei. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung.
- Wilbers-Rost, S. 1994. *Pferdegeschirr der römischen Kaiserzeit in der Germania libera: zur Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung des "Zaumzeugs mit Zügelketten"*. Oldenburg: Isensee.

© О. О. НАУМЕНКО, Т. М. РАДІЄВСЬКА* 2022

СТОЯНКА ІСКОРОСТЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В КАМ'ЯНІЙ ДОБІ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ І ТИПОЛОГО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Статтю присвячено комплексному вивченню матеріалів зі стоянки Іскорость (Житомирська обл.) із зібрання НМІУ, відкритої В. Хвойкою в 1911 р. Висвітлено історію досліджень пам'ятки, охарактеризовано типологічні й типолого-технологічні аспекти крем'яного інвентарю, а також розглянуто проблему культурно-хронологічної атрибуції стоянки.

Ключові слова: Іскорость, Українське Полісся, фінальний палеоліт, Вікентій Хвойка, технологічний аналіз, атрибутивний аналіз.

Вступ

Внесок В. Хвойки в становлення українського палеолітознавства ґрунтовно висвітлено багатьма авторами (Борисковський 1947, с. 86-87, 91; Борисковский 1953, с. 16-20; Бахмат 1964, с. 188-190; Радієвська 2000; Черняков 2006, с. 39-53; Колеснікова 2007, с. 37-44, 77-84; Беленко, Радієвська 2010; Цеунов 2019, с. 187-188). Палеолітичний доробок В. Хвойки складається з трьох досліджених стоянок: Києво-Кирилівської, Протасів Яр (м. Київ) та Іскорость (м. Коростень Житомирської обл.). Через значну розкриту площу, порівняно чіткий стратиграфічний контекст, репрезентативні колекції кам'яного й кістяного інвентарів найбільшого розголосу набула Києво-Кирилівська стоянка. Водночас Іскорость, попри численні спроби дослідників уточнити культурно-хронологічний контекст пам'ятки через

дослідження стратиграфії, так і не була розглянута комплексно.

Сучасні методики типолого-технологічного й атрибутивного аналізів кам'яного інвентарю дають змогу не тільки реконструювати особливості виробничого процесу та загальної технологічної стратегії давніх *Номо*, а й деталізувати місце пам'ятки в часі та просторі. Метою цієї статті є всебічний аналіз кам'яних артефактів стоянки Іскорость із зібрання НМІУ. Ставляться завдання: охарактеризувати загальний контекст пам'ятки, висвітлити історію її досліджень, визначити типологічні, технологічні й техніко-морфологічні параметри кам'яних артефактів відповідно до обраної методології, встановити місце стоянки в кам'яній добі Українського Полісся.

Історія досліджень

У червні 1911 р. голова Імператорської Археологічної Комісії (далі — ІАК) граф О. Бобринський звернувся з проханням до В. Хвойки провести дослідження курганів в околицях м. Овруча та в с. Іскорость, щоб продемонструвати їх імператорові Миколі II, який у серпні 1911 р. мав відвідати ці місця під час військових маневрів. У листі, адресованому В. Хвойці, від 20 червня 1911 р. О. Бобринський описує місця розташування курганів в околицях м. Овруча та в с. Іскорость і запевняє в негайній видачі Відкритого листа (Открытый... 1911) та коштів на проведення дослідження. Польові щоденники й плани розкопок В. Хвойки на Коростенщині зберігаються в НА ІМК РАН у Справі Археологічної комісії № 149 за 1911 р. «О раскопках В. В. Хвойки в Овручском уезде Волынской губ.» (Колеснікова 2008, с. 166-167).

* НАУМЕНКО Олександр Олександрович — старший науковий співробітник науково-дослідного відділу археології сектору «Археологія доби каменю-бронзи» Національного музею історії України, ORCID 0000-0003-3931-603X, alexandr.naumenko.jr@gmail.com

РАДІЄВСЬКА Тетяна Миколаївна — старший науковий співробітник науково-дослідного відділу археології сектору «Археологія доби каменю-бронзи» Національного музею історії України, ORCID 0000-0001-8490-7950, tetyana_arch@ukr.net

Про відкриття стоянки кам'яної доби наявна інформація зі Звіту ІАК за 1911 р.: «Выбор курганов оказался удачным, и раскопки их дали неожиданно богатый материал. Близ Искорости и в самом местечке раскопаны были 23 насыпи.... Самый большой из курганов, раскопанный в Искорости, не дал старинных погребений... Заметив в кургане остатки кремня, г. Хвойка углубил раскоп ниже горизонта и был вознагражден открытием стоянки палеолитической поры. Под нетронутым слоем леса толщиной 0,8 м обнаружена была площадка с тремя небольшими очагами, вокруг которых были разбросаны многочисленные кремневые осколки и поделки техники палеолита, главным образом нуклеусы и отчасти скребки. Кострище состояло из слоев золы и угля, под которыми виднелись площадки докрасна обожженной земли. Вновь открытая стоянка может быть названа мастерской» (Отчёт... 1914, с. 64-65).

У додатках до звіту в «Таблице распределения древностей» вказано, що матеріали з розкопок В. Хвойки (справа № 149) будуть передані до Імператорського Російського Археологічного Товариства (Отчёт... 1914, с. 96). На сьогодні в Музеї антропології і етнографії РАН (Кунсткамері) (далі — МАЕ РАН) зберігається колекція з 253 крем'яних виробів, що надійшла в 1935 р. із Державного Ермітажу (Хлопачев 2016, с. 30). Іншу частину матеріалів з Іскорості у квітні 1912 р. В. Хвойка передав до Київського художньо-промислового та наукового музею (нині — НМІУ). До нашого часу дійшов запис про надходження колекції, зроблений рукою В. Хвойки в Рукописному каталозі Археологічного відділу музею: «235 экземпляров разной величины и формы кремневых ножей, скребков, резцов, ядрищ, отбойников, копьеобразных остроконечников и других видов кремневых орудий, найденных при раскопках палеолитической стоянки, обнаруженной С. М. Крейтоном и В. В. Хвойка в м. Искорости Овручского уезда Волынской губ.» (Рукописный... б.р.а, с. 18) (рис. 1: 4). У 1920 р. зі збірки С. М. Крейтона до музею надійшло ще 11 предметів (Рукописный... б.р.б, с. 434).

Отже, зі стоянки В. Хвойкою було відібрано понад 500 крем'яних артефактів. Щодо інтерпретації, то дослідник визначив їх як палеолітичні та вказав на високий рівень навичок кременеобробки давніх майстрів Іскорості. Серед кам'яного інвентарю В. Хвойка виділив різці, списоподібні

гостроконечні знаряддя, ножі й скребки, а також зазначив, що вони є продуктами якісно нового етапу у виготовленні знарядь, порівнюючи з Гінцями та Києво-Кирилівською стоянкою (Хвойка 2008, с. 13-14). Низький рівень описів стратиграфічної позиції стоянки та її матеріалів (зокрема брак опису стану збереженості матеріалів, ефемерність виділених категорій кам'яного інвентарю, не підкріплених жодними рисунками або фотографіями) спричинили дискусії щодо культурно-хронологічної належності Іскорості.

Частина дослідників, використовуючи в ролі джерела інформації про стоянку дані, подані В. Хвойкою в ІАК та в роботі «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена», підтримала позицію відкривача пам'ятки (Спицын 1915, с. 142-144; Вишневский 1924, с. 464-465; Skutil 1928; Коршак 1930а; Field, Prostov 1936, р. 275; Ефименко 1938, с. 600; Golomshtok 1938, р. 434-435; Nančar 1940, р. 87). Ф. А. Козубовський у своїх звітах про зведення й дослідження різночасових пам'яток Коростенщини також підтримав аргументацію В. Хвойки щодо палеолітичного віку стоянки (В справі..., арк. 7, 11).

Найбільш інформативними є публікації Й. Скутіла (Skutil 1928) й К. Коршака (Коршак 1930а). Своєю статтею чеський дослідник увів Іскорость до європейського палеолітознавства. Й. Скутіл зазначає, що пам'ятка є палеолітичною стоянкою костьонківського типу й першим друкує фотографії її матеріалів. К. Коршак зауважує, що спершу В. Хвойка надіслав три знімки Л. Нідерле. Саме з них Й. Скутіл зробив дві таблиці, зменшивши розмір предметів до 1/4 реального розміру (Коршак 1930а, с. 9). П. Борисовський додає, що на цих фотографіях було вміщено 163 крем'яні артефакти (Борисовский 1953, с. 149). Серед архівної документації сектору «Археологія доби каменю-бронзи» науководослідного відділу археології НМІУ є три фотографії зі 163 крем'яними предметами з Іскорості (рис. 1: 1—3). На них зафіксовані матеріали, надіслані В. Хвойкою до Санкт-Петербурга. Частину з них зарисував К. Коршак. Рисунки зберігаються серед аркушів рукопису статті «Палеолітична стація в містечку Іскорості» в Науковому архіві ІА НАН України (Коршак 1930б).

К. Коршак у 1930 р. провів розвідкові роботи на пам'ятці, унаслідок чого уточнив її розташування, а також геологічні та стратиграфічні умови залягання артефактів. У своїй статті він опублікував плани розкопів В. Хвойки (Кор-

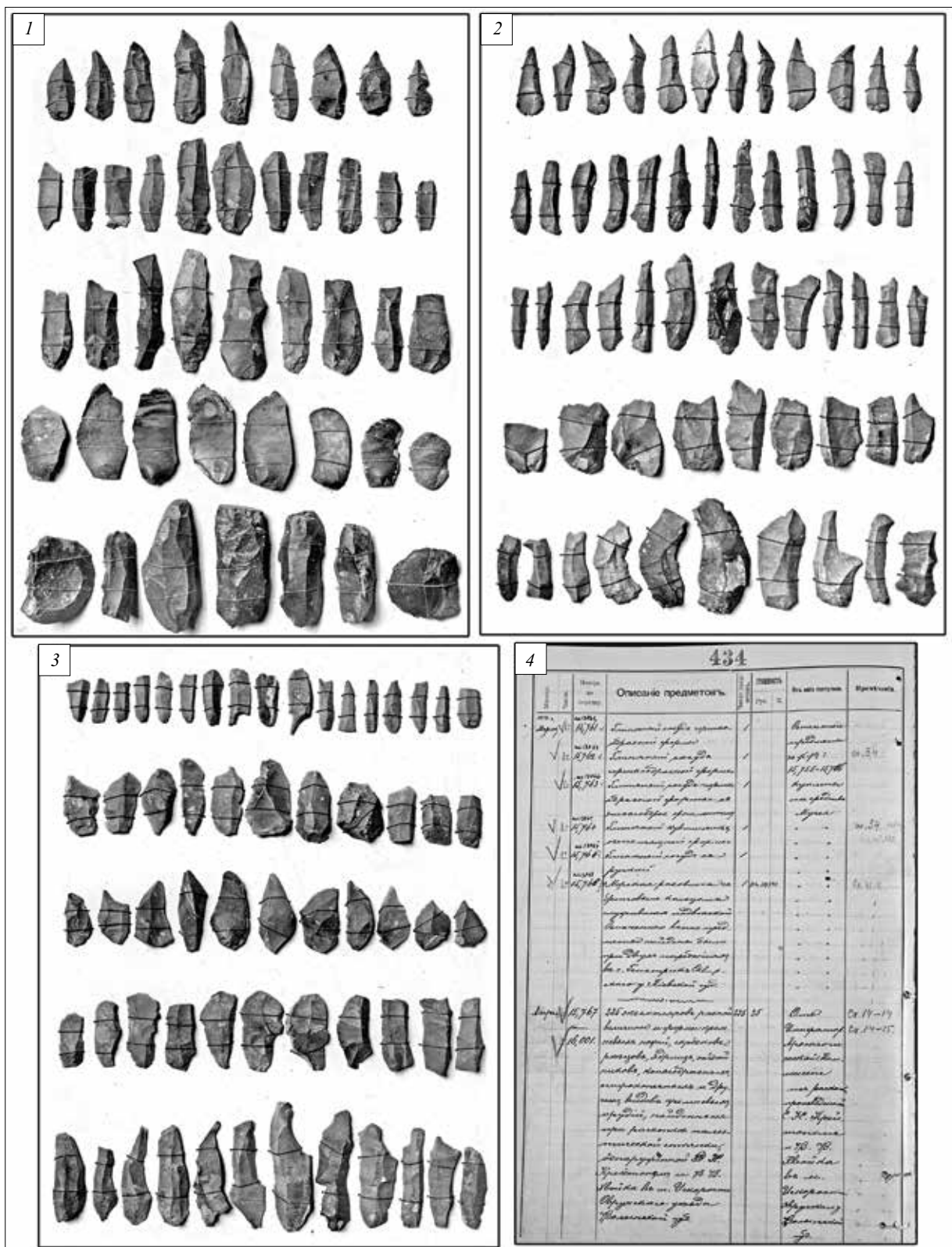

Рис. 1. Архівна документація сектору «Археологія доби каменю-бронзи» НМІУ: 1—3 — фотографії 163-х артефактів, які зберігаються в МАЕ РАН, надіслані В. Хвойкою Л. Нідерле; 4 — запис про надходження колекції, зроблений рукою В. Хвойки в Рукописному каталозі Археологічного відділу музею

Fig. 1. Archival documentation of the sector “Archaeology of the Stone-Bronze Ages” of the National Museum of the History of Ukraine: 1–3 — photos sent by V. Khvoika to L. Niederle of 163 artefacts from the Iskorost site, which are now stored in the Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Sciences; 4 — record in the Handwritten Catalogue of the Archaeological Department of the Kyiv City Museum (modern — the National Museum of the History of Ukraine) about the receipt of artefacts from the Iskorost site

шак 1930а, табл. I—II). К. Коршак переглянув частину артефактів з Іскорості, що зберігається у Всеукраїнському історичному музеї імені Тараса Шевченка, охарактеризував сировину предметів, зазначив діапазони розмірів різних категорій кам'яного інвентарю і виділив такі типи: «відшепки, скребаки, різак, проколки, нуклеуси, відбивач, оскілки» (Коршак 1930а, с. 19-20). Опис проілюстровано таблицею з 15 виробами (1/2 реального розміру). К. Коршак вважав, що майстри Іскорості використовували техніку розщеплення в руках, а технологія спрямовувалася на отримання сколів різних розмірів. Невизначеність типів, наявність нуклеусів і незначну кількість ретушованих виробів дослідник пояснював специфікою стоянки: «... в Іскорості ми маємо справу зі стацією-майстернею, що до неї первісна людина різними часами неодноразово була поверталася» (Коршак 1930а, с. 20-21). К. Коршак підтримав верхньопалеолітичну належність пам'ятки, але зазначив, що для уточнення датування є потреба в нових розкопках (Коршак 1930а, с. 21).

Іншу думку про Іскорость висловив В. Данилевич. Матеріали стоянки він визначив як мезолітичні за браком мамонтової фауни та з огляду на великі розміри крем'яних предметів (які начебто не властиві мікролітичному характеру пізнього палеоліту Київщини) і більш прогресивну техніку розколювання, ніж була за доби палеоліту (Данилевич 1925, с. 17-18).

І. Левицький, який займався зведенням пам'яток Коростенщини в 1920-х рр. (Левицький б.р., арк. 30-32), у 1940 р. разом зі співробітниками Коростенського краєзнавчого музею обстежив місце пам'ятки у зв'язку з тим, що внаслідок роботи піщаного кар'єру площа стоянки скорочувалася. Недалеко від розкопу В. Хвойки була проведена більш глибока зачистка для вивчення стратиграфії цього пункту. У такий спосіб було виявлено кілька шарів із крем'яною індустрією, які, однак, були перемішані. За аналогіями із сусідніми пунктами цього регіону І. Левицький визначив нижні шари епіпалеолітичними, а верхні — ранньонеолітичними (Левицький 1950, с. 158-151). Отже, дослідник окреслив багатшаровість пам'ятки, але фактично не зміг атрибутивати горизонт, розкритий В. Хвойкою, і не оглянув матеріали з його розкопок. Ранньонеолітичний вік Іскорості підтримав П. Борисковський з огляду на умови заляган-

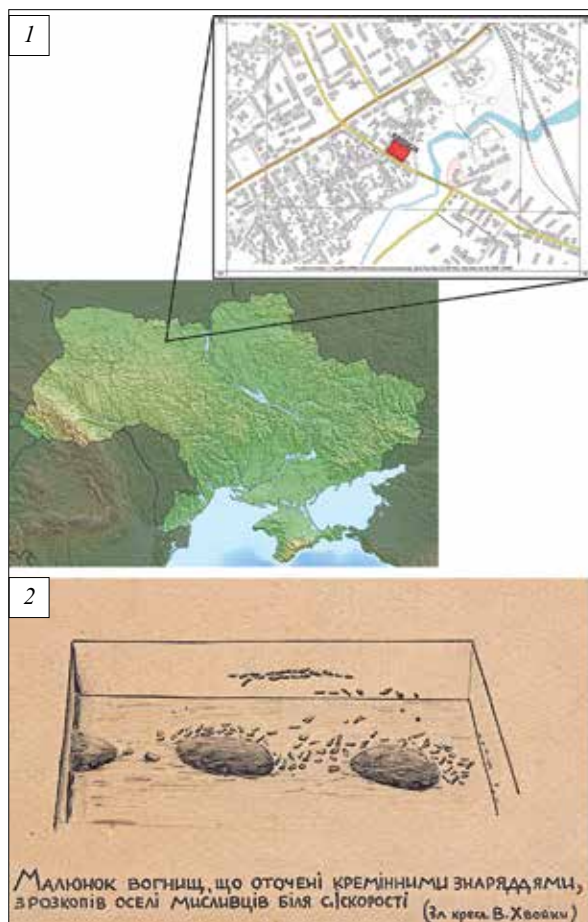

Рис. 2. Загальний контекст стоянки Іскорость: 1 — географічне розташування пам'ятки; 2 — зарисовка плану розкритої ділянки стоянки, здійснена за кресленнями В. Хвойки невідомим автором. Особовий архів В. Хвойки в НМІУ № 13, арк. 17

Fig. 2. General context of the Iskorost site: 1 — geographical location of the site; 2 — sketch of the plan of the open area of the site made by an unknown author according to the drawings of V. Khvoika. The Personal Archive of V. Khvoika in the National Museum of the History of Ukraine No. 13, p. 17

ня артефактів і стан їх збереженості (Борисковский 1953, с. 151).

Матеріалами Іскорості цікавилися багато дослідників, зокрема з ними мав намір ознайомитися співробітник Українського інституту матеріальної культури Т. Тесля, про що свідчить його заява від 11 квітня 1932 р. із резолюцією В. Козловської (Заява... б.р.). На той час ці знахідки зберігалися в Археологічному музеї ВУАН. 1936 р. матеріали стоянки, як і інші археологічні комплекси, увійшли до складу Центрального історичного музею (далі — ЦІМ). У відомостях, складених В. Козловською, стоянка Іскорость записана під № 9 в розділі «Переходова доба» (Козловська 1936, с. 6; Яненко 2017, с. 202). Частина знахідок з Іскорості була представлена в новій експозиції

Рис. 3. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость: 1—5 — реберчасті пластини; 6 — з'єднання (ремонт) із двох фрагментів пластини; 7—19 — пластини утилізації робочих поверхонь нуклеусів; 20 — пренуклеус

Fig. 3. Flint inventory of the Iskorost site: 1—5 — crested blades; 6 — a conjoining of two fragments of the blade; 7—19 — blades from the working surfaces of the cores; 20 — precore

відділу «Докласове суспільство» ЦІМ (1938—1941 рр.). Серед архівної документації сектору «Археологія доби каменю-бронзи» науково-дослідного відділу археології НМІУ наявний по-вітринний опис — «Книга експонатів, що знаходяться в експозиції отдела докласового общества на ІІ 1939 г.», у якому зазначено 79 одиниць зберігання зі стоянки Іскорость

(Сорокіна, Радієвська, Завальна 2016, с. 321, 324, 326).

Під час Другої світової війни колекцію Іскорості спіткала така сама доля, що й інші археологічні комплекси ЦІМ. Перевезена з Києво-Печерської лаври до колишнього Музею Леніна, археологічна збірка стала основою для створення експозиції Крайового музею до- і

ранньої історії. На одному з особистих паперів П. Курінного наведено план розміщення вітрин залу палеоліту-мезоліту, де вітрини позначені назвами пам'яток. Переважно це ті самі колекції, які були представлені й у довоєнній експозиції ЦІМ, серед них — Іскорость (Сорокіна, Радієвська, Завальна 2017, с. 356, 358, рис. 7, 8). Восени 1943 р. археологічна збірка була вивезена до Кракова, звідти до м. Гьохштедта в Баварії (Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 822, 825, 833). У 1947 р. культурні цінності, перевезені з Гьохштедта до Мюнхена, були доставлені в радянську зону окупації Берліна, а звідти до Києва. На початку наступного року експерти спеціальної комісії приймали збірки, що повернулися з Німеччини (Радієвська, Себта, Сорокіна 2018б, с. 16-52). Обробити значні обсяги матеріалів у короткий термін було неможливо, тому інвентаризація повернутих колекцій розтяглася на десятиліття (Сорокіна та ін. 2020, с. 263). Через це 29 предметів із розкопок В. Хвойки в Іскорості були записані до колекційного опису «а3 Волинь», переважна кількість — до колекції «а252 Полісся Житомирське». Про знахідки з колекції «а3 Волинь» згадує в монографії І. Черняков (Черняков 2006, с. 51-52). Згодом частина з них була опублікована. За технологічними ознаками була визначена належність матеріалів до свідерської культури (Беленко, Радієвська 2010, с. 39-41, рис. 4). Під час останнього звірення колекцій була виявлена більша частина предметів зі стоянки Іскорость.

Матеріали та методи

Загальний контекст стоянки Іскорость.

Пам'ятка розташована в центральній частині міста Коростень (Коростенський р-н, Житомирська обл.), між вулицями Сосновського та Ольгинською. Стоянка займала підвищення (плато) пізньольодовикової першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Відповідно до схеми, наведеної І. Левицьким (1950, с. 157, рис. 1), можна стверджувати, що стоянка обмежувалася крайовою частиною тераси на південному сході й північному заході, а з півночі — берегом безіменного струмка (притоки р. Уж). На момент розвідок К. Коршака (1930а, с. 10) висота над рівнем води в північно-східній частині сягала понад 4 м (рис. 2: 1).

Детального стратиграфічного опису В. Хвойка не зробив. Уточненням геологіч-

ної позиції пам'ятки займалися К. Коршак (1930а, с. 12-16) й І. Левицький (1950). Перші кам'яні предмети В. Хвойка знайшов на глибині 0,5 м, під курганным насипом. На глибині 0,75—0,87 м у піщаному яскраво жовтому шарі В. Хвойка зафіксував сліди трьох овальних вогнищ діаметром 1—2 м кожне, які склалися з попелу та вугілля й довкола яких лежали крем'яні артефакти. Культурний шар, що оточував вогнища, сформований перетлілими органічними речовинами й обпаленим палеогрунтом. Фауністичний матеріал не був зафіксований (Коршак 1930а, с. 14-16; Хвойка 2008, с. 13-14) (рис. 2: 2).

За картосхемою К. Коршака, складеною під час розвідкових робіт на пам'ятці, можна стверджувати, що стоянка займала площу понад 200—300 м² (Коршак 1930б). Результати зачисток І. Левицького свідчать про більшу площу пам'ятки (Левицький 1950, с. 158-159).

Типологічний і типолого-технологічний підходи, використана термінологія.

Для визначення форм продуктів розщеплення кременю, з'ясування їхніх взаємозв'язків і місць у процесі виробництва, а також реконструкції загальної технологічної стратегії було застосовано технологічний аналіз (Ginter 1974; Гиря 1997; Burdukiewicz 2006; Dzievanowski 2012; Ступак 2017). Відповідно до морфометричних і технологічних параметрів були виділені такі категорії крем'яних артефактів: пренуклеуси, нуклеуси та їх уламки, сколи та їх осколки. Межу між нуклеусами й пренуклеусами проведено за наявністю в перших щонайменше однієї поверхні сколювання із серією паралельних негативів від пластинчастих знятків, тобто робочої поверхні.

Сколи поділені на відщепи (включно з пластинчастими) та пластини. Серед останніх за критерієм ширини (7—11 мм) була виділена група пластинок (Debénath, Dibble 1994, р. 11-12). Атрибуція некомплектних сколів здійснюється відповідно до пропозиції А. Дебена і Г. Л. Діббла (Debénath, Dibble 1994, р. 11): сколи зі збереженою проксимальною частиною належать до зламаних, різні частини відщепів і пластин без проксимальної частини — до фрагментів. Відповідно до техніко-морфологічних і технологічних атрибутів сколи були включені в технологічну послідовність і згруповані в такі категорії: «сколи формування пренуклеуса» (первинні, напівпервинні, вторинні та сколи з різноспрямованим огранюванням), «сколи

формування й розширення призматичного рельєфу нуклеуса» (сколи з природних граней, реберчасті пластини, відщепи зі слідами реберчастої грані та сколи підтримування призматичного рельєфу), «сколи утилізації робочих поверхонь нуклеусів» (пластини й відщепи, які мають на дорсальній поверхні паралельні поздовжньо або біпоздовжньо спрямовані негативи пластинчастих пропорцій). Окремою групою виділено «сколи переоформлення поверхонь розщеплення й площадок нуклеуса» (поперечні, сколи зняття каверн і заломів, а також підправки площадки).

Для визначення техніки розщеплення — сукупності прийомів, засобів і навичок прикладення фізичного імпульсу з метою модифікації кам'яної окремоті відповідно до поставленої майстром цілі (Crabtree 1982, р. 1; Гиря, Нехорошев 1993, с. 6; Inizan et al. 1999, р. 30) — було застосовано техніко-морфологічний і атрибутивний аналізи. Характеристика ознак обробки (ідеться про метод) частково запозичена з робіт аналогічного характеру (Whittaker 1994; Inizan et al. 1999; Kooyman 2000, р. 79-81; Pelegrin 2006; Павленок 2015; Damlien 2015; Харевич и др. 2017), проте автори цієї статті адаптували її до поставлених тут завдань. Відповідно до цього визначалися морфологічні особливості відбивного горбка й початку сколювальної, губки, вищербини і вторинних бокових супровідних сколів (Гиря, Прут 2015), особливості підготовки зони розщеплення й регулярність форми пластин. Порівняльний аналіз вищеописаних атрибутів був проведений статистичними методами.

Через розділеність колекції ремонтування окремо не проводилося. Було зафіксовано одне з'єднання двох фрагментів пластини розширення робочої поверхні (параметри комплектного сколу: 112,2 x 27,8 x 13,2 мм; 36,9 г). Імовірно, скол зламався в зоні внутрішньої неоднорідності через надмірний поздовжній вигин, який виник унаслідок зняття пластини з дуже випуклої й вузької бокової поверхні (рис. 3: 6).

Результати

Загальна характеристика крем'яного інвентарю.

Загальна кількість предметів колекції становить 265 одиниць. Із них 246 походять із розкопок В. Хвойки в 1911 р. Документальних свідчень про передання інших 19 предметів немає. У вищезгаданій «Книжці експонатів, знайдених в експозиції отдела доклассового общества на I/I 1939 г.» вони наявні разом з іншими артефактами з розкопок В. Хвойки стоянки в Іскорості. Цілком можливо, артефакти походять із розвідкових робіт, які здійснювали І. Левицький, Ф. Козубовський і К. Коршак на пам'ятці в 1920—1940-х рр.

Із 265 предметів 252 належать до категорії сколів (Таблиця 1). Серед них 191 (76%) — пластинчасті. Це переважно пластини (181 одиниця), пластинки нечисленні (10 одиниць), мікропластинок бракує. Іншу частину сколів складають відщепи — 61 одиниця (24%) (Таблиця 2). Окрім цього, в колекції наявні два осколки, вісім нуклеусів і два їх уламки, один пренуклеус.

Поверхні артефактів тьмяні й мають восковий блиск, на них добре помітні сучасні блискучі пошкодження. Краї сколів гострі. Серед 265 одиниць колекції лише шість (2%) вкриті легкою білою (іноді з блакитним відтінком) патиною. Також серед наявних крем'яних предметів 42 (16%) мають сліди обпалу. Здебільшого це зони з насиченим відтінком яскраво червоного (малинового) кольору, хаотично спрямованими тріщинами, глянцеvim блиском. Термічний вплив помітно змінив поверхню окремих предметів: на ній з'явилися ділянки, понівечені безладним розколюванням породи, а також сліди потлідів — маленьких округлих відколів, які відшаровуються від поверхні й лишають ямки неправильної форми (Whittaker 1994, р. 73) (рис. 4: 10, 15).

Усі артефакти стоянки виготовлені з кремєню. Найчисленнішими є предмети з матового світло-сірого (рідше темно-сірого) із синім або

Таблиця 1. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Розподіл сколів за їхньою комплектністю.

Table 1. Flint inventory of the Iskorost site. Differentiation of flakes and blades according to their completeness.

Тип сколу	Комплектність			Загальна кількість
	Цілий	Зламаний	Фрагмент	
Відщеп	54	5	2	61
Пластина	88	35	58	181
Пластинка	5	0	5	10
				252

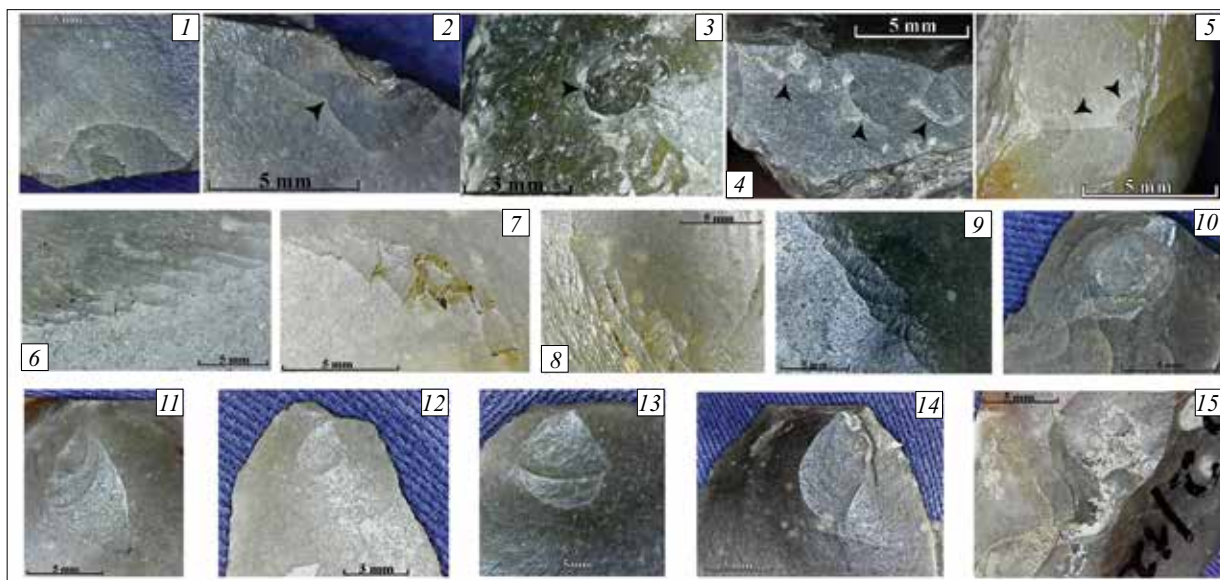

Рис. 4. Техніко-морфологічні ознаки різних категорій продуктів розщеплення зі стоянки Іскорость: 1—5 — напівкільцеві тріщини на площадках сколів і нуклеусів; 6—9 — негативи вторинних бокових супровідних сколів на дорсалах сколів і робочих поверхнях нуклеусів; 10, 15 — потліди на вентральній і дорсальній поверхнях пластин; 11—14 — вищербини на відбивних горбках пластин

Fig. 4. Technical and morphological signs of different categories of flaking products from the Iskorost site: 1—5 — semicircular cracks (Hertzian cones) on the platforms of flakes and cores; 6—9 — negatives of secondary lateral accompanying flakes on dorsals of flakes and working surfaces of cores; 10, 15 — potlids on the ventral and dorsal surfaces of the blades; 11—14 — bulbar scars on the bulbs of percussion of blades

блакитним (іноді зеленим, жовтим) відтінками непрозорого кремню із шорсткою дрібнозернистою поверхнею сколу та білими або сірими включеннями зернистого матеріалу розміром від дрібних цяток до прошарків. Ця група представлена у формі конкрецій і жовн із гладкими (іноді обкатаними) кородованими природними

поверхнями бурого забарвлення й білою, сірувато-коричнюватою або сірувато-жовтуватою шорсткою кіркою.

Нечисленними є предмети зі світло-сірого з помаранчевим відтінком непрозорого кремню з гладкою й менш зернистою, ніж попередня група, поверхнею сколу, але з більшою кількіс-

Таблиця 2. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Технологічні категорії індустрії.

Table 2. Flint inventory of the Iskorost site. Technological categories of industry.

Категорія	Тип сколу і його комплектність									Загальна кількість	
	Відщеп			Пластина			Пластинка			N	%
	Ц	З	Ф	Ц	З	Ф	Ц	З	Ф		
Скол формування пренуклеуса	27	2	2	5	3	7	—	—	—	46	18,2
Скол із природної грані	1	—	—	6	1	—	—	—	—	8	3,2
Пластина реберчаста первинна	—	—	—	13	3	3	1	—	1	21	8,3
Пластина реберчаста вторинна	—	—	—	5	2	4	—	—	—	11	4,4
Відщеп зі слідами реберчастої грані	4	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1,6
Скол підтримування призматичного рельєфу	5	—	—	13	9	8	—	—	—	35	13,9
Скол поперечний	2	—	—	—	1	1	—	—	—	4	1,6
Скол підправки площадки	2	—	—	1	—	—	—	—	—	3	1,2
Скол зняття каверн і заломів	6	1	—	3	1	2	—	—	—	13	5,1
Відщеп утилізації робочої поверхні нуклеуса	7	2	—	—	—	—	—	—	—	9	3,6
Пластина утилізації робочої поверхні нуклеуса	—	—	—	42	15	33	4	—	4	98	38,9
										252	100

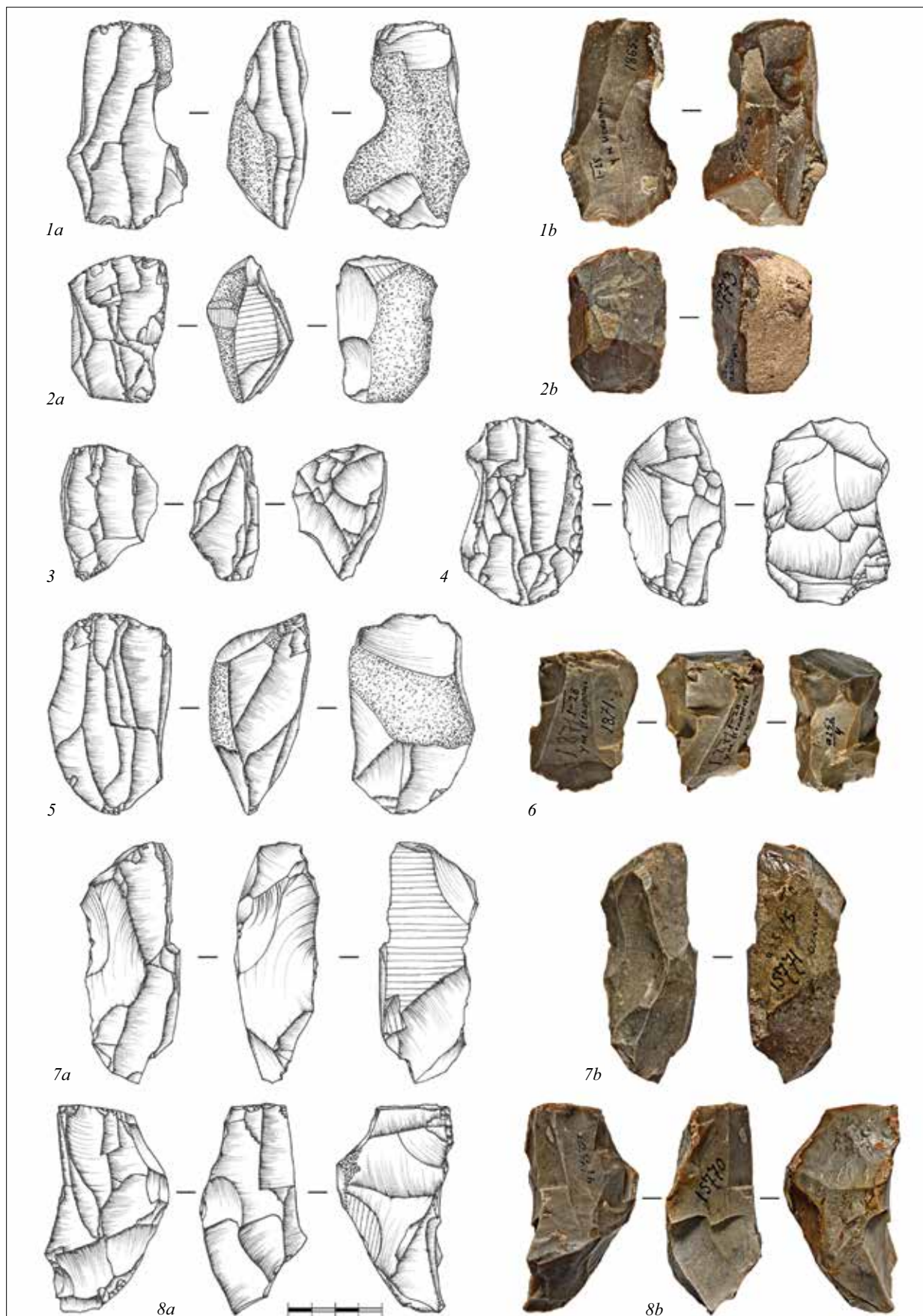

Рис. 5. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Нуклеуси

Fig. 5. Flint inventory of the Iskorost site. Cores

тю білих і сірих включень (переважно цяток). Вони представлені у формі конкрецій із гладкими природними кородованими поверхнями тьмяно-помаранчевого або коричневатого забарвлення й темно-сірою шорсткою, іноді з глибокими комірками, кіркою.

Одиничні артефакти виготовлені з непрозорого кременю із шаруватою внутрішньою частиною, яка проявляється в поступовій зміні кольору: в одному разі підкоркова частина дрібнозерниста із білим забарвленням, а ядро тонкозернисте й різнокольорове (від коричневатого до синюватого), в іншому — підкоркова частина тонкозерниста, колір шарувато змінюється від жовтуватого, бурого, зеленуватого до синюватого, а ядро — дрібнозернисте та має сіре забарвлення. У всіх зразків коркова поверхня бежева й шорстка, місцями з неглибокими комірками.

Увесь кремій місцевого походження. У формі конкрецій, жовн та їх уламків він трапляється в пісках і моренових суглинках усією територією Коростеня (Тутковський 1926, с. 107-108). Загалом сировина характеризується тріщинуватістю і значною кількістю включень, що, імовірно, ускладнювало процес обробки.

Пренуклеуси. У колекції наявний один пренуклеус. Заготовкою для нього був масивний відщеп, частина дорсальної поверхні якого вкрита кіркою. Він краплеподібної форми, має сліди, імовірно, підготовки тильної поверхні, але через термічне пошкодження протилежної поверхні неможливо надати інформацію про особливості формування площадки, бокових граней і поверхні сколювання (рис. 3: 20).

Нуклеуси та їх уламки. До нуклеусів належать вісім предметів (рис. 5). Пренуклеуси й нуклеуси первісно були більшими, про що свідчить те, що серед цілих, зламаних і фрагментів сколів найбільшими є відщепи формування пренуклесів і реберчасті пластини. Усі нуклеуси підпризматичні, видовжених пропорцій зі скошеними площадками.

П'ять нуклеусів мають дві площадки, у яких у зустрічному напрямку на одній поверхні сколювання знімалися пластини. Ще два нуклеуси двоплощадкові біпоздовжньо-суміжні. У колекції є один одноплощадковий одноплщинний нуклеус (рис. 5: 5). 2/3 площадок нуклеусів сформовані зняттям одного сколу, інші — двома-трьома або природні. 86% площадок сформовані зняттям зі сторони робочої поверхні, інші 14% — із тильної й бокової сторін. Усеред-

нений кут між площадкою й поверхнею сколювання 76° (від 62° до 90°). На площадках трьох нуклеусів є напівкільцеві тріщини (рис. 4: 1).

3/4 нуклеусів мають широкий тил. На шістьох зразках на ньому зберіглася кірка. Тил формувався переважно зняттям сколів з обох бічних поверхонь або з ребра між тилом і боковими поверхнями (лише у двох нуклеусів він необроблений). Бокові поверхні вирівнювалися сколами, перпендикулярними осі нуклеуса (поперечними).

Поверхні сколювання переважно витягнуті, не надто широкі і, залежно від рівня спрацьованості, ледь випуклі в медіальній частині або сплюснені. Також у колекції є два нуклеуси з дуже вигнутими робочими поверхнями. Вони спрямовані на зняття пластин, значно рідше пластинок, довжина яких варіюється від 25 до 80 мм. На всіх поверхнях сколювання є заломі. Частково на їх видалення, загальну підправку поверхні сколювання й підтримування призматичного рельєфу спрямовувалися поперечні сколи, негативи яких наявні на трьох нуклеусах. Ними також формувалися реберчасті грані, сліди яких помітні на двох нуклеусах. Сім нуклеусів мають підправку зони розщеплення: для шести зразків це редуціювання, яке в трьох випадках доповнювалося абразивною обробкою, і для одного — суто пришліфовування межі площадки й поверхні сколювання.

Площадки нуклеусів використовувалися послідовно: після утворення однієї знімалася серія пластин, після чого формувалася ще одна площадка й надалі вони чергувалися. Такий спосіб утилізації дає змогу підтримувати вигнутість поверхні сколювання й підправляти її за умови формування заломів.

Частина нуклеусів можуть вважатися спрацьованими через сплюснену робочу поверхню. Два нуклеуси припинено використовувати через значну кількість заломів. На них наявні сліди невдалих спроб переоформлення поверхні сколювання поперечними сколами й відновлення реберчастої грані. Також два нуклеуси припинено утилізувати через зміщення вигину поверхні сколювання. Лише один нуклеус — одноплощадковий одноплщинний — може бути утилізований як із наявної площадки, так і за умови формування другої.

У колекції зафіксовано два уламки нуклеусів. Усі уламки є продуктами зламу нуклеусів унаслідок спроб його переоформлення. На обох наявні сліди формування реберчастої грані. В

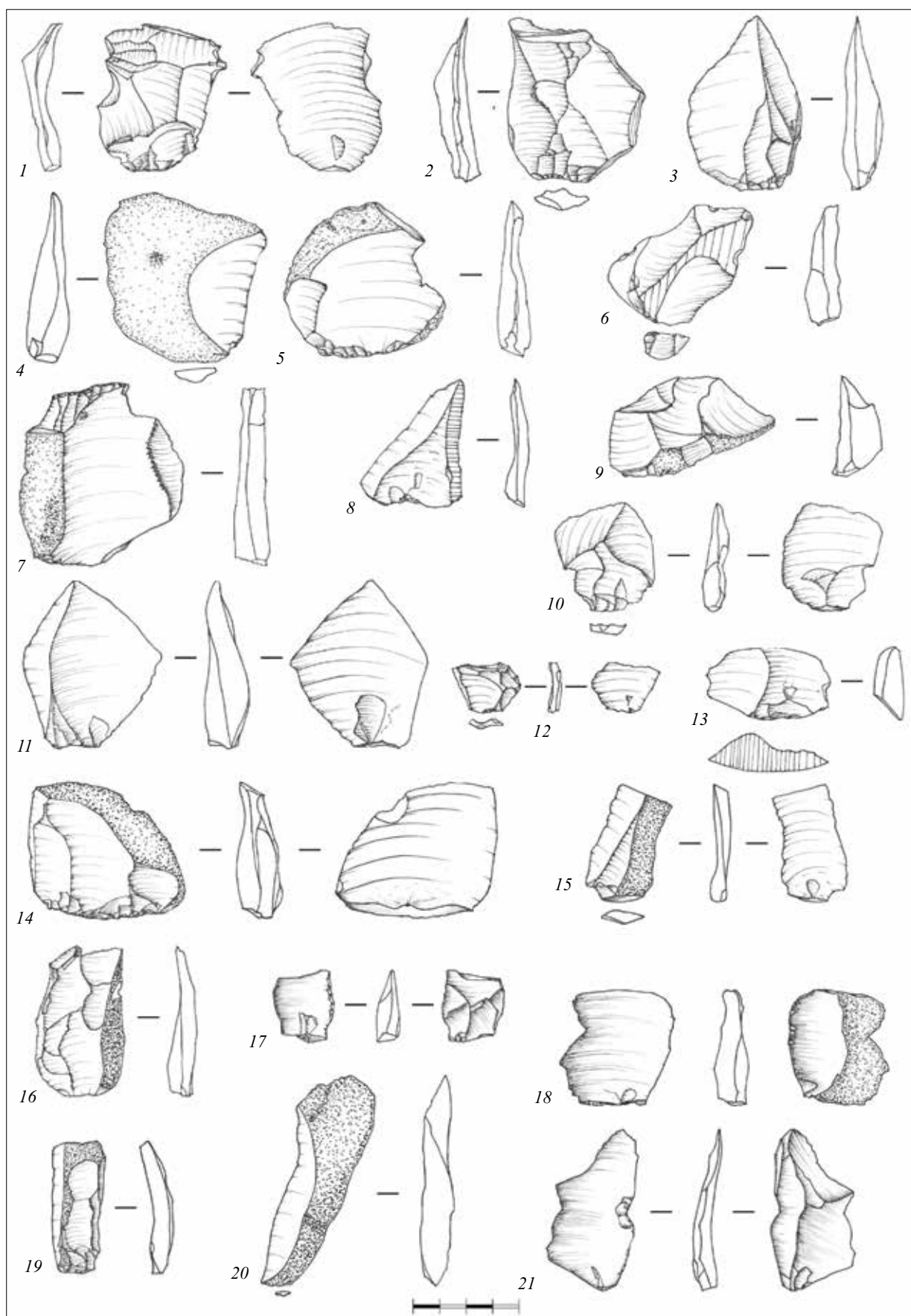

Рис. 6. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Сколи формування пренуклеуса

Fig. 6. Flint inventory of the Iskorost site. Flakes and blades from stages of the preparation of precores

одного уламка площадка сформована зняттям одного сколу, в іншого — декількох. Окрім цього, в останнього площадка була ретельно фасетована. Зона розщеплення всіх уламків нуклеусів підготовлена редуціюванням і абразивною обробкою.

Технологічні категорії сколів.

Сколи формування пренуклеуса (18.2%). У цю категорію занесена переважна кількість відщепів колекції (31) й 15 пластин (рис. 6). Дорсальна поверхня 52% сколів вкрита на 1/4—3/4 природною поверхнею в поєднанні з 1—3 негативами попереднього сколювання. Відщепи й пластини переважно мають поздовжнє огранювання (21 одиниця; 46%). Значно менше представлені ортогональне (сім одиниць; 15%), біпоздовжньо-ортогональне (чотири одиниці; 9%), біпоздовжнє (три одиниці; 6%), поздовжньо-поперечне (три одиниці; 6%) типи огранювань. Огранювання інших восьми сколів (18%) умовно визначене як «різноспрямоване» — це нерегулярні двобічно-ортогональні із поздовжніми або біпоздовжніми негативами, а також ортогонально-поперечні схеми розщеплення на дорсальній поверхні.

Сколи з природних граней (3.2%). Сім пластин і один відщеп через наявність природного поздовжнього ребра на дорсальній поверхні занесено в цю категорію (рис. 7: 1—5). Усі сколи мають первинне, поздовжнє або протилежне огранювання. Наявний у колекції відщеп із природної грані конкреції, можливо, є продуктом невдалої спроби зняття пластини через недостатню увагу до підготовки зони розщеплення.

Сколи реберчасті (14.3%). 30 пластин і дві пластинки мають штучно сформовану реберчасту грань на дорсальній поверхні. Окрім цього в колекції виділено чотири відщепи зі слідами ребра (рис. 3: 1—5; рис. 7: 6—21). 21 пластина належить до первинних, 11 до вторинних. Поміж первинних переважають двосторонні (10 одиниць) й односторонні (сім одиниць), пластин із поперемінно сформованим ребром меншість (чотири одиниці). Серед вторинних сім зразків належать до поздовжньо-реберчастих, чотири до біпоздовжньо-реберчастих. 42% (15 одиниць) сколів мають підправку ребра на спині. Для 11 було здійснено редуціювання, яке в шести ситуаціях доповнювалося абразивною обробкою. На чотирьох пластинах ребро лише пришліфовувалося.

Наявні негативи із заломами на дорсальних поверхнях частини сколів, які перекривають

певну ділянку реберчастої грані, вказують на те, що вони були зняті не з першої спроби. Імовірно, переважно в таких ситуаціях здійснювалася додаткова підготовка зони розщеплення.

Сколи підтримування призматичного рельєфу (13.9%). До цієї категорії належать 30 пластин і п'ять відщепів (рис. 8: 13—21, 23—24). 60% сколів мають поздовжньо- і біпоздовжньо-поперечне (зокрема з кіркою), а також поздовжньо-біпоперечне огранювання. 23% відщепів і пластин мають ортогональне й біпоздовжньо-ортогональне (зокрема двобічно-ортогональне) огранювання. Інші 17% включають зразки з ортогонально-поперечним, поздовжнім і біпоздовжнім огранюванням. Морфологія й схема сколювання на дорсальній поверхні свідчать про те, що зняття пластин цієї категорії починалося з грані між поверхнею сколювання й боковою стороною пренуклеуса або тильною стороною в більш спрацьованих нуклеусах.

Сколи поперечні (1.6%). Два відщепи та дві пластини мають на дорсальній поверхні фрагменти робочої поверхні нуклеуса (рис. 8: 1—4). Їхня вісь сколювання поперечно спрямована призматичному огранюванню (в положенні на нуклеусі негативи розташовані поздовжньо). Імовірно, сколи були відходами операції відновлення реберчастої грані. Також, можливо, один відщеп був сколотий для підправки рельєфу нуклеуса зняттям залому.

Сколи підправки площадки (1.2%). Два відщепи і одна пластина належать до цієї категорії (рис. 8: 5, 9). Ці сколи виділені за морфологічною схожістю, спрямованістю слідів редуціювання й абразивної обробки з поверхні сколювання на площадку, глибинністю негативів на дорсальній поверхні. Площадками для їхнього зняття були робоча поверхня нуклеусів і бічні поверхні. Підготовки зон розщеплення немає.

Сколи зняття каверн і заломів (5.1%). Сім відщепів і шість пластин із колекції сколені для підправки рельєфу пренуклеусів і нуклеусів зняттям заломів і зон із чужорідними включеннями (рис. 8: 6—8, 10—12). 6 сколів демонструють видалення заломів і каверн із поверхні сколювання зняттями з протилежної до основної площадки, чотири — з бокової поверхні, три — з тієї ж самої (основної) площадки. В останньому разі знімався більш масивний скол, зона розщеплення якого детально готувалася прийомами ізолювання та звільнення. Такий розподіл приблизно збігається з огранюванням сколів: 10 із них мають біпоздовжнє й поздо-

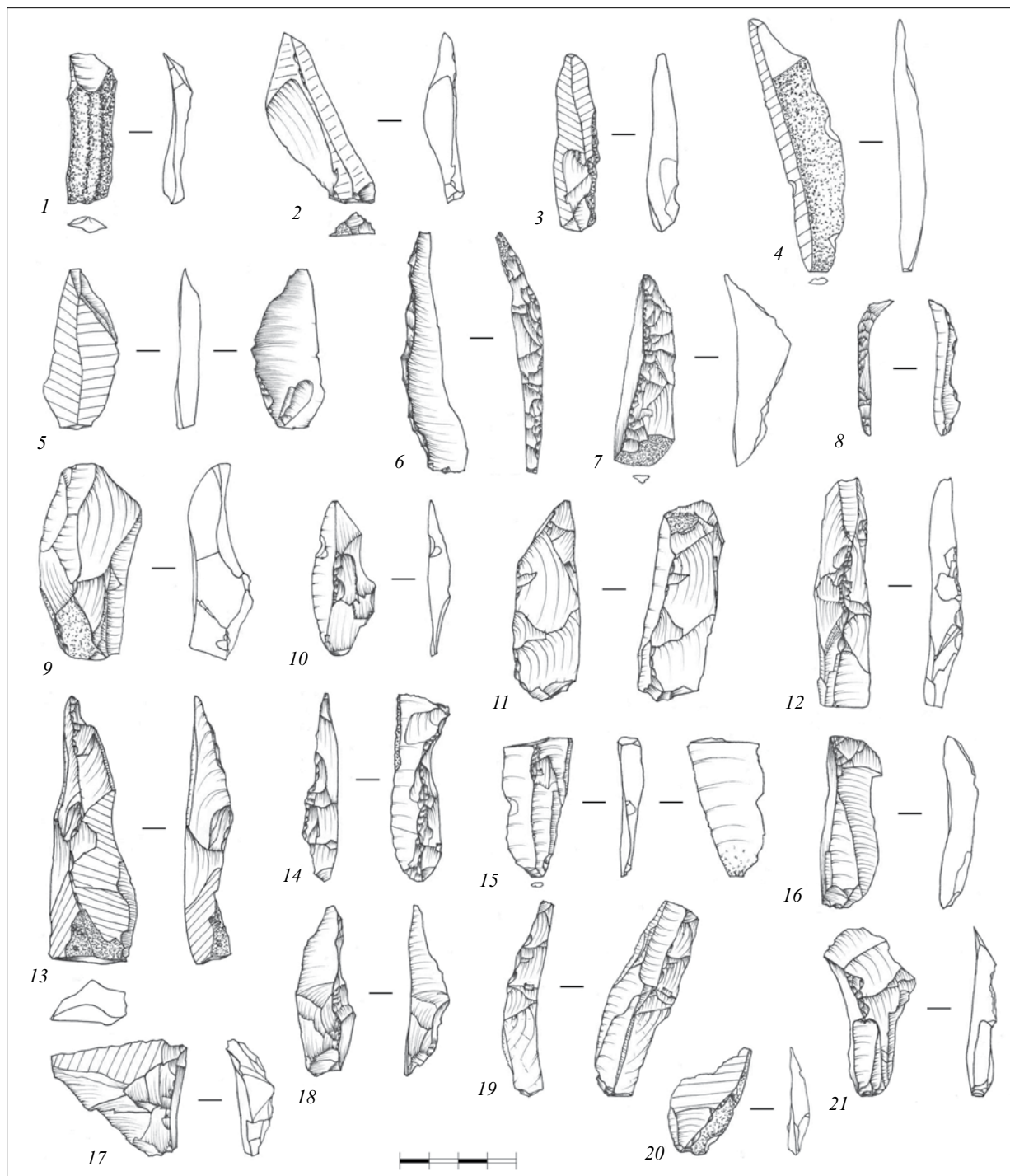

Рис. 7. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Сколи фаз формування й розширення призматичного рельєфу нуклеуса
 Fig. 7. Flint inventory of the Iskorost site. Flakes and blades of phases of formation and expanding of a prismatic relief of cores

вжне огранювання, інші три — біпоздовжньо-ортогональне, двобічно-ортогональне й поздовжньо-поперечне.

Сколи утилізації робочої поверхні нуклеуса (42.5%). 90 пластин, вісім пластинок (рис. 3: 7—19; рис. 9) і дев'ять відщепів (рис. 8: 22, 25—30) пов'язані з операціями зняття заготовок із робочих поверхонь нуклеусів. Се-

ред пластинчастих сколів 51 (52%) мають поздовжнє огранювання, 44 (45%) біпоздовжнє. Поміж них 13 мають залишки кірки. Також три (3%) одиниці мають поздовжньо- і біпоздовжньо-поперечне огранювання: на дорсальній поверхні, окрім негативів пластин із робочої поверхні нуклеусів, є сліди поперечних сколів, імовірно, пов'язаних із підправкою площини

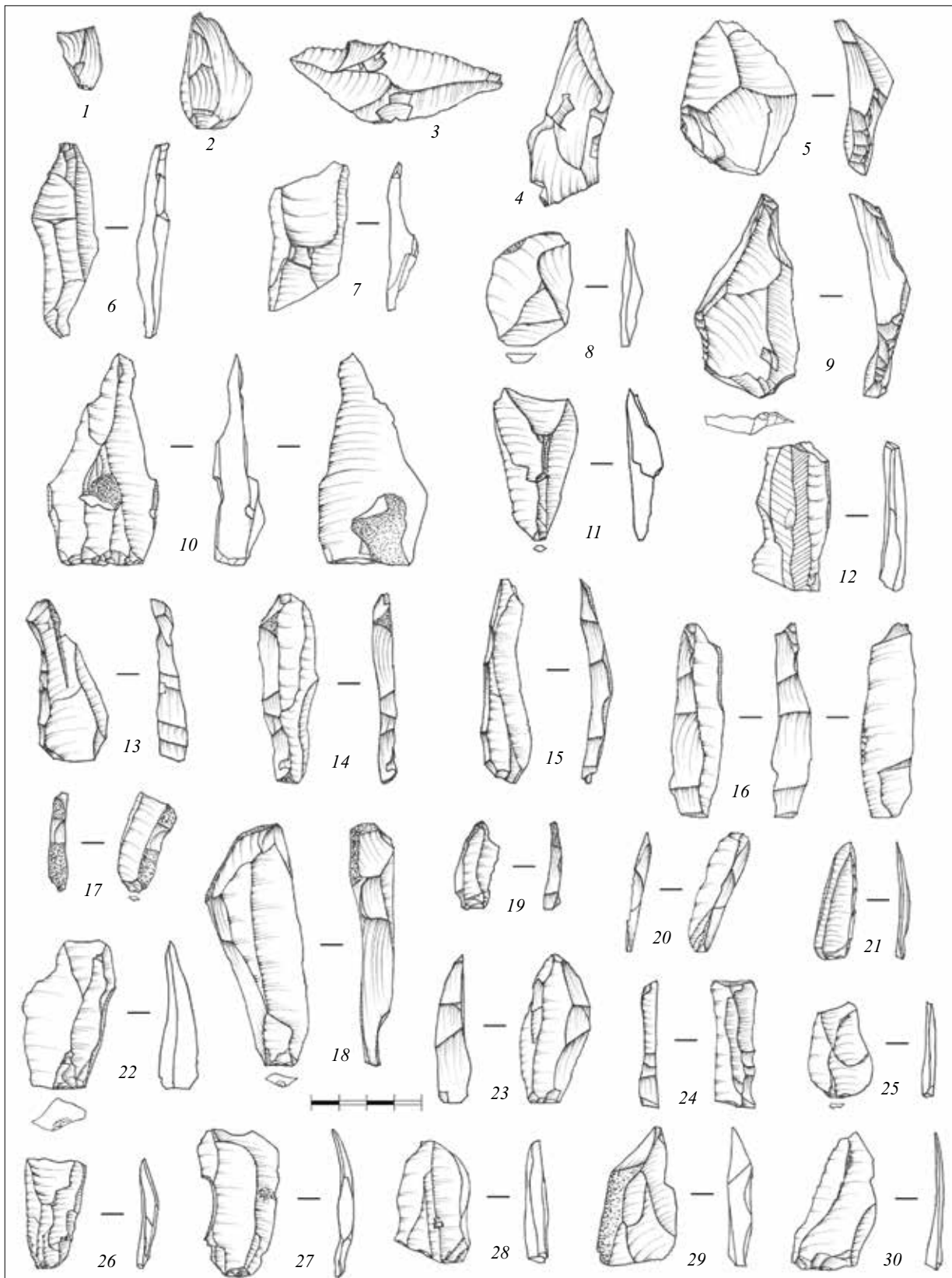

Рис. 8. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость: 1—12 — сколи операцій переоформлення поверхонь розщеплення і площадок нуклеусів; 13—21, 23—24 — сколи підтримування призматичного рельєфу; 22, 25—30 — відщепи утилізації робочих поверхонь нуклеусів

Fig. 8. Flint inventory of the Iskorost site: 1—12 — flakes and blades from the operations of rejuvenation of working surfaces and platforms of cores; 13—21, 23—24 — blades and flakes aimed at maintaining and expanding the prismatic relief of cores; 22, 25—30 — flakes from the working surfaces of cores

сколювання. Подібна ситуація спостерігається й між відщепами: п'ять (56%) мають поздовжнє огранювання, чотири (44%) біпоздовжнє (один із залишками природної поверхні).

Знаряддя.

У колекції було зафіксовано лише 11 знарядь. Заготовкою для трьох були відщепи, для інших восьми — пластини. Серед типів знарядь можливо виділити лише три: два кутові різці (рис. 9: 9, 55) і одне дзьобоподібне знаряддя (рис. 9: 10). За наявності точки удару та контрудару для одного з різців можна стверджувати про формування площадки для нане-

сення різцевого сколу фрагментацією пластини на ковадлі. Імовірно, ліва частина конвергентного знаряддя сформована тим же прийомом, права — ретушню. Інші знаряддя є пластинами й відщепами з нерегулярною крайовою ретушню (рис. 6: 17, 18, 21; рис. 7: 5; рис. 8: 16; рис. 9: 56, 57).

Техніка розщеплення.

Відповідно до технологічної спрямованості індустрії відщепи та пластини (і різні технологічні категорії сколів) можуть мати свої особливості застосованої техніки. Тому під час висвітлення результатів атрибутивного аналізу, наве-

Таблиця 3. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Результати атрибутивного аналізу

Table 3. Flint inventory of the Iskorost site. Results of attributive analysis

Ознака		Тип сколу		
		Відщеп (%)	Пластина (%)	Усереднений (%)
Відбивний горбок	Розсіяний	63	56	58
	Розгорнутий	32	27	29
	Невиражений	5	17	13
Вищербина	Так	60	39	46
	Ні	40	61	54
Губка	Так	36	51	46
	Ні	64	49	54
Розширення від площадки	Так	54	71	66
	Ні	46	29	34
Форма	Нерегулярна	54	51	52
	Трапезієподібна	12	12	12
	Конвергентна	26	19	21
	Овальна	5	9	8
	Прямокутна	3	5	4
	Невизначена	0	4	3
Профіль	Вигнутий	54	69	65
	Увігнутий	13	5	7
	Прямовисний	33	26	28
Перетин	Двогранний	—	40	—
	Тригранний		34	
	Багатогранний		14	
	Нерегулярний		9	
	У формі прямокутного трикутника		2	
	Невизначений		1	
Кут	°	77	81	80
Морфологія площадки	Багатогранна	42	20	27
	Трикутна	20	20	20
	Овальна	7	16	13
	Точкова	0	13	9
	«Крилата»	7	7	7
	Паралелограмна	20	13	15
	Лінійна	4	11	9

Рис. 9. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Пластини утилізації робочих поверхонь нуклеусів
 Fig. 9. Flint inventory of the Iskorost site. Blades from the working surfaces of cores

дених у Таблиці 3, окрім усереднених даних для всіх сколів, також будуть зазначатися ізольовані показники для відщепів і пластин.

Відбивний горбок вдалося визначити для 180 сколів (59 відщепів і 121 пластина). Між відщепами й пластинами найбільш помітна різ-

ниця в категорії невиражених відбивних горбків: 5% для відщепів і 17% для пластин із проксимальними частинами. Вищербина наявна на 86 сколах (46%) (рис. 4: 11—14). Її середня довжина 10 мм (від 1,5 до 23,5 мм). Губку було зафіксовано також на 86 сколах (46%). Відсо-

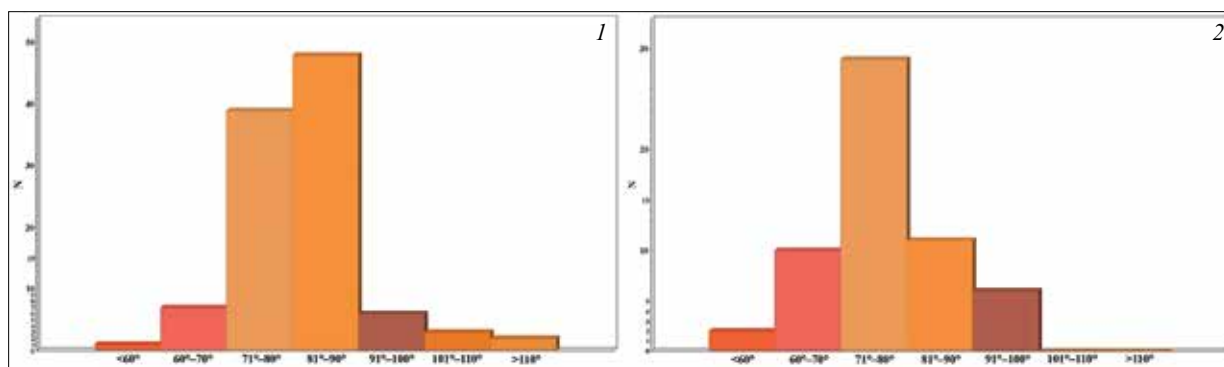

Рис. 10. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Розподіл (зовнішніх) кутів розщеплення пластин (1) і відщепів (2)
Fig. 10. Flint inventory of the Iskorost site. Differentiation of exterior flaking angles of blades (1) and flakes (2)

ток наявності та морфологія вищербини й вентрального карнизу на відщепах і пластинах із проксимальною частиною помітно різняться.

Переважає кількість сколів має тенденцію до розширення форми від ударної площадки. Цей показник неоднаковий для відщепів і пластин: 54% і 71% відповідно. Незначна відмінність фіксується й між пластинами: 79% сколених із робочих поверхонь мають розширення форми від ударної площадки й те саме характерне лише для 64% пластин фаз формування та переоформлення пренуклеусів і нуклеусів.

Переважають сколи мають нерегулярну форму з медіально-вигнутим профілем. Перетин пластин здебільшого двогранний або тригранний, значно рідше багатогранний. Серед пластинчастих продуктів фаз формування та переоформлення, з одного боку, й утилізації робочих поверхонь — з іншого, є різниця в співвідношенні двограних, тригранних і нерегулярних перетинів. Серед перших переважають пластини з двограним перетином (44%), водночас тригранний мають лише 25%. Пластини з робочих поверхонь здебільшого мають тригранний перетин (42%), проте відсоток двограних усе

ще досить високий (37%). Нерегулярного перетину не має жодна пластина фази утилізації поверхонь сколювання нуклеусів, водночас серед пластинчастих продуктів фаз формування та переоформлення він складає 18%.

Розподіл зовнішніх кутів представлений на рис. 10. Середній кут сколювання відщепів 77° (від 47° до 98°), пластин 81° (від 47° до 115°). Метричні параметри сколів наведені в Таблиці 4. Розподіл пластин за довжиною й шириною представлений на рис. 11.

Негативи вторинних бокових супровідних сколів були визначені на 118 предметах (44%), серед яких 107 сколів (рис. 4: 6—9). Вони мають видовжену, але нерегулярну та місцями вигнуту форму й розташовані на межі між негативами на найбільш сплюснених поверхнях огранювання сколів або нуклеусів. Переважають вторинні бокові супровідні сколи ледь виражені й помітні під збільшенням.

101 (54%) скол має спеціальну підготовку зони розщеплення. 3/4 поміж них — пластини. Серед прийомів переважає редуціювання (65 зразків), яке доповнюється в 17 ситуаціях абразивною обробкою. Пришліфовування межі

Таблиця 4. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Метричні параметри категорій індустрії
Table 4. Flint inventory of the Iskorost site. Metric parameters of industry categories

Категорія	Мінімальний				Максимальний				Усереднений			
	Д	Ш	Т	М	Д	Ш	Т	М	Д	Ш	Т	М
Пренуклеус	—	—	—	—	—	—	—	—	63,5	44,7	27,7	66,2
Нуклеус	55,7	40,1	28,7	61,1	84,7	49,8	39,3	173,4	76,6	45,9	35,7	127,2
Нуклеуса уламок	76,2	35,7	22,1	66,1	78,4	47	38,8	85,6	77,3	41,4	30,5	75,9
Відщеп цілий	23,3	15,9	4,3	1,5	74,9	61,7	11,3	54	51	42,3	11,5	21,3
Відщепу фрагмент	40	34	5,8	5,8	58	45	7,7	15	49	39,5	6,8	10,4
Відщеп зламаний	34,8	23,1	4,7	3,3	60	60,3	10,5	33,2	49,4	45,6	9,7	20
Пластинчастий цілий	30,9	11,9	3	1,1	125	38,8	16,6	60,6	57,8	21	8,2	10
Пластинчастого фрагмент	21	13,4	3,5	0,9	96,7	38,8	29,2	96,7	49,2	20,8	7,5	9,3
Пластинчастий зламаний	22,7	14,6	4,6	1,5	80,5	25,1	12,5	23,8	49,8	20,7	8	8,4
Осколок	21,5	19,4	3	1	31	18,3	5,8	4	26,3	18,9	4,4	3,5

* Д — довжина (мм), Ш — ширина (мм), Т — товщина (мм), М — маса (г).

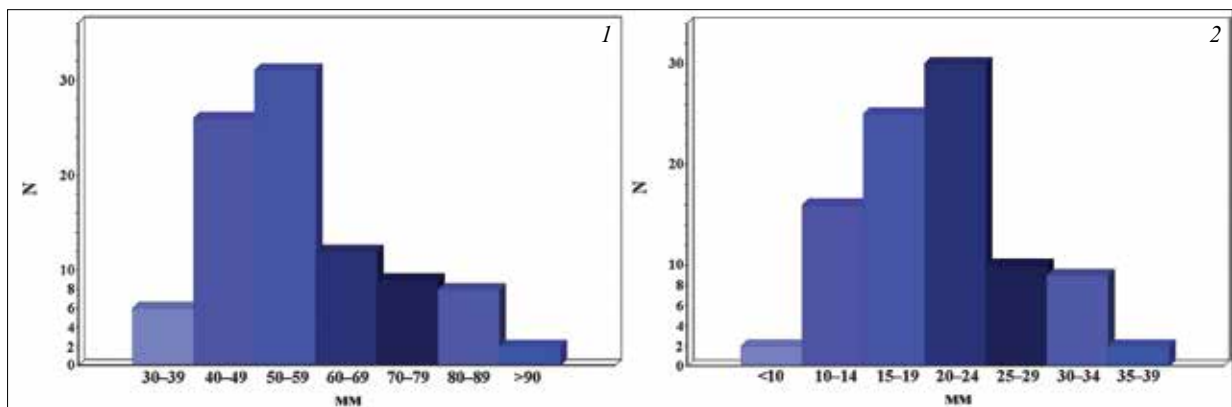

Рис. 11. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Розподіл пластин за довжиною (1) і шириною (2)

Fig. 11. Flint inventory of the Iskorost site. Differentiation of blades by length (1) and width (2)

площини сколювання й площадки без будь-яких інших прийомів зафіксовано в дев'яти сколів. 25 одиниць мають сліди застосування прийому ізолювання, яке в одному разі доповнювалося звільненням площадки. Лише звільненням оформлено зону розщеплення двох сколів.

Такий розподіл підготовки зони розщеплення частково зумовлює диференціацію типів і форм, а також особливості метричних параметрів площадок (Таблиці 5 і 6). Хоч гладка площадка переважає як серед відщепів, так і серед пластин, простежується помітна відсоткова різниця між лінійним і точковим типами. Більшість випадків спеціальної підготовки зон розщеплення (особливо прийомами ізолювання й звільнення — майже не представлені серед відщепів) підвищує відсоток точкових і лінійних площадок.

Розміри площадок представлені в Таблиці 6. Фіксується різниця метричних параметрів ударних площадок пластин різних технологічних фаз. Пластинчасті сколи формування й переоформлення мають такі середні показники розмірів площадок: ширина — 9,6 мм, товщи-

на — 4,9 мм; пластини з робочих поверхонь: ширина — 6,8 мм, товщина — 2,8 мм.

Отже, метричні параметри та пропорції пластин, нерегулярність їхньої форми й огранювання, характер сколювальної, відбивного горбка, губки, вищербини, вторинних бокових супровідних сколів, розміри й тип ударної площадки, морфологія напівкільцевих тріщин на площадці, кут розколювання, а також пропорції та параметри нуклеусів, особливості їхньої підготовки й характеристика робочих поверхонь свідчать про використання техніки розщеплення в руках. Жодних ознак застосування відтискної техніки не було зафіксовано.

Результати атрибутивного аналізу свідчать про диференціацію використання типів відбійників на різних етапах редуційної послідовності. Серія відщепів із нерегулярним огранюванням і/або кіркою, яка займає приблизно 2—3/5 дорсальної поверхні, не має слідів підготовки зони розщеплення (окрім одиничних зразків із редуційованням карнизу або абразивною обробкою), їхні площадки широкі й товсті, а відбивний горбок масивний конусоподібний із вершиною в точці удару. Такі сколи відповідають раннім фазам (формування пренуклеусів і нуклеусів) і для їх зняття, імовірно, використовувалася твердий і м'який кам'яні активні елемен-

Таблиця 5. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Розподіл типів площадок між відщепами й пластинами

Table 5. Flint inventory of the Iskorost site. Differentiation of types of platforms between flakes and blades

Тип площадки	Тип сколу				Загальна кількість	
	Відщеп		Пластина			
	N	%	N	%	N	%
Гладка	34	57,6	75	58,6	109	58,3
Лінійна	3	5,1	16	12,5	19	10,2
Точкова	1	1,7	17	13,3	18	9,6
Фасетована	10	16,9	7	5,5	17	9
Природна	7	11,9	6	4,6	13	7
Розбита	4	6,8	7	5,5	11	5,9
	59	100	128	100	187	100

Таблиця 6. Крем'яний інвентар стоянки Іскорость. Метричні параметри площадок сколів

Table 6. Flint inventory of the Iskorost site. Metric parameters of the platforms of flakes and blades

Тип сколу	Мінімальний		Максимальний		Усереднений	
	Ш	Т	Ш	Т	Ш	Т
Відщеп	4,2	1,5	47,2	12,3	18,5	7
Пластина	0,8	0,7	26,3	15,8	8,3	4

* Ш — ширина (мм), Т — товщина (мм).

ти, іноді із широким робочим краєм. Із початком утилізації поверхонь сколювання відбувається перехід до більш точкової ударної зони відбійника, можливо, уже рогового, а також збільшується кількість і підвищується рівень підготовки зон розщеплення. Площини цих пластин менші, вони могли виокремлюватися й підніматися для здобування щонайбільше переваг, які може забезпечити прецизійний удар м'яким відбійником із точковою робочою поверхнею.

Загальна характеристика технології.

Не викликає сумнівів, що всі вищеописані продукти розщеплення пов'язані з однією технологією, спрямованою на сколювання пластинчастих заготовок. 52 відщепи належать до етапів формування пренуклеусів, підготовки, розширення й підправки призматичної поверхні. Інші дев'ять — відщепи утилізації робочої поверхні нуклеусів — можуть вважатися невдалим спробою сколоти пластини. На нуклеусах не було зафіксовано жодних ознак їхньої підготовки для сколювання відщепів-заготовок наперед визначеної форми, як і немає виразних знарядь, виготовлених із відщепів стандартизованих морфометричних параметрів, зумовлених цією попередньою підготовкою нуклеусів.

На стоянці використовувався кремій місцевого походження — тріщинуватий, із включеннями та рельєфом поверхонь конкрецій зі значною кількістю виступів, ям і каверн. Саме тому він потребує більш детальної обробки. Першим фазам формування пренуклеуса відповідають крайові (більша частина дорсальної поверхні яких вкрита кіркою) і сколи з простим огранюванням (1—2 напрямки), пізнім — відщепи й пластини, які на дорсальній поверхні мають сліди сколів, знятих у 3—4 і більше напрямках. Останні свідчать про детальну підготовку як форми, так і рельєфу пренуклеуса до початку формування робочої поверхні. На цьому етапі підготовка зони розщеплення нечаста й застосовується здебільшого для видалення карнизу і/або за потреби сколотити відщеп чітко запланованих параметрів. Відщепи з інтенсивною підготовкою зони розщеплення, імовірно, є відходами формування реберчастої грані.

На переважній кількості нуклеусів збереглися сліди формування бокових і тильних поверхонь. Іноді на цих ділянках є кірка, але в незначній кількості. Площини формувалися зняттям переважно одного сколу, рідше двох-трьох, у напрямку з потенційної поверхні сколювання до

тилу. Це забезпечувало бажаний кут для подальшого зняття пластин. В поодиноких випадках, за умови підхожості кута й рівності природної поверхні, площадка використовувалася без додаткових дій.

Формування призматичного рельєфу відбувалося зняттям реберчастої пластини. Як і пренуклеус, грань готувалася ретельно, про що свідчить переважання серед реберчастих двосторонніх. Через це майже не виникало потреби у підготовці зони розщеплення. За умов зручності форми пренуклеуса або початкової окремоті природна грань тільки підправлялася чи знімалася без будь-яких додаткових операцій, обмежуючись формуванням гладкої площадки. Такі способи також були поширені, про що свідчить значна кількість односторонніх реберчастих пластин і сколів із природних граней. Подальше поширення й підтримування призматичного рельєфу відбувалося зняттям пластин у паралельній манері. Кожна інша пластина мала, окрім негативів від попередніх пластин-заготовок, сліди формування реберчастої грані й бокових поверхонь.

На стоянці використовувався метод біпоздовжнього розщеплення нуклеусів. На початковому етапі пластини знімалися з однієї площадки, згодом формувалася друга й заготовки сколювалися поперемінно. Через це пластини колекції мають переважно поздовжнє й біпоздовжнє огранювання. Попри нерегулярність форм переважної кількості сколів, імовірно, найбажанішим було зняття пластин конвергентної або овальної форм із пірчастим закінченням. У пластин ранніх технологічних фаз (формування пренуклеуса, нуклеуса й початкова утилізація робочих поверхонь) перетин переважно двогранний. На етапі системного сколювання заготовок помітно зростає кількість тригранних і багатогранних перетинів, що свідчить про використання декількох спрямовувальних ребер для зняття пластин або про іншу метрику «ідеальних» заготовок.

Пірчасте закінчення мали 88% відщепів і 86% пластин, інші — східчасте, шарнірне, пірчає й осьове. Ці сколи-заломі відображають певні труднощі й помилки, які виникли в майстрів під час технологічного процесу. Не завжди сколи знімалися з першої спроби, про що свідчать напівкільцеві тріщини, наявні на площадках різних категорій продуктів розщеплення (рис. 4: 1—5). Також технологічними хибками є відщепи утилізації робочої поверхні й

уламки нуклеусів. Невчасний перехід до використання іншої площадки також шкодив нуклеусу — щонайбільший вигин поверхні сколювання зміщувався в бік протилежної площадки, що призводило до неможливості зняття заготовок потрібних розмірів і викидання нуклеуса.

Для видалення технологічних і природних (каверн і чужорідних включень) вад використовувалися різні способи підправки й переоформлення пренуклеусів і нуклеусів. Одним із найпоширеніших методів було відновлення реберчастої грані поперечними сколами, про що свідчать як залишки таких граней на нуклеусі, так і вторинні реберчасті пластини. Поперечні сколи також використовувалися для зняття заломів і звуження поверхні сколювання, а також контролю її вигнутості. Заломи й каверни могли видалятися зняттями з протилежної до основної площадки й більш масивними сколами з основної площадки за умови ретельнішої підготовки її зони розщеплення.

Під час інтенсивної утилізації площадки її підживлювали зняттям сколу (рідше двох-трьох) зі сторони робочої поверхні або трохи відступивши вбік. Іноді спроби формування й переоформлення робочої поверхні закінчувалися зняттям іншої площадки, про що свідчить серія відщепів і пластин із пірнаючим і осьовим закінченнями, які захоплювали ділянку протилежної площадки.

Переважаюча кількість сколів мають підготовку зони розщеплення. Її застосування до відщепів і пластин помітно контрастує. Серед відщепів немає слідів застосування прийому звільнення, а ізолювання поодинокі та наявні лише у відщепів утилізації робочої поверхні нуклеусів, які планувалися як пластини, й у відщепів зняття каверн і заломів, підготовка зон розщеплення яких була необхідною для зняття сколу чітко визначених параметрів із метою виправлення рельєфу площини сколювання. Цілком імовірно, що редуціювання й абразивна обробка були єдиними прийомами підготовки зони розщеплення, а звільнення й ізолювання лише відображають стадію інтенсивного застосування цих способів. Або останні, як особливі прийоми, застосовувалися лише у відповідальні моменти.

На всіх етапах редуційної послідовності, імовірно, переважало використання м'якого активного елемента, проте, особливо на перших фазах формування пренуклеуса, він доповнювався твердим відбійником. Робоча поверхня активних елементів і відповідна контактна зона з нуклеусами

має тенденцію до зменшення й звуження зі зміною фаз формування на утилізацію робочої поверхні.

Дискусія та висновки

Відповідно до однакового для всіх артефактів рівня збереженості, їх сировинної й технологічної єдності гомогенність колекції стоянки не викликає значних сумнівів, а її предмети можуть вважатися порівняно одночасовими. Для деталізації технологічних особливостей матеріалів важливим є майбутній огляд частини колекції, що зберігається в Кунсткамері. Певні її особливості в особистому повідомленні в листопаді-грудні 2021 р. описала провідний зберігач фондів відділу археології МАЕ РАН М. М. Попова. Було підтверджено наявність 253 предметів, крем'яна сировина яких відповідає вищезазначеному опису. У колекції переважають пластини, пластинки та їх фрагменти, мікропластинок не визначено. Відщепів приблизно 20, деякі з них зняті з робочих поверхонь нуклеусів. Останніх понад 15 одиниць. Вони переважно належать до призматичних і торцевих, а також мають зустрічну схему сколювання. Знаряддя одиничні: один вірогідний наконечник, один кінцевий скребок, один ретушований кінцевий анкош, два бокові різці. Ці спостереження щодо іншої частини колекції узгоджуються із запропонованими тут результатами техніко-типологічного аналізу.

Попри те, що В. Хвойка вибірково вивчав крем'яні артефакти із шару, матеріал репрезентує всі етапи технологічного процесу. Пластинчасті сколи помітно переважають серед усіх категорій кам'яного інвентарю (прямий індекс пластинчастості для цілих сколів 63,3). Мікропластинок у колекції не знайдено. Імовірно, певну їх кількість В. Хвойка не зафіксував на розкритій ділянці через недосконалість методики, але згідно з аналізом нуклеусів можна стверджувати, що мікропластинки не були ціллю утилізації робочих поверхонь, тому їх частка в будь-якому разі була б незначна. Лише один етап технологічного процесу представлений недостатньо — вторинна обробка.

Незначна розкрита площа, низький рівень методики польових досліджень, підбір (добір) артефактів, брак планіграфічних і стратиграфічних досліджень ускладнюють інтерпретацію та визначення культурно-хронологічної позиції пам'ятки. Наразі через попереднє функціонування кар'єру та подальшу забудову

ву території польові дослідження неможливі. З огляду на наявні дані, можливо, Іскорость є стоянкою-майстернею з невеликим умістом ретушованих знарядь. Водночас В. Хвойка розкрив лише незначну площу, яка могла бути лише місцем первинної обробки крем'яних окремоностей на стоянці.

За геоморфологічною позицією пам'ятки, типом використаної на ній сировини й особливостями технології можна припустити належність Іскорості до фінальнопалеолітичних пам'яток Українського Полісся. Високий рівень пластинчастості й утилізації робочих поверхонь нуклеусів (які переважно «човнуваті» із зустрічним типом сколювання заготовок), техніко-морфологічні й метричні параметри продуктів розщеплення (зокрема високий відсоток пластин з овальною та конвергентною формами з пероподібним закінченням («верболистих») серед пластин із робочих поверхонь нуклеусів), особливості підготовки зони розщеплення й техніки розколювання загалом наближають Іскорость до свідерських пам'яток (Ginter 1974, р. 89-92, pl. IV—VII, р. 96, pl. XI; Залізник 1999, с. 155-156, рис. 74—75; Ступак 1999; Ступак 2017, с. 81-110, с. 310-313, рис. 41—44). Однією з найближчих аналогій крем'яному інвентарю Іскорості є матеріали зі свідерського місцезнахо-

дження на правому березі р. Уж біля с. Мотійки (Народицький р-н, Житомирська обл.) в урочищі Прибір, зокрема стоянка Прибір 13 (Залізник 1989, с. 20-37, рис. 10: 10-17, рис. 16: 1—5, рис. 20: 16—18, рис. 23: 1—2, 4—5, 9). Побіжним хронологічним індикатором є наконечник фінальнопалеолітичного вигляду, зарисований К. Коршаком, із матеріалів, які зберігаються в МАЕ РАН. Він виготовлений на пластині із субпаралельними краями, має конвергентну дисталь, 2/3 частини його країв покриті дорсальною ретушшю (Коршак 1930б).

Подяка

Автори висловлюють щирі подяку О. О. Якубенку, С. А. Сорокіній за можливість доступу до матеріалів стоянки, В. М. Степанчуку, Д. В. Ступаку, А. І. Тофану та Т. Г. Никонцеві за консультації й цінні поради під час опрацювання колекції та написання статті, Ю. А. Діканчієву за допомогу в підготовці ілюстрацій, А. В. Петраускасу, В. І. Польгую, В. Л. Денисюку, В. Г. Максимчуку та М. В. Єрінній за допомогу в деталізації географічного розташування розкопу В. Хвойки, співробітникам Наукового архіву ІА НАНУ за доступ до архівних джерел.

Бахмат, К. П. 1964. Вікентій В'ячеславович Хвойка (до 50-річчя з дня смерті). *Археологія*, XVII, с. 188-198.

Беленко, М. М., Радієвська, Т. М. 2010. Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України. Тематичний збірник наукових праць (до 160-річчя від дня народження)*. Київ: Такі справи, с. 30-43.

Борисковский, П. 1953. Палеолит Украины. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 40, с. 1-463.

Борисковский, П. 1947. Обзор истории изучения палеолита Украины. *Археологія*, I, с. 85-100.

В справі археологічних дослідів Коростенського городища (1930). Науковий архів ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 360, арк. 53.

Вишневский, Б. Н. 1924. Доисторический человек в России (каменный век). В: Осборн, Г. Ф. *Человек древнего каменного века. Среда, жизнь, искусство*. Ленинград: «Путь к знанию», с. 439-506.

Гиря, Е. Ю., Нехорошев, П. Е. 1993. Некоторые технологические критерии археологической периодизации каменных индустрий. *Российская археология*, 4, с. 5-24.

Гиря, Е. Ю., Прут, А. А. 2015. Вторичные боковые сопутствующие сколы как критерий определения отжимной техники скола. В: Васильев, С. А., Щелинский, В. Е. (отв. ред.). *Методы изучения каменных артефактов. Материалы международной конференции*. Санкт-Петербург, 16—18 ноября 2015 г. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 51-57.

Гиря, Е. Ю. 1997. *Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда*. Часть 2. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.

Данилевич, В. 1925. *Археологічна минушина Київщини*. Київ: З друкарні Української Академії Наук.

Ефименко, П. П. 1938. *Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени*. 2-е изд., доп. и перераб. Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство.

Залізник, Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Залізник, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Заява Трохима Тесли з проханням дозволити ознайомитися з матеріалами Кирилівської палеолітичної стації та матеріалами з стації в с. Іскорості. Науковий архів ІА НАН України, ф. 59, спр. 480, арк. 53.

Козловська, В. 1936. *Краткие сведения об основных комплексах экспонатов бывшего Археологического музея ВУАН*. Науковий архів НМІУ, ф. Р—1260, оп. 1-д, од. зб. 28-а, с. 1-53.

Колеснікова, В. А. 2007. *Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії*. Київ: «КОРВІН ПРЕСС».

Колеснікова, В. А. 2008. До історії досліджень курганів у Коростені та Овручі в 1911 році. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Збірка наукових праць, том 1. Коростень: Інститут археології НАН України, с. 166-168.

Коршак, К. 1930а. Палеолітична стація в м. Іскорості. В: Козловська, В. (ред.). *Хроніка археології та мистецтв*. Частина 2. Київ: Міскліт, с. 7-21.

- Коршак, К. 1930б. *Палеолітична стація в містечку Іскорості*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 13, спр. 1.
- Левицький, І. 1950. Про вік стоянки відкритої В. Хвойкою в Іскорості. *Археологія*, IV, с. 156-162.
- Левицький, І. б. р. *Археологічні дослідження в Коростенській і Волинській округах, року 1928*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 4, спр. 5, 39 арк.
- Открытый лист на 1911 год*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 2, оп. 3, № 660.
- Отчёт Императорской Археологической Комиссии за 1911 год*. 1914. Петроград: Типография Главного Управления Уделов.
- Павленок, Г. Д. 2015. *Технология обработки камня в селенгинской культуре Западного Забайкалья (по материалам стоянки Усть-Кяхта-3)*. Диссертация к. и. н. Институт археологии и этнографии СО РАН.
- Радієвська, Т. М. 2000. Внесок В. В. Хвойки у становлення вітчизняного палеолітознавства. В: Ковтанюк, Н. Г. (відп. ред.). *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію. Тематичний збірник наук. праць (до 150-річчя від дня народження)*. Київ: ТОВ «Ш, ЛТД», с. 26-31.
- Радієвська, Т. М., Себта, Т. М., Сорокіна, С. А. 2018а. Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943—1945 рр. *Український археографічний щорічник*, 21/22 (24/25), с. 799-860.
- Радієвська, Т. М., Себта, Т. М., Сорокіна, С. А. 2018б. З історії зібрань Національного музею історії України: переміщення на захід та реституція збірок 1943—1948 рр. *Науковий вісник НМІУ*, 3, с. 15-52.
- б.р.а. *Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств*. Науковий архів НМІУ, т. I, кн. II, № 15767—16001.
- б.р.б. *Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств*. Науковий архів НМІУ, т. I, кн. IV, № 21.901—21.911.
- Сорокіна, С. А., Радієвська, Т. М., Завальна, О. М. 2017. Експозиція Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942—1943). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 17, с. 347-365.
- Сорокіна, С. А., Радієвська, Т. М., Завальна, О. М., Савчук, М. І. 2020. Фондова робота Державного історичного музею в м. Києві (1943—1950). *Науковий вісник НМІУ*, 6, с. 249-277.
- Сорокіна, С. А., Радієвська, Т. М., Завальна, О. М. 2016. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938—1941 рр.). В: Заремба, О. О. (відп. ред.). *Археологія і Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 320-329.
- Спицын, А. А. 1915. Русский палеолит. *Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества*, IX, с. 133-172.
- Ступак, Д. В. 1999. Технології розщеплення кременю свідерської культури. Українського Полісся за аналізом нуклеусів. *Vita Antiqua*, 2, с. 18-24.
- Ступак, Д. В. 2017. *Технології розщеплення кременю фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур Українського Полісся*. Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Тутковський, П. А. 1926. Узбережжя Вужа. Геологічний та геоморфологічний опис. В: Наукові записки. *Орган київських науково-дослідних катедр*. Т. 3, в. 2. Київ: ДВУ, с. 100-159. Режим доступу: <http://surl.li/abnec> [Дата звернення: 27.10.2021].
- Харевич, В. М., Хаценович, А. М., Павленок, Г. Д., Рыбин, Е. П. 2017. Признаки использования различных типов мягких отбойников (по материалам археологической и экспериментальной коллекций из долины реки Их-Тулзрийн-Гол, Северная Монголия). В: Васильев, С. А., Щелинский, В. Е. (ред.). *Древний человек и камень: технология, форма, функция*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 101-109.
- Хвойка, В. В. 2008. *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями)*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Хлопачев, Г. А. 2016. Музей антропологии и этнографии — крупнейший собиратель древностей каменного века: история и особенности формирования коллекционного фонда. В: Хлопачев, Г. А. (отв. ред.). *Верхний палеолит: образы, символы, знаки*. Санкт-Петербург: Экстрапринт, с. 12-45.
- Цеунов, І. А. 2019. Польові дослідження палеолітичних пам'яток Наддніпрянської України за часів Російської імперії. В: Шинаков, Е. А., Гурьянов, В. Н., Чубур, А. А. (ред.). *Русский сборник*. Брянск (б.в.), с. 185-197.
- Черняков, І. Т. 2006. *Вікентій Хвойка (1850—1914)*. Київ: Архетип.
- Яненко, А. 2017. *Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали*. Київ: НКПІКЗ.
- Burdukiewicz, J. M. 2006. Lithic Artifacts — Typology, Technology and Morphometrics. In: Wiśniewski, A., Plonka, T., Burdukiewicz, J. M. (eds.). *The Stone: Technique and Technology*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii, Stowarzyszenie Krzemieniarskie SKAM, p. 11-22.
- Crabtree, D. E. 1982. An Introduction to Flintworking. *Occasional Papers or the Idaho Museum of Natural History*, 28, p. 1-57.
- Damlien, H. 2015. Striking a Difference? The Effect of Knapping Techniques on Blade Attributes. *Journal of Archaeological Science*, 63, p. 122-135. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2015.08.020>.
- Debénath, A., Dibble, H. L. 1994. *Handbook of Paleolithic Typology, Volume One: Lower and Middle Paleolithic of Europe*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- Dziwianowski, M. 2012. On the Classification of By-Products of the Reduction for Blades — Some Aspects of Technology in Swiderian Assemblages. *Światowit*, 9(50), p. 223-233.
- Field, H., Prostov, E. 1936. Recent Archaeological Investigations in the Soviet Union. *American Anthropologist*, 38 (2), p. 260-290. <https://doi.org/10.1525/aa.1936.38.2.02a00090>.
- Ginter, B. 1974. Wydobywanie, przetworstwo i dystrybucja surowców i wyrobów krzemiennych w schyłkowym paleolicie Północnej części Europy Środkowej. *Przegląd Archeologiczny*, 22, s. 5-122.
- Golomshtok, E. A. 1938. The Old Stone Age in European Russia. *Transactions of the American Philosophical Society*, XXIX (II), p. 197-468.
- Hančar, F. 1940. Zum Problem der Venusstatuetten im eurasiatischen Jungpaläolithikum. *Prähistorische Zeitschrift*, 30—31 (1—2), p. 85-156. <https://doi.org/10.1515/prh.1940.30-31.1-2.85>.
- Inizan, M. L., Reduron-Ballinger, M., Roche, H., Tixier, J. 1999. *Technology and Terminology of Knapped Stone*. Préhistoire de la Pierre Taillée 5. Nanterre: Cercle de Recherches et d'Etudes Préhistoriques, Maison de l'Archéologie et de l'Ethnologie (CREP).
- Kooyman, B. P. 2000. *Understanding Stone Tools and Archaeological Sites*. University of Calgary: Press.
- Pelegrin, J. 2006. Long Blade Technology in the Old World: an Experimental Approach and Some Archaeological Results. In: Apel, J., Knutsson, K. (eds.). *Skilled Production and Social Reproduction. Proceedings of a Symposium in Uppsala, August 20–24, 2003*. Uppsala, p. 37-68.
- Skutil, J. 1928. Ossaryne und Iskorost, zwei paläolithische Stationen in Osteuropa (Ukraine). *Eiszeit und Urgeschichte*, t. 5, s. 46-48.
- Whittaker, J. C. 1994. *Flintknapping. Making and Understanding Stone Tools*. Austin: University of Texas Press.

Надійшла 14.02.22

THE ISKOROST SITE AND ITS PLACE IN THE STONE AGE OF UKRAINE: HISTORIOGRAPHICAL, TYPOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL ASPECTS

The Palaeolithic legacy of V. Khvoika consists of three discovered and researched sites: Kyiv-Kyrylivska, Protasiv Yar (Kyiv), and Iskorost (Korosten, Zhytomyr Oblast). The Kyiv-Kyrylivska site gained the most publicity due to the large excavation area, clear and more understandable stratigraphy, and the representativeness of the collection of stone and bone inventory. The site of Iskorost was discovered in 1911 during the excavations of medieval barrows. The site has not been considered comprehensively, despite numerous attempts to clarify the cultural and chronological context through the study of stratigraphy. In this paper, the authors try to fill the gap by considering a range of issues related to the history of the research of the site and its general context, the study of the typological, technical, and technological parameters of the stone inventory, as well as determining the place of Iskorost in the Stone Age of Ukrainian Polissia.

All artefacts of the site are made of local flint. There are 265 items in the collection. Blades and flakes constitute 95% (252 pieces) of the inventory. There is no doubt that all flaked and detached products are associated with one technology aimed at knapping blades. V. Khvoika purposefully selected artefacts from the cultural layer. Despite this, the inventory contains products of all main stages of the technological process: from the selection of raw materials and the preparation of precores to the formation and correction of prismatic relief, as well as the knapping of blades from the flaking surfaces of the cores. The use of soft active elements prevails at all stages of the reduction sequence. However, traces of the use of hard hammerstones are recorded on flaked and detached products as well (especially in the first phases of precores formation).

In conformity with the available data, Iskorost could be a workshop site with a small content of retouched tools. At the same time, V. Khvoika excavated only an insignificant area, which could only be the place of primary processing of flint at the site. According to the geomorphological position of the site, the type of used raw materials, and the features of the technology, it can be assumed that Iskorost belongs to the Final Palaeolithic sites of Ukrainian Polissia. The high blade index and intensity of utilization of the working surfaces of the cores, which mainly have two beveled opposed platforms and a bidirectional type of knapping, the technical, morphological, and metric parameters of the flaked and detached products (including a high percentage of willow-leaf blades among the blades from the working surfaces of the cores), the features of the preparation of the fracture zone make it possible to refer Iskorost to the Swiderian industries.

Keywords: *Iskorost, Ukrainian Polissia, Final Palaeolithic, Vikentii Khvoika, technological analysis, attributive analysis.*

References

- Bakhmat, K. P. 1964. Vikentii V'iacheslavovych Khvoika (do 50-richchia z dnia smerti). *Arheologia*, XVII, p. 188-198.
- Belenko, M. M., Radiievska, T. M. 2010. Paleolitychni doslidzhennia V. V. Khvoiky. In: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Vikentii V'iacheslavovych Khvoika ta yoho vnesok u doslidzhennia davnoi istorii Ukrainy. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats (do 160-richchia vid dnia narodzhennia)*. Kyiv: Taki spravy, p. 30-43.
- Boriskovskii, P. 1953. Paleolit Ukrainy. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 40, p. 1-463.
- Boryskovskiy, P. 1947. Ohliad istorii vyvchennia paleolitu Ukrainy. *Arheologia*, I, p. 85-100.
- V spravi arkhеологичныkh doslidiv Korostenskoho horodyshcha*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 59, op. 1, spr. 360, ark. 53.
- Vishnevskii, B. N. 1924. Doistoricheskii chelovek v Rossii (kamennyi vek). In: Osborn, G. F. *Chelovek drevnego kamennogo veka. Sreda, zhizn, iskusstvo*. Leningrad: “Put k znaniu”, p. 439-506.
- Giria, E. Iu., Nekhoroshev, P. E. 1993. Nekotorye tekhnologicheskie kriterii arkhеологической periodizatsii kamennykh industrii. *Rossiiskaia arkhеология*, 4, p. 5-24.
- Giria, E. Iu., Prut, A. A. 2015. Vtorichnye bokovye soputstvuiushchie skoly kak kriterii opredeleniia otzhimnoi tekhniki skola. In: Vasilev, S. A., Shchelinskii, V. E. (exec. eds.). *Metody izucheniia kamennykh artefaktov. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg, 16—18 noiabria 2015 g. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, p. 51-57.
- Giria, E. Iu. 1997. *Tekhnologicheskii analiz kamennykh industrii. Metodika mikro-makroanaliza drevnikh orudii truda. Chast 2*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.
- Danylevych, V. 1925. *Arkheolohichna mynuvshyna Kyivshchyny*. Kyiv: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk.
- Efimenko, P. P. 1938. *Pervobytnoe obshchestvo. Ocherki po istorii paleoliticheskogo vremeni*. 2-e izd., dop. i pererab. Leningrad: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo.
- Zalizniak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnogo olenia Ukrainського Polesia epokhi finalnogo paleolita*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit pivnichnogo zakhodu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv: Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Zaiava Trokhyma Tesli z prokhanniam dozvoloty oznaiomytsia z materialamy Kyrylivskoi paleolitychnoi statsii ta materialamy z statsii v s. Iskorosti*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 59, spr. 480, ark. 53.

- Kozlovskaya, V. 1936. *Kratkie svedeniia ob osnovnykh kompleksakh eksponatov byvshego Arkheologicheskogo muzeia VUAN*. Scientific Archives of the National Museum of the History of Ukraine, f. R—1260, op. 1-d, od. zb. 28-a, p. 1-53.
- Kolesnikova, V. A. 2007. *Vikentii (Cheslav) Khvoika. Storinky naukovoï biografiï*. Kyiv: "KORVIN PRESS".
- Kolesnikova, V. A. 2008. Do istorii doslidzhen kurhaniv u Korosteni ta Ovruchi v 1911 rotsi. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavniï Iskorosten i slovianski hrady*. Zbirka naukovykh prats, tom 1. Korosten: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, p. 166-168.
- Korshak, K. 1930b. Paleolitychna statsiia v m. Iskorosti. In: Kozlovskaya, V. (ed.). *Khronika arkheolohii ta mystetstv*. Chastyna 2. Kyiv: Misklit, p. 7-21.
- Korshak, K. 1930b. *Paleolitychna statsiia v mistechku Iskorosti*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 13, spr. 1.
- Levytskyi, I. 1950. Pro vik stoianky vidkrytoi V. Khvoikoiu v Iskorosti. *Arheologia*, IV, p. 156-162.
- Levytskyi, I. b. r. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii i Volynskii okruhakh, roku 1928*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 4, spr. 5, 39 ark.
- Otkrytyi list na 1911 god*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 2, op. 3, № 660.
- Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii za 1911 god*. 1914. Petrograd: Tipografiia Glavnogo Upravleniia Udelov.
- Pavlenok, G. D. 2015. *Tekhnologiia obrabotki kamnia v selenginskoi kulture Zapadnogo Zabaikalia (po materialam stoianki Ust-Kiakhta-3)*. Dissertatsiia k. i. n. Institut arkheologii i etnografii SO RAN.
- Radiievskaya, T. M. 2000. Vnesok V. V. Khvoiky u stanovlennia vitchyznianoho paleolitoznavstva. In: Kovtaniuk, N. H. (exec. ed). *Vikentii V'iachoslavovykh Khvoika ta yoho vnesok u vitchyznianu arkheolohiiu. Tematychnyi zbirnyk nauk. prats (do 150-richchia vid dnia narodzhennia)*. Kyiv: TOV "III, LTD", p. 26-31.
- Radiievskaya, T. M., Sebta, T. M., Sorokina, S. A. 2018a. Dokumenty svidchat: vyvezennia na zachid zbirk Kraiovoho muzeiu do- i rannoi istorii v Kyievi u 1943—1945 rr. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 21/22 (24/25), p. 799-860.
- Radiievskaya, T. M., Sebta, T. M., Sorokina, S. A. 2018b. Z istorii zibrann Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy: peremishchennia na zachid ta restytutsiia zbirk 1943—1948 rr. *Naukovyi visnyk NMIU*, 3, p. 15-52.
- b.r.a. *Rukopisnyi katalog Arkheologicheskogo otdela Kievskogo gorodskogo muzeia drevnostei i iskusstv*. Scientific Archives of the National Museum of the History of Ukraine, t. I, kn. II, № 15767—16001.
- b.r.b. *Rukopisnyi katalog Arkheologicheskogo otdela Kievskogo gorodskogo muzeia drevnostei i iskusstv*. Scientific Archives of the National Museum of the History of Ukraine, t. II, kn. IV, № 21.901—21911.
- Sorokina, S. A., Radiievskaya, T. M., Zavalna, O. M. 2017. Ekspozytsiia Kraiovoho muzeiu do- i rannoi istorii u Kyievi (1942—1943). *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 17, p. 347-365.
- Sorokina, S. A., Radiievskaya, T. M., Zavalna, O. M., Savchuk, M. I. 2020. Fondova robota Derzhavnogo istorychnoho muzeiu v m. Kyievi (1943—1950). *Naukovyi visnyk NMIU*, 6, p. 249-277.
- Sorokina, S. A., Radiievskaya, T. M., Zavalna, O. M. 2016. Ekspozytsiia viddilu doklasovoho suspilstva Tsentralnogo istorychnoho muzeiu im. T. H. Shevchenka v Kyievi (1938—1941 rr.). In: Zarembo, O. O. (exec. ed). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi nauko-vo-praktychnoi konferentsii*. Kam'ianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 320-329.
- Spitsyn, A. A. 1915. Russkii paleolit. *Zapiski Otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, IX, p. 133-172.
- Stupak, D. V. 1999. Tekhnolohii rozshcheplennia kremeniu sviderskoi kultury. *Ukrainskoho Polissia za analizom nukleusiv. Vita Antiqua*, 2, p. 18-24.
- Stupak, D. V. 2017. *Tekhnolohii rozshcheplennia kremeniu finalnopaleolitychnykh i mezolitychnykh kultur Ukrainskoho Polissia*. Dysertatsiia k. i. n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Tutkovskiy, P. A. 1926. Uzberezhzhia Vuzha. Heolohichni ta heomorfologichni opys. In: *Naukovi zapysky. Orhan kyivskykh nauko-vo-doslidchykh katedr*. T. 3, v. 2. Kyiv: DVU, p. 100-159. Available at: <http://surl.li/anbne> [Accessed 27 October 2021].
- Kharevich, V. M., Khatsenovich, A. M., Pavlenok, G. D., Rybin, E. P. 2017. Priznaki ispolzovaniia razlichnykh tipov miagkikh otboinikov (po materialam arkheologicheskoi i eksperimentalnoi kolekcii iz doliny reki Ikh-Tulberin-Gol, Severnaia Mongoliia). In: Vasilev, S. A., Shchelinskii, V. E. (eds.). *Drevnii chelovek i kamen: tekhnologiia, forma, funktsiia*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, p. 101-109.
- Khvoika, V. V. 2008. *Drevnie obitateli Srednego Pridneprov'ia i ikh kultura v doistoricheskie vremena (s kommentarii i illiustratsiiami)*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Khlopachev, G. A. 2016. Muzei antropologii i etnografii — krupneishii sobiratel drevnostei kamennogo veka: istoriia i osobennosti formirovaniia kolektsionnogo fonda. In: Khlopachev, G. A. (exec. ed). *Verkhniï paleolit: obrazy, simvoly, znaki*. Sankt-Peterburg: Ekstraprint, p. 12-45.
- Tseunov, I. A. 2019. Polovi doslidzhennia paleolitychnykh pam'iatok Naddniprianskoi Ukrainy za chasiv Rosiiskoi imperii. In: Shynakov, E. A., Hurianov, V. N., Chubur, A. A. (eds.). *Russkyi sbornik*. Briansk: (without edition), p. 185-197.
- Cherniakov, I. T. 2006. *Vikentii Khvoika (1850—1914)*. Kyiv: Arkhetyp.
- Yanenko, A. 2017. *Arkheolohichni muzei Vseukrainskoi akademii nauk: doslidzhennia i materialy*. Kyiv: NKPIKZ.
- Burdukiewicz, J. M. 2006. Lithic Artifacts — Typology, Technology and Morphometrics. In: Wisniewski, A., Plonka, T., Burdukiewicz, J. M. (eds.). *The Stone: Technique and Technology*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii, Stowarzyszenie KrzemieniarSKAM, p. 11-22.
- Crabtree, D. E. 1982. An Introduction to Flintworking. *Occasional Papers or the Idaho Museum of Natural History*, 28, p. 1-57.
- Damlien, H. 2015. Striking a Difference? The Effect of Knapping Techniques on Blade Attributes. *Journal of Archaeological Science*, 63, p. 122-135. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2015.08.020>.
- Debénath, A., Dibble, H. L. 1994. *Handbook of Paleolithic Typology, Volume One: Lower and Middle Paleolithic of Europe*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- Dziewanowski, M. 2012. On the Classification of By-Products of the Reduction for Blades — Some Aspects of Technology in Swiderian Assemblages. *Światowit*, 9(50), p. 223-233.

- Field, H., Prostov, E. 1936. Recent Archaeological Investigations in the Soviet Union. *American Anthropologist*, 38 (2), p. 260-290. <https://doi.org/10.1525/aa.1936.38.2.02a00090>.
- Ginter, B. 1974. Wydobywanie, przetworstwo i dystrybucja surowców i wyrobów krzemiennych w schyłkowym paleolicie Północnej części Europy Środkowej. *Przegląd Archeologiczny*, 22, s. 5-122.
- Golomshtok, E. A. 1938. The Old Stone Age in European Russia. *Transactions of the American Philosophical Society*, XXIX (II), p. 197-468.
- Hančar, F. 1940. Zum Problem der Venusstatuetten im eurasiatischen Jungpaläolithikum. *Praehistorische Zeitschrift*, 30—31 (1—2), p. 85-156. <https://doi.org/10.1515/prhz.1940.30-31.1-2.85>.
- Inizan, M. L., Reduron-Ballinger, M., Roche, H., Tixier, J. 1999. *Technology and Terminology of Knapped Stone*. Préhistoire de la Pierre Taillée 5. Nanterre: Cercle de Recherches et d'Etudes Préhistoriques, Maison de l'Archéologie et de l'Ethnologie (CREP).
- Kooyman, B. P. 2000. *Understanding Stone Tools and Archaeological Sites*. University of Calgary: Press.
- Pelegrin, J. 2006. Long Blade Technology in the Old World: an Experimental Approach and Some Archaeological Results. In: Apel, J., Knutsson, K. (eds.). *Skilled Production and Social Reproduction. Proceedings of a Symposium in Uppsala, August 20–24, 2003*. Uppsala, p. 37-68.
- Skutil, J. 1928. Ossarynce und Iskorost, zwei paläolithische Stationen in Osteuropa (Ukraine). *Eiszeit und Urgeschichte*, t. 5, s. 46-48.
- Whittaker, J. C. 1994. *Flintknapping. Making and Understanding Stone Tools*. Austin: University of Texas Press.

© Д. С. ГРЕЧКО, К. Ю. ПЕЛЯШЕНКО* 2022

ЛІПЛЕНИЙ ПОСУД ІЗ РОЗКОПОК ДІЛЯНКИ ВАЛУ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті проаналізовано комплекс місцевої ліпленої кераміки з розкопок на поселенні в урочищі Царина Могила в межах Більського городища в 2016—2017 рр. Завдяки чіткому розмежуванню археологічних шарів удалось розділити, схарактеризувати окремо та зробити зіставлення гончарних традицій періодів до, під час та після зведення фортифікаційних споруд Великого Більського городища.

Ключові слова: Лісостеп, Більське городище, скіфський час, фортифікаційні споруди, кераміка, ліплений посуд.

Вивчення будь-якої категорії матеріальної культури в археології зазвичай відбувається в кілька етапів, що пов'язано з різними причинами, серед яких: обсяг накопичених матеріалів, кількість досліджених пам'яток, розвиток методики досліджень, загальний рівень розуміння старожитностей певного періоду на певній території.

Історія вивчення ліпленого посуду скіфського часу Дніпровського лівобережного Лісостепу також пройшла кілька етапів: від збиральництва та перших спроб систематизації до застосування математичних і природничих методів, різних варіантів поєднання й зіставлення матеріалів (Гейко 2011, с. 33-46; Пеляшенко 2020, с. 6-22). Для другої половини ХХ ст. характерним було узагальнення матеріалів стосовно окремих пам'яток і мікрорегіонів із метою їх порівняння, виявлення регіональних та хронологічних відмінностей (Ильинская 1950; 1954; 1957; Ковпаненко 1967; Шрамко 1983; 1987). Сьогодні зна-

чний інтерес викликає повна публікація матеріалів окремих розкопів навіть у межах однієї пам'ятки, особливо якщо це добре стратифіковані об'єкти. Зазначений підхід дозволяє детальніше зафіксувати масовий матеріал в окремих стратиграфічних горизонтах та в подальшому розглядати такі комплекси як першоджерело для будь-яких аналітичних зіставлень.

Особливо це актуально для вивчення керамічних колекцій із розкопок Більського городища. Незважаючи на багаторічну історію досліджень, більшість матеріалів висвітлено в науковій літературі недостатньо. Частина їх була опублікована в узагальнювальних монографіях та окремих статтях, присвячених кераміці (Шрамко 1987; 1983; 1999). Результати досліджень останніх років публікуються в щорічних збірниках «Археологічні дослідження Більського городища», що виходять починаючи з 2013 р. (Корост 2013; 2014; 2016; 2017а; 2017б; 2018). Повна публікація археологічних матеріалів із розкопок давніших років тільки почалася (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018; Скорий, Білозор, Супруненко, Кулатова 2019).

У 2016—2017 рр. Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України проводила дослідження захисних споруд в ур. Царина Могила, які дозволили уточнити час створення Великого укріплення Більського городища (рис. 1). Загальна площа розкопу становила 47 м². Під полою насипу валу виявлено заглиблену в материк споруду, яка функціонувала до створення оборонних споруд Великого Більського городища та використовувалась як місце формування зольника після її руйнації внаслідок пожежі. Насип валу з внутрішнього боку був перекритий шарами поселення, яке продовжило функціонувати після його будівництва (Гречко, Крютченко 2017, с. 80-97; Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 42-74). Шари відділялись чітко, що дало змогу відібрати матеріали з окремих хронологічних горизонтів (рис. 2—3).

* ГРЕЧКО Денис Сергійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, відділ археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-3613-795X, grechko@iananu.org.ua.

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID: 0000-0002-5445-6949, kpelasenko@gmail.com.

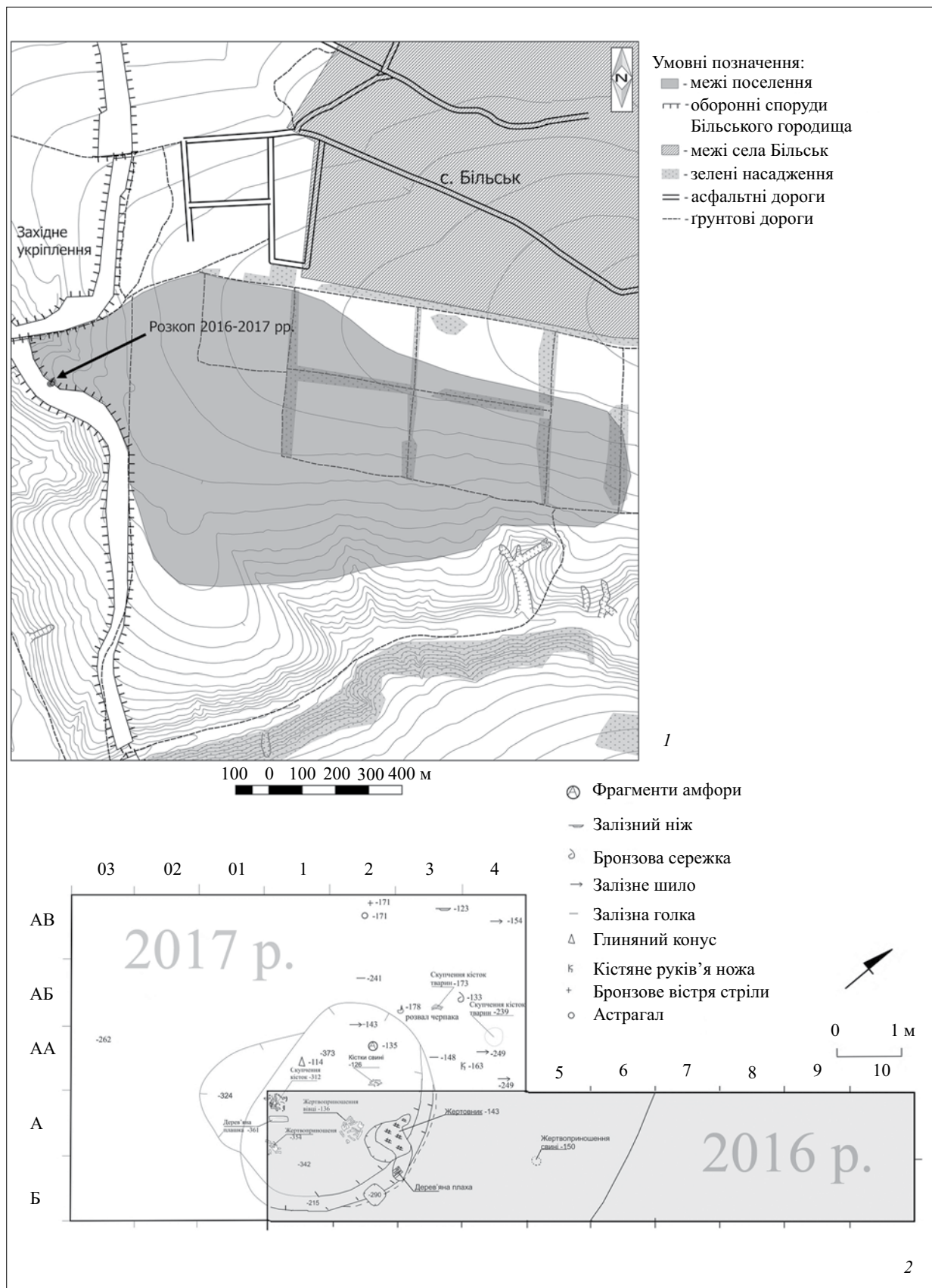

Рис. 1. Поселення в урочищі Царина Могила з нанесенням місця розкопу (1) (план О. М. Шапорди) та план розкопу 2016—2017 рр.(2) (за Гречко та ін. 2018)

Fig. 1. Settlement in the Tsaryna Mohyla tract with a place of the excavation site (1) (O. M. Shaporda's plan) and the 2016—2017 excavation plan (2) (after: Grechko et al. 2018)

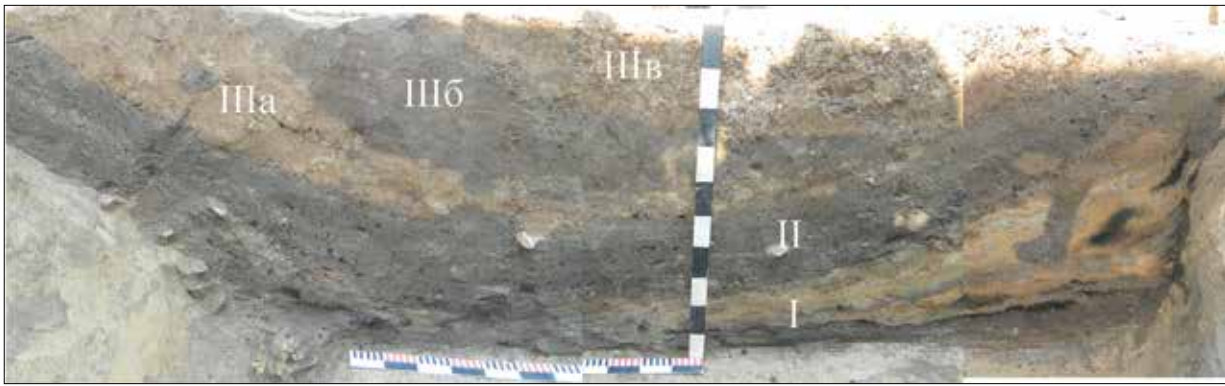

Рис. 2. Стратиграфічний розріз приміщення під валом із позначенням горизонтів (горизонти I—III)
Fig. 2. Stratigraphic section of the dwelling under the rampart with designation of horizons (horizons I—III)

Метою цієї статті є аналіз керамічного комплексу з розкопок валу Великого Більського городища задля виявлення змін у його складі, які відбулися впродовж формування культурних шарів. Реалізація мети передбачала виконання таких завдань: розрізнення стратиграфічних горизонтів і встановлення їх хронологічних меж на основі виявлених у них датувальних артефактів; розділення всієї колекції ліпленого посуду за стратиграфічними горизонтами; аналіз керамічної колекції з прив'язкою до вже наявної типологічної схеми; порівняльний аналіз категорій і типів посуду між окремими горизонтами.

Стратиграфічні горизонти

Оскільки в статті йдеться про керамічний комплекс із розрізу валу, вважаємо за потрібне навести детальну стратиграфічну характеристику розкопу. Саме факт фіксації під насипом валу споруди, що припинила своє існування внаслідок пожежі, а потім була заповнена зolistим ґрунтом, дозволяє чітко розділити речовий комплекс на дрібні періоди й визначити їхню дату.

Горизонт I. До нього було віднесено матеріали, виявлені в нижній частині заповнення котловану споруди, що складався з придонного шару щільного, втоптаного чорнозему потужністю 0,02—0,05 м, шару пожежі потужністю до 0,5 м (почергово розміщених прошарків вугілля, золи, обвуглених плах, обпаленого ґрунту та кісток тварин) (рис. 2). Цей горизонт пов'язаний з останнім етапом функціонування споруди та її руйнацією внаслідок пожежі.

У ньому виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу, глиняне прясельце (рис. 4:

1) та глиняну конічну фішку (рис. 4: 2). Чітких хронологічних індикаторів не знайдено. Керамічний комплекс має аналогії в горизонтах Б2 й В для Західного укріплення (остання чверть VII — третя чверть VI ст. до н. е.) (Шрамко, Задніков 2018, с. 133). Варто відзначити, що поряд при дослідженні зольника № 1 в ур. Царина Могила П. Я. Гавриш також виявив невелику прямокутну споруду, яка загинула у вогні на рубежі VII—VI ст. до н. е., після чого в неї почали скидати побутові відходи, що й стало початком формування зольника (Гавриш 2015, с. 55). Імовірно, пожежі споруд і початок формування зольників є єдиними процесами, які відбулися наприкінці VII — в першій половині VI ст. до н. е. в ур. Царина Могила.

Горизонт II представлений сміттєвим заповненням споруди після пожежі й аналогічним шаром, зафіксованими на давній денній поверхні довкола неї (рис. 2). Його можна пов'язувати з першим етапом створення зольника, який було перервано спорудженням валу Великого Більського городища. Таким чином, котлован приміщення після пожежі перед спорудженням валу якийсь час використовувався як смітник.

У ньому виявлено численні фрагменти ліпленого посуду скіфського часу, глиняні прясельця (рис. 4: 3—5), бронзову голку (рис. 4: 15), залізні й бронзові шпильки (рис. 4: 8—13), залізне шило (рис. 4: 14), половину мушлі Каури (рис. 4: 7). Серед дрібної глиняної пластики можна відзначити уламок головки антропоморфної статуетки з насічками по краю, що імітують зачіску або головний убір, та фрагменти зооморфних статуеток (рис. 4: 6). При промиванні ґрунту з цього шару було виявлено фрагмент намистини з непрозорого скла, намистовий розподільник із хребця щуки й бісерину.

Рис. 3. Стратиграфічний розріз валу з позначенням горизонтів (горизонти II—V)

Fig. 3. Stratigraphic section of the rampart with designation of horizons (horizons II—V)

Варто відзначити наявність у цьому шарі двох нижніх людських щелеп.

Фрагмент бронзової цвяхоподібної шпильки з нарізками на стрижні має численні аналогії серед матеріалів поселення на місці Західного¹ укріплення Більського городища (Шрамко 1987, с. 41, рис. 11: 1—3, с. 44, рис. 12: 1—2, с. 46, рис. 14: 1—2). На жаль, такі вироби не мають вузької дати й використовувались протягом ранньоскіфського часу й третьої чверті VI ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 13-14; Шрамко 1987, с. 46, 146; Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 135, 183).

Залізні цвяхоподібні шпильки також не є чіткими хронологічними індикаторами. Серед матеріалів Більського городища їх переважна більшість належить до кінця ранньоскіфського часу, перехідного періоду й початку середньоскіфського часу (VI ст. до н. е.) (Гречко 2021, с. 18). Серед територіально найближчих знахідок можна відзначити знахідки із зольника № 1 в ур. Царина Могила (Гавриш 2015, с. 45, рис. 4: 5; Черненко та ін. 2004, с. 14). Подібну шпильку знайдено в житлі № 3 розкопу № VI

на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорий 2001, с. 102, рис. 68: 11).

Увесь комплекс знахідок дозволяє датувати цей горизонт доволі широко першою половиною VI ст. до н. е. з більш імовірним інтервалом у другій чверті цього століття.

Горизонт III складається з трьох шарів суглинкового ґрунту з тіла валу, які утворились унаслідок викопування рову та насипання валу. Під час зведення валу вони остаточно знівелювали котлован будівлі (рис. 2).

Перший із них (**IIIa**) складався з бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями, у якому виявлено нечисленні фрагменти ліпленого посуду, представлені переважно фрагментами стінок і донець. Металеві знахідки представлені залізним ножом із горбатою спинкою та черешком (рис. 4: 16). Такі вироби використовувались упродовж ранньоскіфського часу й відомі у шарах третьої чверті VI ст. до н. е. Західного укріплення Більського городища (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 183), городища Переверзево I (Пузикова 1997, с. 67, рис. 22: 34—35) та на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорий 2001, с. 96).

Над ним у перетині Б-АВ/03 та 03-4/В простежувався тонкий, до 0,03 м, прошарок золи. Імовірно, цей прошарок утворився під час перерви у зведенні валу. Його незначна товщина,

¹ Зазначимо, що для Східного укріплення Більського городища, яке виникло в третій чверті VI ст. до н. е. (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020, с. 103-104), такі вироби вже не характерні.

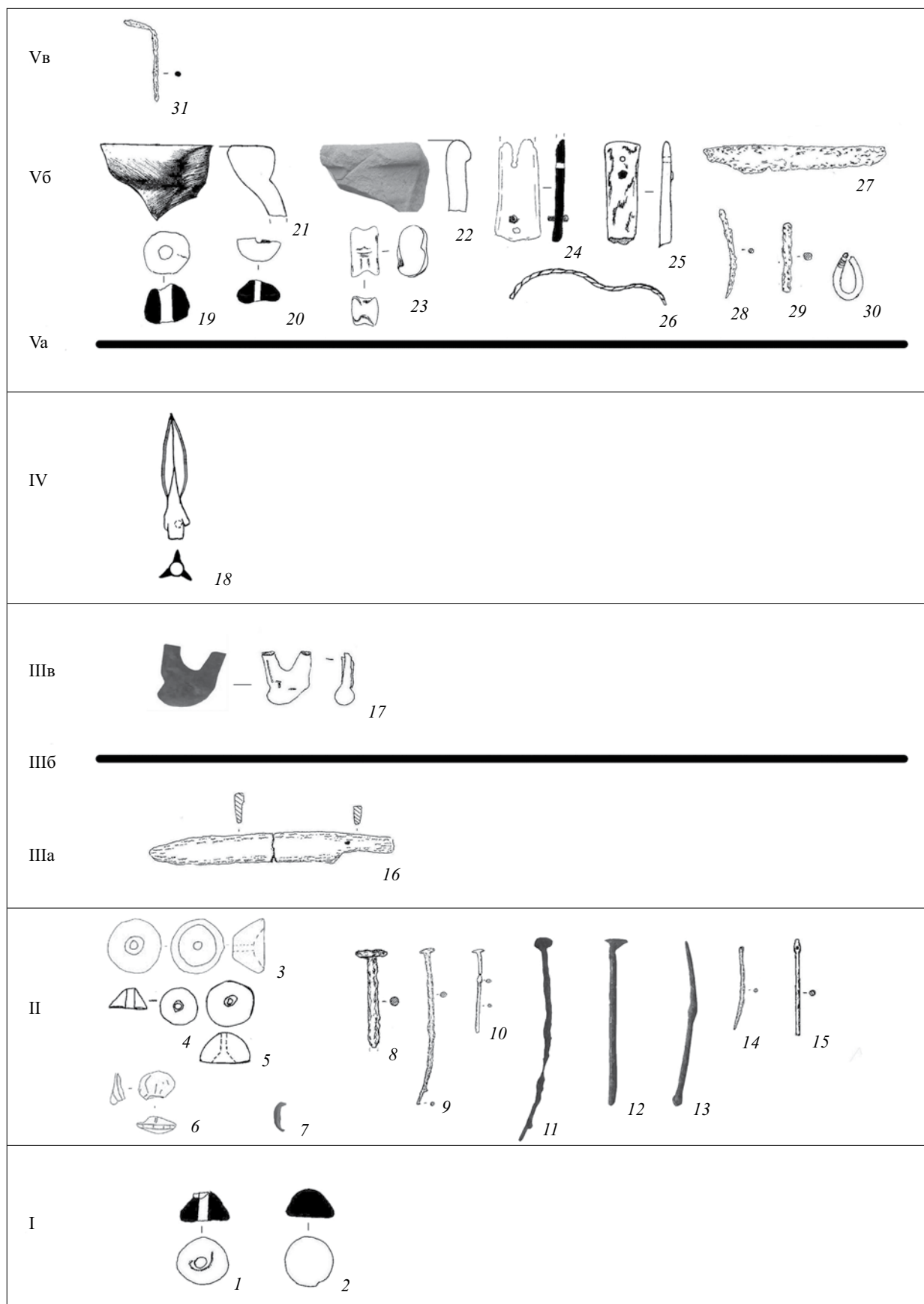

Рис. 4. Індивідуальні знахідки з різних стратиграфічних горизонтів

Fig. 4. Individual finds from different stratigraphic horizons

незважаючи на те що поряд активно функціонувало поселення в ур. Царина Могила, може свідчити про те, що ця перерва була нетривалою, можливо, півроку — рік.

Вище над згаданим прошарком зафіксовано шар коричневої глини потужністю до 0,4 м (**горизонт IIIб**), з характеристиками затічного ґрунту, який, імовірно, вибрано з рову, що був частково заповнений змитим зі стінок під час опадів (зима?) ґрунтом. У шарі коричневої глини виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу.

Далі фіксувався шар бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями (**горизонт IIIв**) потужністю від 0,6 до 0,9 м, який фактично не відрізняється від горизонту IIIа. У цьому шарі виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу та бронзовий литник (рис. 4: 17).

Важливими для датування часу завершення створення валу були знахідки в шарі, який залягав прямо на глиняному тілі насипу, безпосередньо над горизонтом IIIв (**горизонт IV**). Із ним пов'язаний культовий комплекс, який складався з глиняного жертovníка та дев'яти жертвоприношень. Судячи зі стратиграфічних спостережень, вони були здійснені до дернування його поверхні. У цьому самому шарі поряд із жертвоприношеннями було знайдено неповний розвал чорнолискованого грушоподібного черпака з насічками по ребру та бронзове трилопатеve вістря стріли баштоподібної форми з випнутою втулкою і шипом (рис. 4: 18). Аналогічні наконечники стріл з'являються в перехідний період та використовуються у меншій кількості в горизонті Вітової Могили (друга — третя чверті VI ст. до н. е.) (Гречко 2016; 2021, с. 11).

Таким чином, культовий комплекс можна датувати третьою чвертю² VI ст. до н. е., і саме до цього часу потрібно відносити завершення створення валів Великого Більського городища.

Над насипом валу лежав шар чорнозему з великою концентрацією селітри потужністю близько 0,45 м (**горизонт Va**). Скоріше за все, цей шар утворився при змиві-сповзанні гумусованого ґрунту з поверхні валу.

Зверху його перекривав шар чорнозему потужністю до 0,7 м, сформований унаслідок функціонування поселення в ур. Царина Могила (**горизонт Vб**). У ньому було виявлено фраг-

менти ліпленого посуду скіфського часу, залізнi ніж (рис. 4: 27) та голку (рис. 4: 28), астрагал зі слідами обробки (рис. 4: 23), бронзові сережки (?) (рис. 4: 30) і фрагмент витого браслета (рис. 4: 26), фрагмент кістяної накладки на руків'я ножа із заклепками (рис. 4: 24), глиняні прясельця (рис. 4: 19—20) та фрагмент дна античної посудини з піддоном (лекиф?).

Залізнi ножі цього типу є доволі рідкісними знахідками, але відомі серед матеріалів Більського городища (Шрамко 1995, с. 68, рис. 2: 8) та городища Переверзево I (Пузикова 1997, с. 67, рис. 67: 27) й переважно датуються ранньоскіфським часом.

Фрагменти амфор із цього шару можна датувати від останньої чверті VI ст. до н. е. (рис. 4: 21—22) (фрагмент вінець лесбоської амфори до першої третини V ст. до н. е., фрагмент вінець хіоської пухлогорлої амфори розвиненого варіанту III-В за С. Ю. Монаховим). Відзначимо масові знахідки металургійних шлаків і керамічних виробів, імовірно, пов'язаних із металлообробкою в цьому шарі.

У верхній частині розкопу по всій площі простежувався шар дерну потужністю 0,12—0,2 м (**горизонт Vв**). У ньому виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу та залізну голку (рис. 4: 31).

Опис комплексу ліпленого посуду

Серед матеріалів, що увійшли до колекції ліпленого посуду: фрагменти, за якими можна визначити частину посудини, до якої групи вона належить, зробити повну або часткову реконструкцію її форми й розмірів³. У колекції присутні: фрагменти вінець, орнаментовані стінки горщиків та банок, верхні частини мисок, фрагменти черпаків, корчаг і посудин малого розміру⁴. Окрім того, значну частину колекції складають денні частини, за якими іноді важко визначити, до якої групи посуду вони належать, проте вони несуть інформацію про розміри, а також мають морфологічні ознаки, що дозволяють простежити хронологічні трансформації.

³ У додатках до статті наведено рисунки всієї колекції ліпленого посуду; з фотографіями колекції можна ознайомитися в попередніх публікаціях результатів досліджень (Гречко, Крютченко 2017, с. 80-97; Гречко, Крютченко, Ржевська 2018, с. 42-74).

⁴ Статистичні дані за розподіленням фрагментів різних груп посуду за шарами представлено в Табл. 1.

² Не пізніше 530—520 pp. до н. е.

Далі характеристику окремих груп посуду подано за стратиграфічними нашаруваннями, яких виокремлено п'ять. Метою такого аналізу є простежити хронологічні зміни в місцевому керамічному комплексі впродовж вузького хронологічного відрізка: від періоду перед спорудженням фортифікаційних споруд Більського городища до етапу існування укріплень і пізнього періоду життя на поселенні Царина Могила.

Горизонт I. Заповнення приміщення, нижній шар.

Цей прошарок пов'язаний із періодом експлуатації приміщення, а також припиненням його використання — шар пожежі, що складався з прошарків вугілля, попелу, обпаленого ґрунту.

Найчисельніше представлені горщики (17 фрагментів), верхні частини яких мають слабо виражений профіль і належать до типу слабо профільованих (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 25)⁵ (рис. 5: 1—17). Більша частина горщиків прикрашена наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавненнями та наскрізними проколами по краю вінець або в межах самого пружка (10 екз.) (рис. 5: 1—10)⁶. Окрім того, з цього шару походить п'ять фрагментів стінок із наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавненнями, що також належать до горщиків, які мали пружок у середній частині висоти (рис. 5: 18—22). Є також фрагменти, прикрашені паль-

цевими вдавненнями по краю та наскрізними проколами (7 екз.) (рис. 5: 11—17).

Фрагменти верхніх частин мисок (9 екз.) мають морфологічні відмінності профілю: різко загнутий під гострим кутом короткий край (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 36) (2 екз.) (рис. 5: 36—37), з округлим корпусом, плавно загнутим краєм (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (6 екз.) (рис. 5: 38—43) та з різко загнутою під прямим кутом закраїною (тип 6 за: Пеляшенко 2020, с. 40) (1 екз.) (рис. 5: 44). Виявлено один фрагмент краю казаноподібної миски великих розмірів, що прикрашена проколами (рис. 5: 45).

Черпаки представлені чотирма фрагментами та всі належать до типу черпаків із мілкою чашечкою (тип 2 за: Пеляшенко 2020, с. 50) (рис. 5: 46—49), фрагмент ручки черпака має сплюснений виступ (рис. 5: 50). Із цього шару походить один фрагмент вінець корчаги (рис. 5: 51).

Денні частини ліплених посудин мають або різкий перехід від стінки до дна, або плавний, округлений (рис. 5: 23—35).

Горизонт II. Заповнення приміщення, верхній шар.

Даний прошарок пов'язаний із засипкою котловану приміщення після його занепаду та початком формування зольника. Цей шар більше за всі інші насичений археологічними матеріалами, зокрема й фрагментами ліпленого посуду.

Найчисельніше представлені вінця горщиків (63 фрагмента) (рис. 6). Усі вони мають слабопрофільований корпус (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 25), переважна більшість прикрашена наліпним пружком (55 екз.), розчленованим пальцевими вдавненнями в поєднанні

⁵ Тут і далі в тексті статті використовується типологія ліпленого посуду, наведена в монографії К. Ю. Пеляшенка (2020).

⁶ Дані щодо орнаментатії кухонного посуду показані в Табл. 2, яка побудована на основі коду орнаментатії, розробленого Б. А. Шрамком (1983, табл. 55) та доповненого новими видами декору (Табл. 3).

Таблиця 1. Розподілення груп ліпленого посуду з розкопок поселення Царина Могила за хронологічними періодами
Table 1. Distribution of handmade pottery groups from the excavations of the Tsaryna Mohyla settlement by chronological periods

Групи посуду	Горщики (фрагменти вінець)	Миски/Казаноподібні посудини (фрагменти верхніх частин)	Черпаки (фрагменти вінець і стінок)	Корчаги (фрагменти вінець і стінок)	Посуд малих розмірів (фрагменти)	Всього
Нашарування						
Нижній шар заповнення приміщення	51,5% 17	30,3% 10	15,2% 5	3% 1	- -	100% 33
Верхній шар заповнення приміщення	67,7% 63	11,8% 11	14% 13	6,5% 6	- -	100% 93
Насип валу	56% 14	12% 3	28% 7	4% 1	- -	100% 25
Культурний шар	66,2% 43	21,5% 14	4,6% 3	1,5% 1	6,2% 4	100% 65

Рис. 5. Ліплений посуд із нижнього шару приміщення (горизонт I)

Fig. 5. Handmade ware from the lower layer of the dwelling (horizon I)

з наскрізними проколами, іноді з пальцевими вдавленнями по краю вінець (рис. 6: 1—55). На одному фрагменті розміщено два пружки, один під одним (рис. 6: 42). Фрагменти без наліпного пружка, що прикрашені пальцевими вдавленнями, проколами, або зовсім без орнаменту знайдено в меншій кількості (8 екз.) (рис. 6: 56—63).

Миски в цьому шарі представлені 11 фрагментами, серед яких є посудини з різко загну-

тим коротким краєм (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 36) (1 екз.) (рис. 6: 17), із напівкруглим корпусом (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (5 екз.) (рис. 6: 18—22), відкритого типу з вертикально поставленим краєм (тип 4 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (1 екз.) (рис. 6: 23) та рівним краєм і виділеною закраїною (тип 6 за: Пеляшенко 2020, с. 40) (3 екз.) (рис. 6: 24—26). Окрім того, один фрагмент належить до т. зв. казаноподібних глибоких мисок, що, як правило, прикрашалися по

краю наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавненнями й проколами (рис. 6: 27).

У верхньому заповненні приміщення знайдено значну кількість фрагментів черпаків (13 екз.) (рис. 7: 28—40). Усі фрагменти мають лисковану поверхню. Два з них належать до черпаків із дрібною чашечкою (тип 2 за: Пеляшенко 2020, с. 50), один фрагмент прикрашений геометричним орнаментом (рис. 7: 28—29), один до глибоких черпаків (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 52) із біконічним профілем (рис. 7: 30). Інші уламки репрезентовані ручками (рис. 7: 31—40).

Серед уламків корчаг на увагу заслуговують два фрагменти вінець із рівним краєм та фрагменти лискованих стінок, що мають геометричний прокреслений орнамент (рис. 7: 41—46).

Денні частини ліплених посудин (16 фрагментів) переважно не мають закраїни при переході стінки в дно (рис. 7: 1—3, 5, 7—16), що є рисою архаїчних комплексів, утім, на кількох фрагментах така закраїна вже присутня (рис. 7: 4, 6).

Горизонт III. Насип валу.

Цей шар розділений на три горизонти, що розрізняються стратиграфічно.

IIIa. Нижній шар валу перекриває заповнення приміщення та зольник, що почав формуватися над ним. Найчисельніше тут представлені горщики (11 фрагментів), які за збереженими частинами вінець дозволяють вбачати в них слабкопрофільовані горщики (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 25) (рис. 8: 1—11). Орнаментовані вони переважно наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавненнями в поєднанні з проколами (рис. 8: 1—2, 4—8), іноді ще й з пальцевими вдавненнями по краю (рис. 8: 3). Три фрагменти не мають пружків і були

прикрашені пальцевими вдавненнями та проколами (рис. 8: 9—11).

Із цього горизонту походить два фрагменти бортиків мисок, один із яких має біконічний профіль (тип 2 за: Пеляшенко 2020, с. 37) (рис. 8: 12) та один — напівсферичну форму (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (рис. 8: 13). Трьома фрагментами представлені ручки й стінка черпака з геометричним орнаментом (рис. 8: 14—15).

IIIб. Середній шар валу. Слабконасичений артефактами ліплений посуд тут представлений лише фрагментами денних частин (4 екз.), що мають архаїчні риси — без закраїни (рис. 8: 20—23).

IIIв. Із верхнього шару насипу валу походить незначна кількість фрагментів посуду. Вінця слабкопрофільованих горщиків (тип 1 за: Пеляшенко 2020, с. 25) (3 екз.), два з яких прикрашені наліпними пружками з пальцевими вдавненнями та проколами (рис. 8: 24—25) і один пальцевими вдавненнями по краю та проколами (рис. 8: 26). Один фрагмент миски з плавно загнутим краєм (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (рис. 8: 29), фрагменти черпаків (ручки й вінця); один із них має прокреслений геометричний орнамент (рис. 8: 30—32), фрагмент вінець корчаги (рис. 8: 33) і два уламки денних частин посуду (рис. 8: 27—28).

Горизонт IV. Культові комплекси.

Безпосередньо на глиняному тілі насипу був виявлений культовий комплекс, що складався з глиняного жертovníка та цілої серії жертвоприношень тварин (вівця й свині). Такі комплекси можуть бути пов'язані з часом завершення будівельних робіт зі спорудження укріплень. Се-

Таблиця 2. Розподілення видів орнаменту кухонного посуду (горщики та банки) з розкопок поселення Царина Могила за хронологічними періодами

Table 2. Distribution of types of ornamentation of kitchen pottery (pots and jars) from the excavations of the Tsaryna Mohyla settlement by chronological periods

Вид орнаменту	A1	B1	B2	B7	B9	B10	B2	B4	B23	B26	K1	Всього
Нашарування												
Нижній шар заповнення приміщення	-	-	35,3%	5,9%	-	-	47%	11,8%	-	-	-	100%
	-	-	6	1	-	-	8	2	-	-	-	17
Верхній шар заповнення приміщення	1,6%	4,8%	6,3%	-	-	-	38,1%	31,7%	15,9%	-	1,6%	100%
	1	3	4	-	-	-	24	20	10	-	1	63
Насип валу	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100%
	-	1	2	-	-	-	6	4	1	-	-	14
Культурний шар	4,4%	13,4%	26,8%	-	2,2%	4,4%	28,9%	11,1%	2,2%	2,2%	4,4%	100%
	2	6	12	-	1	2	13	5	1	1	2	45

ред керамічних матеріалів у цьому шарі разом із одним жертвоприношенням виявлено фрагменти черпака з глибокою чашечкою (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 52), виділеним ребром у середній частині тулуба, що прикрашений насічками (рис. 9: 1—3).

Горизонт V. Культурний шар.

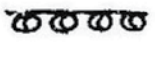
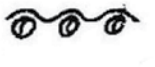
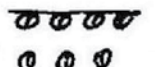
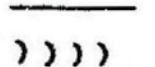
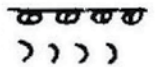
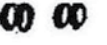
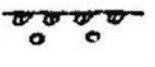
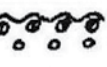
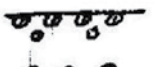
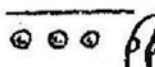
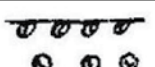
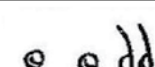
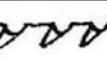
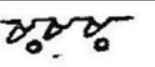
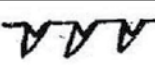
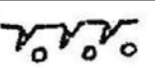
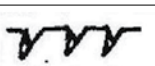
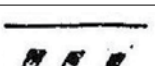
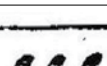
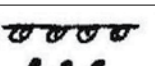
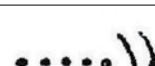
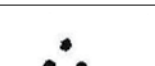
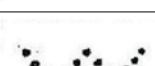
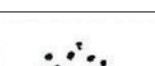
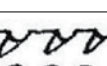
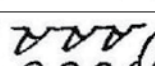
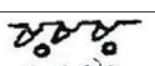
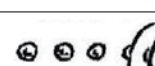
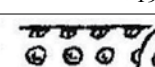
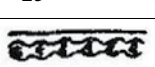
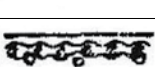
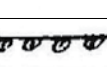
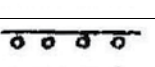
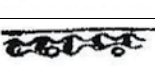
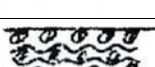
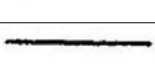
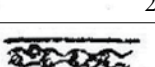
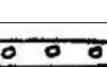
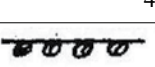
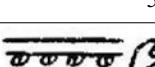
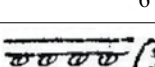
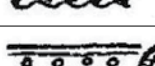
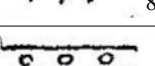
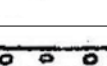
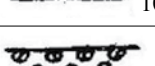
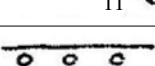
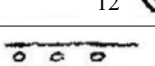
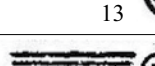
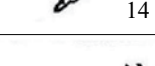
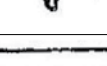
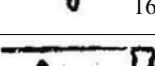
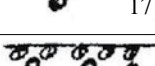
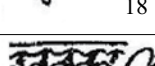
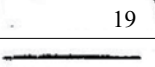
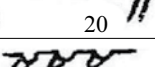
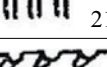
Найпізніший керамічний комплекс у розкопі репрезентований знахідками з культурного шару, що перекриває насип валу та прошарок,

який утворився внаслідок змиву й сповзання валу. Нижня хронологічна межа його датується другою половиною VI ст. до н. е. Стратиграфічно він розділяється на два прошарки: нижній чорноземний шар і верхній шар дерену.

У нижніх нашаруваннях культурного шару (горизонт Va) зафіксовано фрагменти вінець ліплених горщиків (5 екз.), частина з яких прикрашена наліпним пружком із пальцевими вдавненнями в поєднанні з проколами (рис. 9:

Таблиця 3. Код орнаментатії кухонного посуду (розроблена Б.А. Шрамком та доповнена)

Table 3. Code for ornamentation of kitchen pottery (developed by B.A. Shramko and supplemented)

						
A						
						
						
Б						
						
						
						
						
В						
						
						

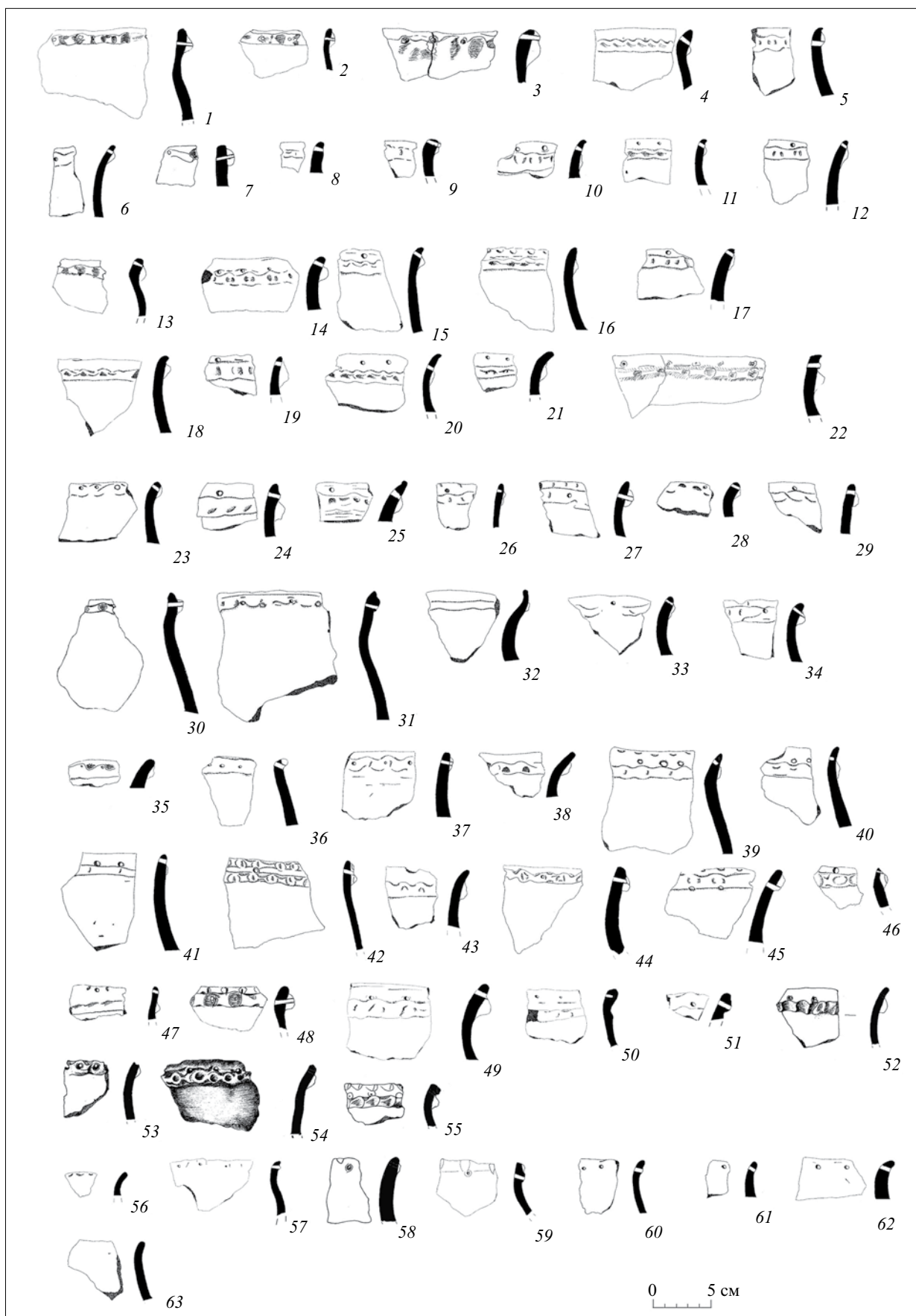

Рис. 6. Ліплений посуд із заповнення приміщення та зольника (горизонт II)

Fig. 6. Handmade ware from the filling of the dwelling and the ash pit (horizon II)

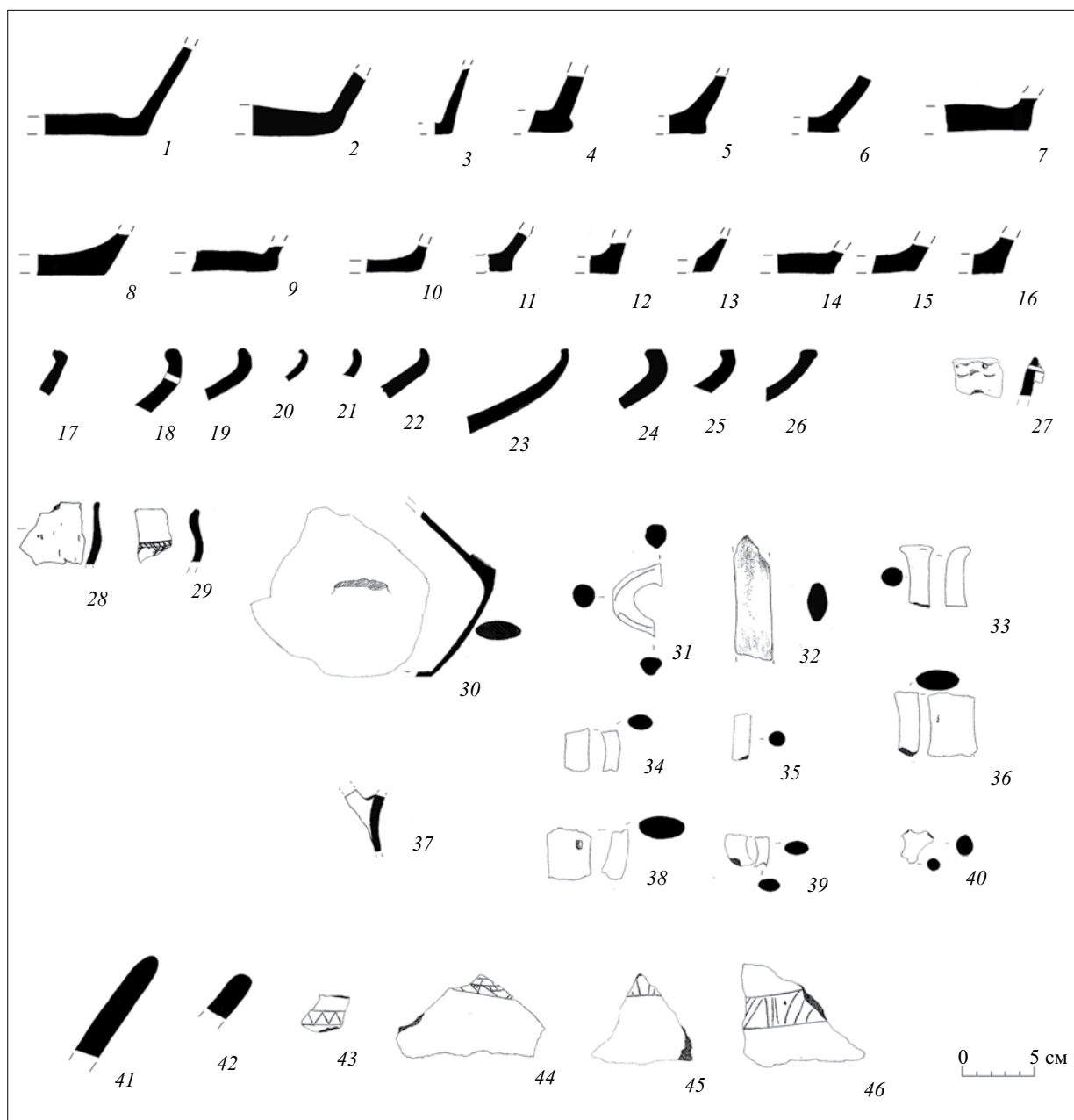

Рис. 7. Ліплений посуд із заповнення приміщення та зольника (горизонт II)
 Fig. 7. Handmade ware from the filling of the dwelling and the ash pit (horizon II)

4—5); інша частина має орнамент у вигляді пальцевих вдавлень із проколами або насічками по краю (рис. 9: 6—8). Також із цього прошарку походить кілька фрагментів денних частин (рис. 9: 9—10), верхня частина ліпленої миски з плавно загнутим краєм (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (рис. 9: 11) і фрагмент ручки черпака (рис. 9: 12).

У верхніх культурних нашаруваннях та в шарі дерену (горизонти Vб-в) виявлено більшу кількість керамічних знахідок. Так само як і в більш ранніх горизонтах, фрагменти верхніх частин горщиків мають риси, при-

таманні слабкопрофільованим посудинам (тип 1: за Пеляшенко 2020, с. 25) (рис. 10: 1—34, 71—73). Утім відсоткове співвідношення фрагментів прикрашених наліпним пружком і без нього відрізняється. Частина фрагментів прикрашена наліпним пружком у поєднанні з пальцевими вдавленнями та проколами (рис. 10: 1—16, 74). Інша частина вінець горщиків не має пружка, а прикрашена тільки проколами (рис. 10: 17, 8, 23, 30, 34, 74), тільки пальцевими вдавленнями (рис. 10: 21, 25, 27, 33), поєднанням вдавлень і проколів (рис. 10: 19, 22, 28, 29, 32), про-

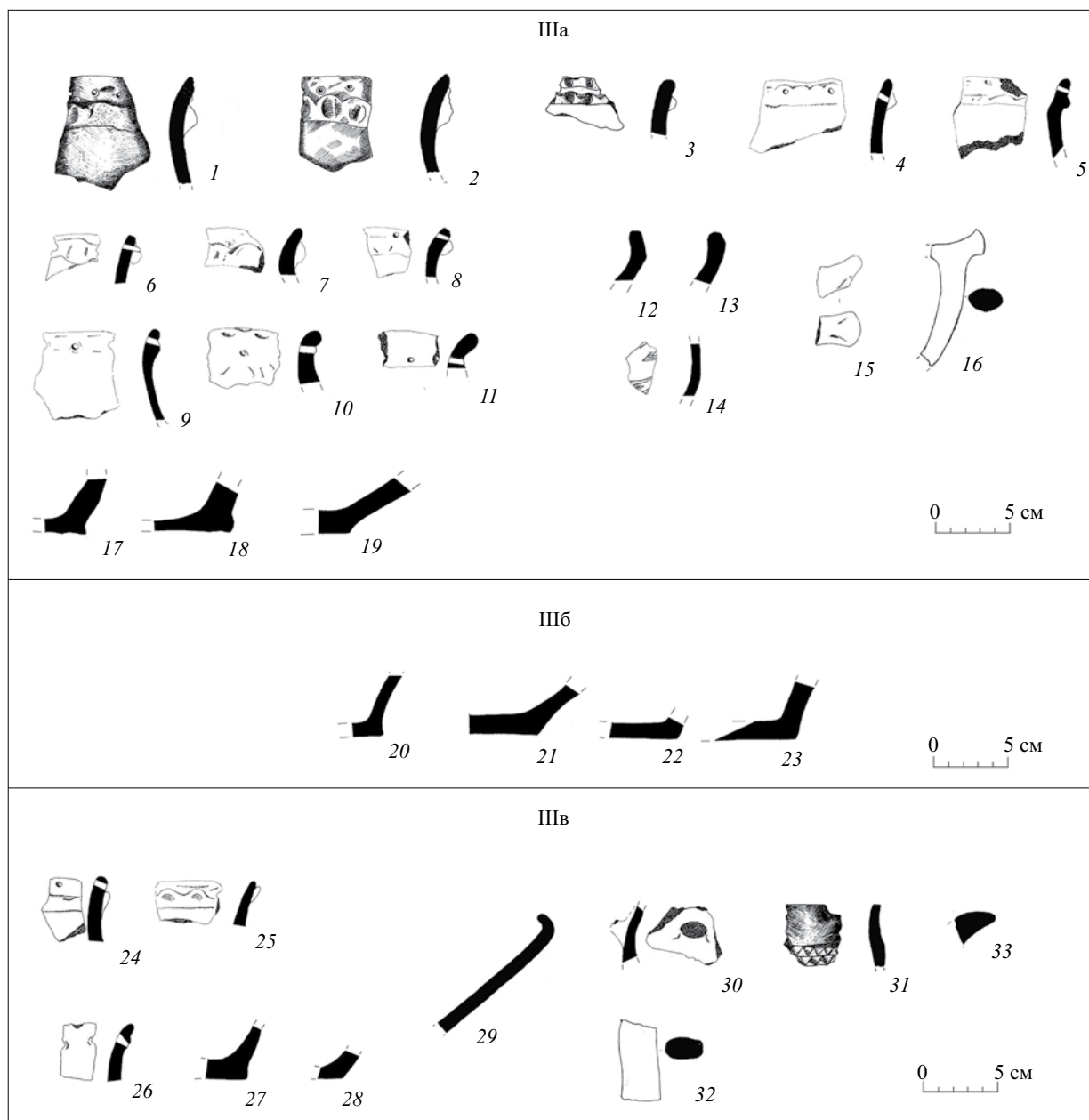

Рис. 8. Ліплений посуд із насипу валу (горизонт III)

Fig. 8. Handmade ware from the embankment of the rampart (horizon III)

колів і насічок по краю (рис. 10: 17) або без орнаменту (рис. 10: 31).

Серед фрагментів ліплених мисок (12 екз.) виділяється кілька типів: із ребром у верхній частині (тип 2 за: Пеляшенко 2020, с. 37) (рис. 10: 39—40), із напівсферичним корпусом (тип 3 за: Пеляшенко 2020, с. 38) (рис. 10: 41—45), конічної форми з прямими стінками (тип 5 за: Пеляшенко 2020, с. 39) (рис. 10: 46), із потовщеним краєм та загнутою під прямим кутом закраїною (тип 6 за: Пеляшенко 2020, с. 40) (рис. 10: 47—49, 76). По одному фрагменту представлені казаноподібна мис-

ка (рис. 10: 75) та посудина банкової форми (рис. 10: 53).

Із цього шару походить кілька фрагментів посудин малого розміру: горщики й мисочка (рис. 10: 35—38), невідомі у більш ранніх відкладеннях розкопу. Також у верхньому шарі зафіксовано одиничні фрагменти ручок черпаків (рис. 10: 51—52) та стінка корчаги з наліпом (рис. 10: 50). Серед денних частин посудин більшість мають різкий перехід від стінки до дна (рис. 10: 58, 59, 61, 63, 64, 66, 67, 70, 77), і лише на незначній частці є виражена закраїна (рис. 10: 55-57, 60, 62, 65, 68).

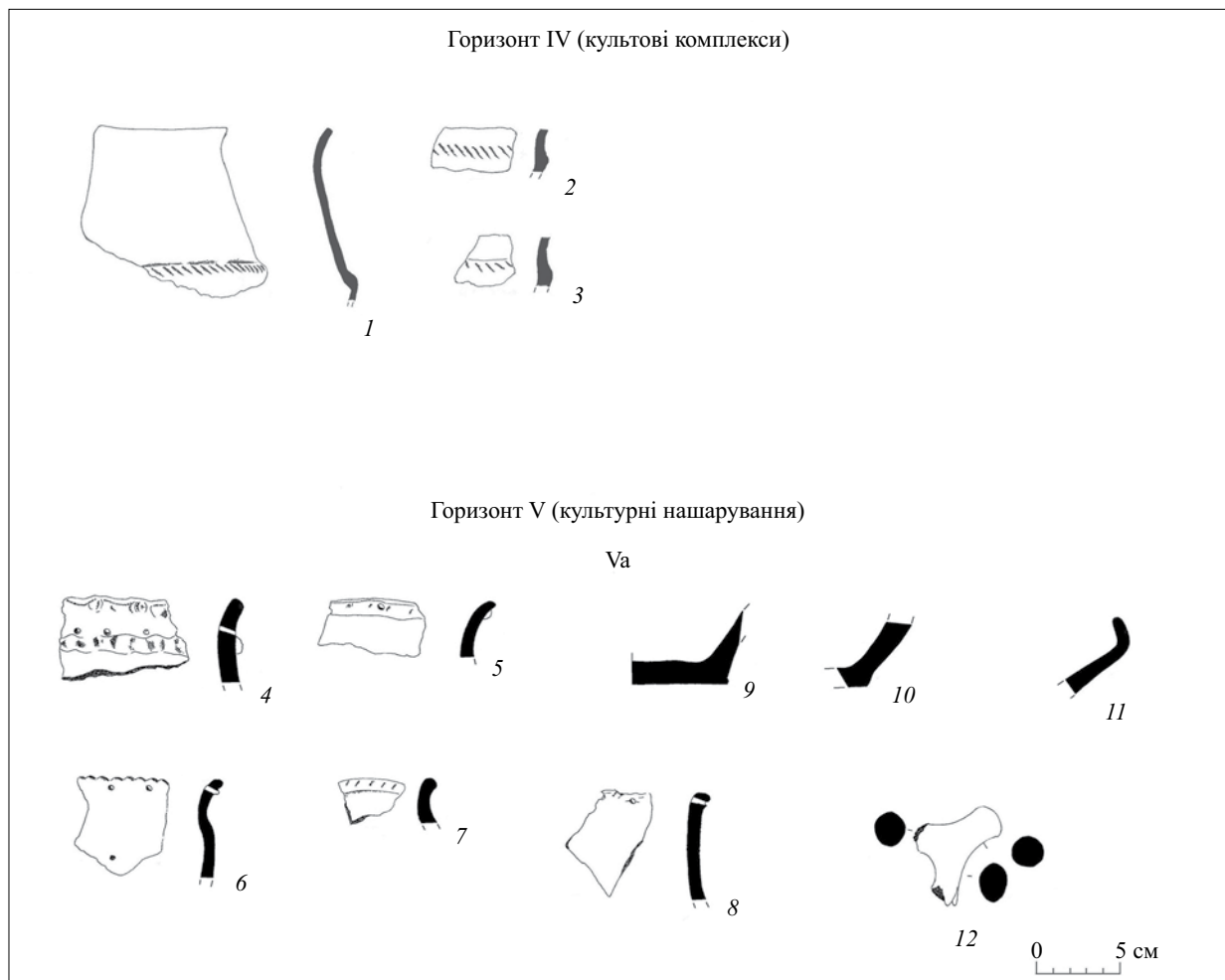

Рис. 9. Ліплений посуд із шару створення культових комплексів (горизонт IV) та перекриваючого культурного шару поселення (горизонт V)

Fig. 9. Handmade ware from the layer of creation of cult complexes (horizon IV) and the overlapping cultural layer of the settlement (horizon V)

Висновки

Пошаровий аналіз комплексу ліпленого посуду з розкопок ділянки валу в ур. Царина Могила дозволяє зробити кілька висновків. Стосовно змін у гончарстві мешканців поселення у доволі короткий проміжок часу (кінець VII — третя чверть VI ст. до н. е.; горизонти I—IV) можна відзначити таке:

1. Найпоширенішою формою кухонного посуду протягом всього розглянутого періоду був слабопрофільований горщик (тип 1). Такі посудини становлять більшість у всіх нашаруваннях і переважають над іншими групами ліпленого посуду (Табл. 1).

2. Простежено певні зміни в орнаментатії кухонного посуду. Якщо в більш ранніх шарах (заповнення землянки, насип валу) переважає прийом декорування наліпним пружком у різних поєднаннях із пальцевими вдавленнями,

насічками, проколами, то в культурних нашаруваннях на валу та під валом кераміка, прикрашена наліпним пружком, складає вже менше половини (44,4%), а більшість посуду прикрашена пальцевими вдавленнями, наскрізними проколами, насічками по краю⁷. Утім, для цього періоду все ще характерний значний відсоток кухонного посуду з пружком (Табл. 2).

3. Для столового й тарного посуду характерним прийомом обробки поверхні є лискування. Можна стверджувати, що цей прийом не втрачав своєї актуальності до середини — третьої чверті VI ст. до н. е.

4. Найпоширенішою групою столового посуду є миски. За морфологією більшість відомих типів з'являються в архаїчний період і продовжують існувати на класичному

⁷ Детальніший аналіз видів орнаментатії на горщиках за шарами представлено в Табл. 2.

Рис. 10. Ліплений посуд із культурного шару поселення, що перекриває вал (горизонт V)

Fig. 10. Handmade ware from the cultural layer of the settlement covering the rampart (horizon V)

етапі скіфської культури. Утім, окремі форми з'являються трохи пізніше. Так, миски з виділеним ребром у верхній частині корпусу, т. зв. біконічні, невідомі в заповненні приміщення, одиничні фрагменти знайдено лише в насипу валу і в культурному шарі над фортифікаційними спорудами.

5. Простежено зміни в черпаках. У заповненні приміщення найчисельнішими є черпаки з мілкою чашею та слабкопрофільованим тулубом (тип 2), частина фрагментів прикрашена геометричним прокресленим орнаментом. У цьому ж шарі представлено незначну кількість черпаків глибоких із біконічним тулубом (тип 3). Неповний розвал такого черпака знайдено у верхній частині валу поряд із культовими об'єктами. У культурному шарі, що сформувався після спорудження фортифікаційних споруд, вже не представлені черпаки з мілкою чашею, що свідчить про поступову зміну форм.

6. Фрагменти стінок корчаг, прикрашені прокресленим геометричним орнаментом, відомі лише в заповненні приміщення; у пізніших нашаруваннях трапляються фрагменти корчаг без орнаменту, з рельєфними наліпами на тулубі.

7. Для ранніх шарів не характерні фрагменти посудин малих розмірів у вигляді зменшених горщиків та мисок. Натомість вони наявні в невеликій кількості в культурному шарі, що формувався після насипання валів. Пізніше, у класичний період, ці форми будуть застосовуватися на багатьох поселеннях.

8. Серед знайденого керамічного комплексу розкопу відсутні форми, які набувають поширення в класичний період скіфського часу (V—IV ст. до н. е.): кухлі, глечики. Також відсутні посудини зі зливом, які взагалі досить рідкісні як для архаїчного, так і класичного часу, і не знайдені в розкопі, скоріш за все, через обмежену площу.

Загалом, варто відзначити, що для цього проміжку часу — кінця архаїчного періоду, характерні мінімальні зміни в місцевому керамічному комплексі. У культурних відкла-

деннях, що належать до часу перед спорудженням фортифікаційних споруд Більського городища та відразу після будівництва, гончарні традиції трансформувалися повільно, однак основний вигляд комплексу залишився такий самий. У цілому для нього характерне використання як кухонного посуду слабкопрофільованих горщиків, переважна більшість яких мала орнамент у вигляді наліпного пружка у верхній частині (на вінцях або шийці), рідше на тулубі. Столовий (миски, черпаки) і тарний (корчаги) посуд має лискувану поверхню та архаїчні морфологічні риси. Відсутні форми, більше притаманні класичному періоду, такі як глечики, кухлі й посудини малих розмірів.

Тільки після спорудження укріплень, в останній чверті VI — на початку V ст. до н. е. (горизонт V), у гончарстві населення Більського городища простежуються більш помітні зміни: поява кухонного посуду з розвиненим профілем тулубу, зникнення традиції орнаментування наліпними пружками, затухання традиції лискування столового й тарного посуду, зникнення певних груп посуду (черпаків, корчаг із біконічним корпусом) та поширення інших форм (глечики, кухлі, посудини малих розмірів). Такі процеси, із незначними локальними відмінностями, характерні для пам'яток усієї лісостепової смуги на схід від Дніпра до басейну р. Сіверський Донець (Пеляшенко 2020, с. 87-92).

Отже, дослідження ділянки валу на території поселення в урочищі Царина Могила на Більському городищі дозволили отримати колекцію ліпленого посуду, що датується в межах кінця VII — першої третини V ст. до н. е., а також за рахунок чіткої стратиграфії розділити за шарами на вузкі групи й простежити певні зміни в архаїчному матеріальному комплексі на його фінальній стадії. Отримані результати підтверджують та уточнюють наші уявлення про розвиток гончарних традицій населення, що мешкало в лісостеповій зоні межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев: Институт археологии НАНУ; Краков: Ягеллонский университет.

Гавриш, П. Я. 2015. Матеріали селища Царина у Більському городищі. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2015*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 39-60.

Гейко, А. В. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя*. Полтава: ТОВ «АСМІ».

Гречко, Д. С. 2016. От Архаической Скифии к Классической. *Археология і давня історія України*, 2 (19), с. 33-60.

Гречко, Д. С. 2021. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя скіфського часу*. Автореферат дисертації. д.і.н. ІА НАН України.

Гречко, Д. С., Крюченко, О. О. 2017. Дослідження в ур. Царина Могила в 2016 р. В: Корост, І. І. (ред.) *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 80-97.

Гречко, Д. С., Крюченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу в 2017 р. В: Корост, І. І. (ред.) *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 42-74.

Ильинская, В. А. 1950. По поводу так называемой «зольничной культуры». *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 34, с. 142-146.

Ильинская, В. А. 1954. Керамика скифских погребений Посулья. В: Мерперт, Н. Я. (ред.) *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 168-185.

Ильинская, В. А. 1957. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел. *Советская археология*, 27, с. 232-249.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2013. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2014. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2016. *Археологічні дослідження Більського городища — 2015*. Київ; Котельва; Харків: ЦП НАН України і УТОПІК, Майдан.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2017а. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2017б. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. (відп. ред.). 2018. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України, ІКЗ «Більськ».

Петренко, В. Г. 1978. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. *Свод археологических источников*, Д4—5. Москва: Наука.

Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва: Пушкинский научный центр РАН.

Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: ТОВ «Майдан».

Черненко, Е. В., Ролле, Р., Скорий, С. А., Махортых, С. В., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2004. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.* Киев: Институт археологии НАНУ.

Шрамко, Б. А. 1983. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 73-92.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Харків, Котельва: ХНУ імені В.Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», Майдан.

Шрамко, І. Б. 1995. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. *Древности*, 2, с. 174.

Шрамко, І. Б. 1999. Техника конструирования черпаков скифского времени. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 19-20.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Кушнір, А. С. Дослідження ділянки валу на західному в'їзді до Східного укріплення (розкоп 37). В: Корост, І. І. (ред.) *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 95-109.

Надійшла 07.02.2022

Denys S. Hrechko¹, Kostiantyn Yu. Peliashenko²

¹ Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, the Early Iron Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-3613-795X, e-mail: ukrspadshina@ukr.net.

² PhD, Senior Researcher, V. N. Karazin Kharkiv National University, ORCID: 0000-0002-5445-6949, e-mail: kpelasenko@gmail.com.

HANDMADE POTTERY FROM THE EXCAVATIONS AT BILSK HILL-FORT RAMPART SECTOR

The Bilsk archaeological expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine explored a part of a rampart of the Great Bilsk hill-fort on the territory of the settlement in the Tsaryna Mohyla tract in 2016—2017. The building was found in the investigated area under the embankment of the rampart. It functioned before the construction of the defensive structures of the Great Bilsk hill-fort and was used as a place for the formation of the ash hill after destruction as a result of a fire. The embankment of the rampart was covered by the layers of the settlement from the inside, which continued to function after its construction.

The archaeological layers were quite clearly separated, so during the excavations it was possible to get materials from individual stratigraphic horizons. Most of the finds are represented by local handmade pottery.

An analysis of the complex of handmade pottery from individual horizons made it possible to give some conclusions about changes of the inhabitants' pottery of the settlement in a short period of time (the end of the 7th — the first third of the 5th centuries BC).

In general, horizons I—IV are characterized by minimal changes in the local ceramic complex. Materials from the cultural deposits of the pre-fortification period and the time of the creation of the fortifications indicate that the pottery traditions of the local population were transformed slowly and the main form of the complex remained stable. It is indicated by the use of slightly profiled pots as cookingware and most of them had an ornament in the shape of a molded roller on the rim or neck, sometimes on the body. Tableware (bowls, ladles) and containers (very large pots) have polished surfaces and archaic morphological features. There are no forms (jugs, mugs and vessels of small sizes) which are more typical for the Middle Scythian time.

Only after the building of fortifications, at the end of the 6th — the first third of the 5th centuries BC (horizon V) more noticeable changes can be traced in the pottery of the population of the Bilsk hill-fort: appearance of cookingware with expressed

body profile, disappearance of the ornamentation with molded rollers tradition, the fading of the tradition of polished tableware and containers, disappearance of some groups and the spread of new forms (jugs, mugs and small vessels).

Thus, the study of the part of the rampart at the territory of the settlement in the Tsaryna Mohyla tract at the Bilsk hill-fort made it possible to consider a collection of handmade pottery dated from the end of the 7th — the first third of the 5th centuries BC. It was possible to divide these materials into close chronological groups with clear stratigraphy and trace certain changes in the material complex of the end of the Early Scythian / the beginning of the Middle Scythian periods. These results clarify ideas about the development of pottery traditions of the population in the forest-steppe zone between the Dnipro and Siverskyi Donets Rivers at the Scythian time.

Key words: forest-steppe, Bilsk hill-fort, Scythian time, fortifications, ceramics, handmade pottery.

References

- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kyiv: Institut arkheologii NANU; Kraków: Jagellonskii universitet.
- Havrysh, P. Ya. 2015. Materialy selyshcha Tsaryna u Bilskom horodyshchi. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia — 2015*. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 39-60.
- Heiko, A. V. 2011. *Honcharstvo naseleння skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: TOV “ASMP”.
- Hrechko, D. S. 2016. From Archaic Scythia to Classical. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (19), p. 33-60.
- Hrechko, D. S. 2021. *Etnokulturna istoriia naseleння Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii. d.i.n. IA NAN Ukrainy.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2017. Doslidzhennia v ur. Tsaryna Mohyla v 2016 r. In: Korost, I. I. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 80-97.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhhevuska, S. S. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2017 r. In: Korost, I. I. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 42-74.
- Ilinskaia, V. A. 1950. Po povodu tak nazyvaemoi “zolnichnoi kultury”. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, 34, p. 142-146.
- Ilinskaia, V. A. 1954. Keramika skifskikh pogrebenii Posulia. In: Merpert, N. Ia. (ed.) *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moskva: AN SSSR, p. 168-185.
- Ilinskaia, V. A. 1957. Pamiatniki skifskogo vremeni v basseine r. Psel. *Sovetskaia arkheologiiia*, 27, p. 232-249.
- Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2013. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2013*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2014. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2014*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2016. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2015*. Kyiv; Kotelva; Kharkiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, Maidan.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2017a. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2017b. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Korost, I. I. (exec. ed.). 2018. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud naseleння Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy, IKZ “Bilsk”.
- Petrenko, V. G. 1978. Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D4–5. Moskva: Nauka.
- Puzikova, A. I. 1997. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tuskar (Poseime)*. Moskva: Pushchinskii nauchnyi tsentr RAN.
- Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. 2019. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: TOV “Maidan”.
- Chernenko, E. V., Rolle, R., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Gerts, V. Iu., Belozor, V. P. 2004. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainko-Nemetskoii arkheologicheskoi ekspeditsii v 2003 g.* Kiev: Institut arkheologii NANU.
- Shramko, B. A. 1983. Arkhaicheskaiia keramika Vostochnogo ukreplennia Belskogo gorodishcha i problema proiskhozhdeniia ego obitatelei. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, p. 73-92.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.
- Shramko, B. A., Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. *Zakhidne ukriplennia: zolnyk № 11 (1958 r.)*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina, IKZ “Bilsk”, Maidan.
- Shramko, I. B. 1995. Raskopki na Zapadnom ukreplennii Belskogo gorodishcha v 1994 g. *Drevnosti*, 2, p. 174.
- Shramko, I. B. 1999. Tekhnika konstruirovaniia cherpakov skifskogo vremeni. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, p. 19-20.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Kushnir, A. S. Doslidzhennia dilianky valu na zakhidnomu viizdi do Skhidnoho ukriplennia (rozkop 37). In: Korost, I. I. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 95-109.

© В. В. ОТРОЩЕНКО* 2022

УКРАЇНСЬКІ АРХЕОЛОГИ- НОНКОНФОРМІСТИ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ

У статті висвітлено прояви інтелектуального спротиву українських науковців-археологів радянській реальності у 20—80-х рр. ХХ ст., що мають ознаки нонконформізму.

Ключові слова: конформізм, нонконформізм, Микола Макаренко, Віктор Петров (Домонтович), Михайло Брайчевський, Борис Мозолевський, Станіслав Братченко.

Уже висловлювалися про те, що історія радянської археології потребує сьогодні переосмислення та об'єктивного аналізу (Отрощенко 2011, с. 7). Наукове життя в період існування СРСР відбувалося під контролем цензури, в умовах дотримання гласних і негласних дозволів та заборон. Висвітлення історичного минулого у строгій відповідності до партійних парадигм і канонів було неодмінною умовою кар'єрного росту й успішного наукового поступу тодішніх науковців. Щоправда, в 1960-ті роки тривав короткий період так званої відлиги, позитивні зрушення якої, однак, невдовзі поглинув період застою. Тоді більшість науковців була змушена пристосовуватись до умов праці під пильним наглядом КДБ та не наслідувалась висловлювати своєї незгоди. Одиниці зважувалися на публічні прояви опору, критику радянської дійсності й тодішніх ідеологічних наративів. Прояви нонконформізму в науковому мейнстрімі України 1980-х років існували, хоч і були доволі незначними.

Осмилення явища конформізму в умовах різноманітних тоталітарних режимів (нацистського, фашистського, комуністичного тощо) відбувалося здебільшого з настанням їх кра-

ху. Так, свого часу набуло змісту поняття «конформіст», художньо підсилене в постфашистській Італії фільмом Бернардо Бертолуччі «Il conformista» (1970). Показово, що цю стрічку демонстрували в СРСР не повністю та під іншою назвою.

Процес радянзації українців, формування з них покірних виконавців наказів КПРС розпочався в 1920-і роки. Відтоді почав створюватися ґрунт для конформізму, наслідком чого стала Друга світова війна (1939—1945), спровокована та розв'язана тоталітарними режимами — фашизмом і комунізмом. Їх історична поразка та подальша демократизація держав Центрально-Східної Європи наприкінці минулого століття дозволили вирватися з цього порочного кола. Настав час і потреба осмислення тих подій, зокрема й у контексті археології.

Як відомо, кожна теза породжує антитезу, що її найвиразніше віддзеркалюють неконтрольовані владою особистості (Гилинський 2020, с. 165-169). Першого нонконформіста серед археологів ми побачили в особі Бориса Мозолевського, якому було присвячено окрему статтю (Отрощенко 1996, с. 3). Пізніше цю тему розвинув Лев Клейн у двотомнику «История российской археологии». Останній розділ її другого тому «Археология советской эпохи» так і називається «Нонконформисты» (Клейн 2014b, с. 465-555). Радянську добу дослідник слушно характеризує нав'язаним монолітній єдності конформізмом, поширеним і на світ науки. Такій лояльній більшості протиставляли себе дослідники-одинаки, що не вкладалися в загальноприйняті стандарти, які панували в науці. Не всі з них зазнали прямих репресій, але зрозуміло, що до верхів наукового істеблшменту не пробився ніхто. Героями нарисів Л. С. Клейна стали: Г. А. Бонч-Осмоловський, С. М. Замятнін, О. М. Рогаčov,

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту-бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

О. Л. Монгайт, Г. Б. Федоров та О. О. Формозов (Клейн 2014b, с. 467). Знаковою постаттю російського нонконформізму до останніх днів свого життя залишався й сам Л. С. Клейн (1927—2019).

Прояви нонконформізму відбувалися і серед українських археологів радянської доби. Їх кількість не надто велика, але важливо усвідомити сам факт їх існування та потенційного впливу на тодішнє наукове середовище. Пропонуємо поглянути під таким кутом зору на низку видатних постатей вітчизняної науки. На нашу думку, варто почати з визначення дисидентства в УРСР, одним із проявів якого був нонконформізм (Бажан 2001, с. 27-32). Так, спираючись на оцінку цього явища іншими дослідниками, О. Г. Бажан поділяє думку російського правозахисника Ю. Ф. Лукіна, який зауважує, що «... в будь-якому суспільстві є не лише ті, хто схвалює офіційну політику, індиферентні конформісти, але й незгодні, інакомислячі, що виступають проти панівної релігії, ідеології, чинної політичної системи, способу життя» (переклад з російської В. О.) (Лукин 1992, с. 3). Віднайти прояви нонконформізму в радянській археології дозволяють опубліковані нині архіви КДБ УРСР.

Дотримуючись хронології, першим слід згадати **Миколу Омеляновича Макаренка** (1877—1938). Навесні 1919 р. він повернувся в Україну з Петрограда на хвилі ейфорії від здобутків Української революції та перспектив українізації. За якихось два роки після цього Українську Народну Республіку було скасовано, а на її місці утворено УРСР. Незважаючи на це, М. О. Макаренкові вдалося плідно відпрацювати 15 років у наукових, культурних та освітніх установах Києва й Одеси (Рис. 1). Археолог створив Музей мистецтв ВУАН (нині Національний Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) і очолив його. 1924 р. його ненадовго заарештували, а пізніше — звільнили з музею. Як засвідчив М. О. Макаренко в листах до В. О. Городцова та Б. Е. Петрі, він став «жертвою походу проти музейних діячів... України», серед яких також опинилися Д. Я. Яворницький, М. Я. Рудинський, М. Ф. Біляшевський, С. С. Дложевський (Кузьминых, Усачук 2011, с. 197).

Тоді зусиллями керманічів ВУАН та ВУАК М. О. Макаренка вдалося звільнити з-під арешту, і протягом 1925—29 рр. він здійснював

Рис. 1. Макаренко Микола Омелянович (16(04).02.1877 — 04.01.1938). Фото з внутрішнього архіву Інституту енциклопедичних досліджень НАН України

Fig. 1. Makarenko Mykola Omelianovych (16(04).02.1877 — 04.01.1938). Photo from the internal archive of the Institute of Encyclopedic studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

археологічні дослідження пам'яток України. При цьому як авторитетний науковець М. О. Макаренко різко реагував на драматичні реалії нового режиму в республіці. Його виступ 1927 р. на похороні Данила Щербаківського став політичною оцінкою трагедії самогубства останнього: «Кати тебе замучили. Будувати культуру доводиться під керівництвом людей зі скривавленими руками». Зрозуміло, що ці слова М. О. Макаренка, який уже перебував під слідством, були долучені до його кримінальної справи, відкритої навесні 1934 р. (Кузьминых, Усачук 2011, с. 208, прим. 1).

Листування з колегами з-за кордону було практично заборонене; з іншого боку, такі листи містили надзвичайно цінну інформацію, зокрема й для політичної поліції. А Микола Омелянович невтомно листувався зокрема з корифеєм фінської археології, дійсним членом ВУАК професором А. Таллгреном (Кузьминых, Усачук 2011, с. 195-213). Останній 1936 р. на сторінках щорічника «Eurasia Septentrionalis Antiqua» емоційно засудив репресії проти видатних археологів СРСР, зо-

крема й М. О. Макаренка, додавши вірш Горация, спрямований проти тиранії (Tallgren 1936, р. 149). Раніше він та естонський археолог Х. Моора адресували лист на підтримку Миколи Омеляновича до Казані, де той відбував заслання (Кузьминых, Усачук 2011, с. 211-213, рис. 1; Клейн 2014а, с. 531-532). Інвектива А. Таллгрена викликала обурену реакцію в радянській пресі.

Останнім актом громадянської мужності стала спроба вже засудженого на заслання археолога захистити від акту державного вандалізму перлину архітектури України-Русі Михайлівський Золотоверхий собор. Археолог виявився єдиним, хто влітку 1934 р. відмовився підписати смертний вирок святині. О. О. Формозов так оцінив вагомість учинку М. О. Макаренка: *«Нет данных о каком-либо явном противодействии правительственному курсу, хотя бы о чём-то вроде мужественной позиции Н. Е. Макаренко, отстаивавшего от уничтожения Софийский собор и Михайловский Златоверхий монастырь в Киеве»* (Формозов 2006, с. 216).

Микола Омелянович увінчав свою фахову діяльність розкопками (1930 р.) та публікацією неоенеолітичного могильника в м. Маріуполь. Монографія «Маріупільський могильник», видана українською та французькою мовами, стала культовою для української археології, а її авторів забезпечила наукове безсмертя (Макаренко 1933). Він ще встиг попрацювати в новоствореному Інституті історії матеріальної культури ВЗАН. Другий арешт стався 26 квітня 1934 р., відтак заслання до Казані, новий арешт 1936 р., Томська колонія № 2, суд, вирок та розстріл 4 січня 1938 р. (Клейн 2014а, с. 529-538).

З огляду на очевидні ознаки нонконформізму в особистій, громадській та науковій діяльності М. О. Макаренка, залишається без відповіді питання, чому Л. С. Клейн не зачислив його до кола нонконформістів? Мало того, петербурзький дослідник помістив нарис про М. О. Макаренка в перший том своєї історії археології, присвячений науковцям Російської імперії. У цьому томі, незважаючи на порушення принципу хронологічності, описано й радянський період наукової діяльності М. О. Макаренка. Схоже, що автора не турбувало питання національності Миколи Омеляновича (див. підрозділ «Украинский археолог?» у нарисі Клейн 2014а, с. 537-538),

хоча О. О. Формозов, наприклад, ніколи не сумнівався в тому, що М. О. Макаренко саме український учений. Адже його монографію присвячено долям саме російських археологів тоталітарної доби (Формозов 2006, с. 188). Відповідь на питання Л. С. Клейна «Український археолог?» стосовно М. О. Макаренка ми дали в рецензії на його двотомну працю (Отрошенко 2015, с. 7-8). Додамо, що помертної реабілітації М. О. Макаренка 1966 р. домогся інший український археолог — Іван Шовкопляс із вдовою репресованого подвижника науки А. С. Федоровою.

Наостанок зауважимо, що, на нашу думку, не надто коректно з морального погляду порівнювати якість наукових середовищ Москви та Києва радянського періоду, до якого часом вдаються дослідники. Ідеться, зокрема, про долі Василя Городцова та Миколи Макаренка. Мовляв, перший вижив виключно тому, що *«московская научная среда оказалась чище и порядочнее, чем киевская»* (Кузьминых, Усачук, Белозёрова 2021, с. 369). Обидва згадані осередки науки були тоді паралізовані репресіями, тому будь-які моральні оцінки видаються недоречними. Своїх корифеїв цькували обидва осередки з однаковим «ентузіазмом», але перший із згаданих учених у 80 років написав заяву про вступ до ВКП(б) і вижив, а другий пішов на публічний спротив неадекватному режиму, спрямував *«Мільйон цій владі прокльонів!»* і був розстріляний (Граб 1990, с. 29-31; Кузьминых, Усачук 2011, с. 211-213).

Постать іншого нонконформіста, ймовірно, спричинить дискусію. Маємо на увазі **Віктора Платоновича Петрова (1894—1969)**. Суттєвою пересторогою вважати В. П. Петрова нонконформістом (Рис. 2) є доведений факт його тісної співпраці з радянськими спецслужбами впродовж Другої світової війни та у післявоєнний час (1942—1950). Мобілізованому військовому перекладачеві запропонували перетнути лінію фронту та увійти в контакт з окупаційною адміністрацією рейхскомісаріату Україна. *«Вони знайшли мене в 1942 році, коли я їм був потрібний, сподіваюся, знайдуть і зараз і подбають про мене»*, — згадував пізніше В. П. Петров, дистанціюючись у такий спосіб від натхненників його «зради» (Кравченко 2002, с. 84). А тоді він розробив маршрут перетину лінії фронту під Харковом і рушив до Києва, де на нього в будинку письменників на нинішній вул. Б. Хмельницького чекала кохана

жінка з особистим архівом, який вона зберігала при кожній окупації.

Тоді «зрадника» В. П. Петрова затаврували в газеті «Правда» як прислужника українських націоналістів. Професор зумів зачарувати окупантів вишуканою німецькою мовою настільки, що вони пропустили повз вуха слушні підозри націоналістів. Йому довірили редагування київського часопису «Український засів». Потім була евакуація на Захід і 5 років плідної праці як літератора, етнолог, історіософа, філософа й теолога в Мюнхені. Саме тоді В. П. Петров відчув реальну глибину інтелектуальної свободи на Заході, а його мартиролог «Українська інтелігенція — жертва більшовицького терору» став чи не першим документальним свідченням для світу злочинів людиноненависницької влади на ниві культури. Віктор Платонович визначає *«істоту й цілескерованість большевизму, в основі якого лежало не ствердження, а негация, не творчий дух миру, а нищівна тенденція заперечення, покликаного стати загальним»* (Петров 1992, с. 26; Кравченко 2002, с. 87).

Сталося так, що 1949 р. в очікуванні провалу В. П. Петров покинув Західну Німеччину, лишивши там поголос щодо своєї смерті. Після тотальної перевірки, яка тривала практично рік, його було «повністю реабілітовано». Слова в лапках належать розвідникові (Корпусова 2002b, с. 73). З них можна зрозуміти, що йому особі не надто довіряли. Тому й «реабілітація» виявилася нещирою.

Улітку 1950 р., витримавши перший карантин в «органах», Віктор Платонович зайшов до вченого секретаря Інституту історії матеріальної культури АН СРСР в Москві Тетяни Пасек, щоб закрити своє закордонне відрядження тривалістю у вісім років. Побачивши державного злочинця з чимось у руках, «королева Трипілля» сховалася під стіл. В. П. Петров галантно допоміг дамі повернутися в крісло і пояснив, що він нікого не зраджував, незважаючи на статтю в газеті «Правда», а ревно служив науковим співробітником Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР за лінією фронту, а потім — у Мюнхені. Відповідно, Інституту було наказано закрити бланк відрядження та захувати В. П. Петрова до штату на посаду молодшого наукового робітника без ступеня (Петров 2002, с. 51-52; Кравченко 2002, с. 86).

Отже, його довоєнна посада директора Інституту українського фольклору АН УРСР, на-

Рис. 2. Петров (Домонтович) Віктор Платонович (22 (10).10.1894 — 08. 06. 1969). Фото з домашнього архіву В. М. Корпусової

Fig. 2. Petrov (Domontovich) Viktor Platonovich (22 (10).10.1894 — 08.06.1969). Photo from private archives of V. M. Korpusova

уковий ступінь доктора літературознавства та початок процедури висунення на звання академіка АН УРСР 1941 р. були дезавуовані, оскільки службовий архів АН УРСР спалили за наказом уряду СРСР перед евакуацією установи на схід. Мало того, «органи» не подбали навіть про житло для В. П. Петрова. Вирішити цю проблему йому допоміг російський археолог Г. Б. Федоров. Ще будучи студентом МДУ, він сформував особисту позицію щодо політичного режиму в країні з його масштабними репресіями, коли його улюблених викладачів відправили в табори, а в 1945-му фронтовик визначив і озвучив неприйняття сталінізму найближчим людям (Клейн 2014b, с. 518). Тож Г. Б. Федоров організував проживання В. П. Петрова на дачі свого тестя, кінорежисера Григорія Рошала під Москвою і запросив колегу у свою велику Пруто-Дністровську експедицію в Молдові та суміжних з нею регіонах України. Г. Б. Федоров

слушно передбачив, що органи безпеки саме В. П. Петрову довіряють контроль над колективом, де тимчасово працювали колишні в'язні ГУЛАГу: поет Наум Коржавін, кінорежисери Ю. Т. Дунський та В. С. Фрід, а також низка майбутніх дисидентів. Один із них, Вадим Делоне, згодом вийшов на Красну площу в Москві з протестом проти окупації Чехословаччини 1968 р.

Мабуть, зовсім не випадково В. П. Петров опинився з Н. М. Коржавіним в одному наметі, де дбайливо підбирав розкидані всюди аркуші паперу з «політично шкідливими» текстами, щоб повернути їх поетові, а не віддати «органам». При цьому Віктор Платонович як досвідчений конспіратор припускав, що хтось третій міг контролювати і його самого (Кравченко 2002, с. 86; Клейн 2014b, с. 527-529). До речі, саме тоді в «Українській літературній газеті» у Мюнхені (1955/56 рр.) вийшла друком газетна версія книги В. П. Петрова про інтелігенцію — жертв більшовицького режиму. В Україні її передрук з американського видання 1959 р. здійснили лише за часів незалежності (Петров 1992).

1956 р. газетна публікація згаданої книги в Мюнхені завершилась; М. Хрущов посмертно засудив Й. Сталіна; добігав кінця дачний період московської ізоляції В. Петрова. Він остаточно повертається до Києва, де на нього чекала кохана жінка — берегиня неоціненного архіву. Науковця поновили в штаті Інституту археології в Києві, але тепер, зрозуміло, понизивши на посаді. У 1934 р. він був завідувачем відділу і молодим доктором наук, а тепер — молодшим науковим співробітником без ступеню та ще й пенсійного віку.

Про поведінку В. П. Петрова в той час згадують так: «В Інституті археології тримався індиферентно, навіть іноді здавалося, що він не відчуває себе співробітником цієї установи... Віктор Платонович ніби не помічав оточуючих. На засіданнях в Інституті теж не бував» (Рутківська 2002, с. 79). Натомість в Інституті мовознавства АН УРСР дослідника без вагань долучили до вченої ради та ввели до складу Ономастичної комісії. Зрозуміло, що саме там, серед колег-філологів, він почувався Людиною.

Невідомо, як визнаний неокласик Віктор Домонтович у zenіті слави й популярності став археологом Віктором Петровим? О. О. Формозов, докладно вивчивши життя археологів того

періоду, окремо відзначив категорію *«людей, не имевших отношения ни к археологии, ни к науке вообще, но насильственно внедренных (виділення наше. — В. О.) в нее ВКПб в конце 1920 — начале 1930-х гг.»* з відомою лише їй метою. Конкретно він мав на увазі керманців Державної академії історії матеріальної культури Ф. В. Кипарисова та С. М. Биковського, розстріляних у Ленінграді 1936 р. (Формозов 2006, с. 209). В. П. Петров був лише на два роки старший за них і цілком міг потрапити під цю хвилю партійного «призову» і таким чином опинитись у середовищі археологів. Будучи справжнім науковцем, він 1934 р. очолив у новоствореному Інституті історії матеріальної культури УАН відділ археології слов'ян та Русі. За сім років В. П. Петров вже працював на посаді директора Інституту українського фольклору АН УРСР. Невипадково, оцінюючі доробок В. П. Петрова, М. Ю. Брайчевський наголошував на універсальності цього дослідника, який досягав наукових осягнень на стику наук, якими оволодівав досконало (Брайчевський 1990, с. 96-98).

Зважаючи на те, що В. П. Петров відпрацював у профільних археологічних установах Києва та Москви сукупно 26 років, не згадувати його як археолога навряд чи доречно. Тим більше, що, як людина високої культури й обов'язку, він кожне поставлене перед ним завдання виконував професійно, незважаючи на ступінь зацікавленості ним. У довоєнний час (1934—1941) Віктор Платонович керував згаданим відділом, а також проводив розкопки зарубинецьких і черняхівських старожитностей та пам'яток ранніх слов'ян. Після повернення з «московського карантину» Петров видав матеріали польових досліджень і серед них епонімні пам'ятки: Зарубинецький могильник (Петров 1959), Черняхівський могильник (Петров 1964), пам'ятки корчацького типу (Петров 1963), та здійснив узагальнену характеристику зарубинецько-корчуватівської культури (Петров 1961). Крім того, він подарував київській аспірантці свого московського приятеля Г. Б. Федорова Н. М. Кравченко Косанівський могильник черняхівської культури.

Неоднозначне ставлення київської археологічної спільноти до В. П. Петрова тривало дев'ять років, доки 1965 р. його нагородили орденом «Вітчизняної війни». Ця нагорода спричинила суттєві зміни в житті вченого: він одружився, отримав окрему квартиру в бу-

динку від Інституту електрозварювання, отримав дозвіл на захист дисертації «Язык, этнос, фольклор» (Петров 1966), а також заробітну плату в розмірі окладу доктора наук та можливість публікувати монографії (Корнієнко 2002, с. 76-78). Захист кандидатської дисертації завершився присудженням здобувачеві наукового ступеня доктора філологічних наук. Саме тоді Віктор Платонович зізнався, «*що одержав від життя все, чого можна було бажати*». Забулась навіть знущальна «четвірка» за кандидатський іспит з німецької мови, яка нібито у 70-тилітнього здобувача «страждає». І як цього не помітили свого часу німці? (Кравченко 2002, с. 83-84). Нарешті стала можливою публікація його етапних монографій: «*Скіфи: мова та етнос*» (Петров, 1968); «*Етногенез слов'ян*» (Петров, 1968).

Надія Кравченко так згадувала про останню зустріч двох однодумців — Г. Б. Федорова та В. П. Петрова, яка відбулася 21 вересня 1967 р. на новій квартирі останнього в Києві. Науковці тепло згадували дачу Рошалів під Москвою та експедиції в Молдавії. Тоді журналістці М. Г. Федоровій-Рошаль вдалося розговорити Віктора Платоновича. Зі спогадів про «закордонне відрядження» стало зрозуміло, що Москва його орієнтувала мало не на роль президента в контрольованому німцями уряді окупованої України, що його Гітлер обіцяв українцям на ранньому етапі Другої світової війни (Кравченко 2002, с. 85-86).

«*86 спецгрупи подготовили по одному монарху или монархине для всей земли*». Ось один з них: «*Николай Кузнецов, агентурный псевдоним — Пух, кайзер Германии. — Кайзер чуть покраснел и поправился: — Будущий кайзер*» (Суворов 1997, с. 233). Ставки Сталіна на Другу світову війну були дійсно глобальні, але Гітлер превентивним ударом 22 червня 1941 р. все зіпсував. Показово, що В. П. Петров натякав на таємні плани диктатора переможно закінчити ту війну не «*в Берліні, а на берегах Ла-Маншу*» (Кравченко 2002, с. 85).

Припускаю, що в складній багатоходовій партії В. П. Петрова з владою в підсумку склався паритет, коли обидві сторони щось отримали, лишившись не надто задоволеними одна одною. Як помітили сучасні дослідники творчості Петрова: «*світ ловив його, але не впіймав*» (Матвієнко 2002, с. 59-60).

Михайло Юліанович Брайчевський (1924—2001) репрезентував уже повоєнне покоління

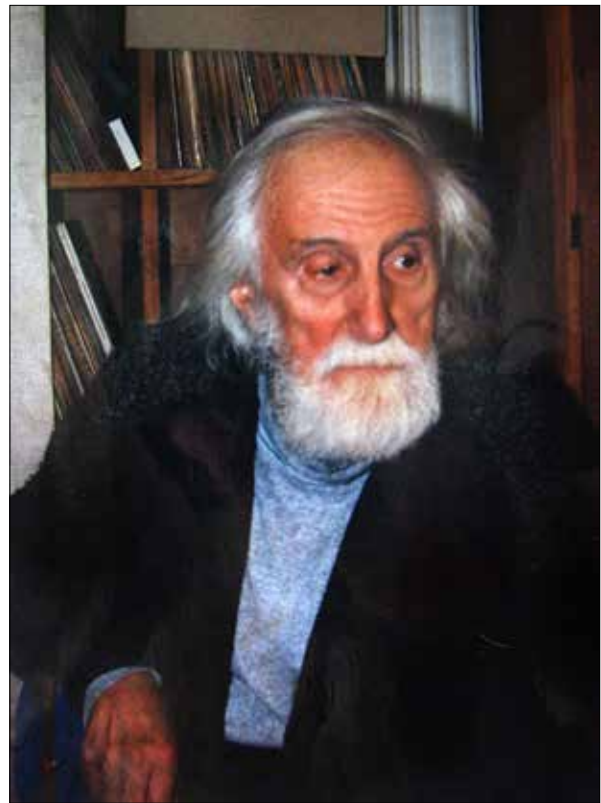

Рис. 3. Брайчевський Михайло Юліанович (06.09.1924 — 23.10.2001). Фото Ю. М. Кухарчука

Fig. 3. Braichevskyi Mykhailo Yulianovych (06.09.1924 — 23.10.2001). Photo by Yu. V. Kukharchuk

ня дослідників, вихованих за радянської влади (Рис. 3). Юнак з інтелігентної київської родини зі шляхетним минулим ще 1943 р. склав екстерном іспити за десятий клас та вступив на історико-філософський факультет університету імені Тараса Шевченка (1943—1948 рр.). З другого курсу він почав паралельно працювати в Інституті археології АН УРСР креслярем. Тоді ж ініціював створення Наукового студентського товариства, яке очолював упродовж 1945—1946 рр. Згодом М. Ю. Брайчевський організував наукову студентську конференцію, на якій виступив із дражливою темою «Походження українського народу», що, зрештою, стала стрижневою в його науковому та громадському житті (Кухарчук 2009, с. 6-9). Зауважимо, що приблизно в ці самі роки В. П. Петров читав курс лекцій «Походження українського народу» українським студентам в м. Регенсбург, ФРН (Корпусова 2002а, с. 21). Так, німецький період біографії Віктора Петрова збігся зі студентськими роками М. Ю. Брайчевського. Обидва дослідники по різні боки «залізної завіси» працювали над розв'язанням етногенетичних проблем, дошукуючись витоків української нації.

Упродовж 1950-тих років М. Ю. Брайчевський стрімко увійшов до когорти провідних археологів республіки. Він проводив розкопки знаменитих Пастирського та Городського городищ. 1955 р. захистив кандидатську дисертацію «Римська монета на території України», яку невдовзі опублікували (Брайчевський 1959). А ще за рік подав на обговорення рукопис докторської дисертації «Анти», яку несподівано заблокували не без участі Б. О. Рибаківа (Івакін, Павленко 2012, с. 8). Принагідно згадаємо, що саме в Переяслав-Хмельницькій експедиції, що нею керував майбутній академік, 1945 р. студент М. Ю. Брайчевський розпочав свою практику польових досліджень. Враження від роботи в російських експедиціях перших повоєнних і голодних років залишилися в нього неоднозначними. Соціальний та національний дискомфорт, відчутий у них, позначилися на формуванні критичних настроїв у молодого дослідника (Брайчевський 2020, с. 238-242).

Високу оцінку докторській дисертації М. Ю. Брайчевського, частково опублікованій у вигляді монографії «Біля джерел слов'янської державності» (1964), дав не хто інший як Віктор Петров (Петров 1965, с. 152-154). Незабаром М. Ю. Брайчевського перевели в Інститут історії АН УРСР. Образно кажучи, Антея (археолога) відірвали від землі й кинули в нетрі українозаїдеологізованої на той час установи.

Будучи дещо ізольованим від археології, Михайло Юліанович приєднався до Клубу творчої молоді, утвореного в останні роки відлиги в столиці України. Для небайдужої молоді сорокарічний науковець-енциклопедист став старшим товаришем, ідеологом та улюбленим лектором, що працював на громадських засадах.

Саме йому вчена рада Інституту історії 1966 р. доручила поглибити й розширити доказову базу тез ЦК КПРС до «300-річчя возз'єднання України з Росією» (Кухарчук 2009, с. 14-16). Стаття неупередженого дослідника отримала назву «Приєднання чи возз'єднання?». «Український історичний журнал» відмовився друкувати замовлену ним же статтю. З надією на підтримку автор віддав її на рецензування колегам. Хтось із них надіслав примірник в «органи», інший поніс додому, а ще інший спрямував на найправильніший шлях до публікації — передав текст за кордон.

Загалом, шістдесятництво задекларувало три публічні документи, чи радше маніфести: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби; «Приєднання чи возз'єднання?» Михайла Брайчевського; «Лист 137-ми», ініційований математиками та підписаний представниками різних верств українського суспільства (упор. Горбачук, Самійленко, Рабинович 2007, с. 77-83). Серед підписантів останнього були І. М. Дзюба та М. Ю. Брайчевський. На нашу думку, не можна приписувати авторство «Листа 137-ми» виключно «групі української інтелігенції» (Кухарчук 2009, с. 17). Кожен із тих, хто поставив підпис під цим зверненням, зокрема й помітна група представників робітничих професій, ризикували своїм майбутнім. Так, М. Ю. Брайчевський разом із О. С. Компан, О. М. Апанович та Я. І. Дзирою за його підписання потрапили під скорочення штатів за місцем роботи в Інституті історії АН УРСР.

Перше офіційне безробіття тривало для Михайла Юліановича два роки. Надалі впродовж 1970—1972 рр. М. Брайчевський працював у новоствореному відділі Київської постійно діючої експедиції Інституту археології АН УРСР. У відновленому часописі «Київська старовина» з'являється стаття М. Брайчевського, присвячена традиціям домобудівництва Київської землі Х—XIII ст. Статтю було розцінено як спробу зазіхнути на віковічну дружбу східнослов'янських народів. Наклад журналу знищили, а крамольного автора звільнили за невідповідність посаді (Брайчевський 1997, с. 219; Кухарчук 2009, с. 18-21). Негласна заборона щодо працевлаштування та наукового цитування творів дослідника тривали шість років. Поновлення на роботі в Інституту археології АН УРСР, спершу на договірних засадах, сталося 1978 р., а право вагомого голосу на наукових зібраннях ще за 10 років після того.

Дослідник опинився під пильним наглядом політичної поліції. Саме тоді в нього сталося загострення апендициту, яке завершилося недбало виконаною операцією та низкою повторних операцій упродовж двох років у середині 1970-х. Не виключено, проте, що незадовільний стан здоров'я допоміг ученому уникнути арешту за часів Щербицького-Маланчука. Запит на М. Ю. Брайчевського з'явився у влади за дещо несподіваного для атеїстів ювілею — тисячоліття хрещення Русі. Інших фахівців,

здатних професійно висвітлити зазначену проблему, в Києві не знайшлося. Михайло Юліанович підготував монографію «Утвердження християнства на Русі», у якій, зокрема, висловив гіпотезу щодо першого хрещення Русі Аскольдом як альтернативу версії про Володимирове хрещення (Брайчевський 1988а).

У період перебудови М. Ю. Брайчевський разом із молодшими колегами по Київській експедиції (М. А. Сагайдак, В. М. Зоценко) стали учасниками Українського культурологічного клубу, а невдовзі — Народного руху України за перебудову. Тут рідний Інститут згадав про докторську дисертацію науковця з далекого вже 1960 р. (Брайчевський 1988b). 1989 р. йому присуджують науковий ступінь доктора історичних наук за сукупність монографій і серед них — «Біля джерел слов'янської державності» (Брайчевський 1964) та «Походження Русі» (Брайчевський 1968). Ця ситуація перегукується з повторним докторським захистом Віктора Петрова.

Зразком нонконформістської поведінки став життєвий і науковий шлях **Бориса Миколайовича Мозолецького** (1936—1993 рр.). Він увійшов в археологію в середині 1960-х як поет, одним із когорти шістдесятників (Рис. 4). Далі під впливом рукопису Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» він рішуче перейшов у своїй творчості з російської мови на українську, проте під нагляд політичної поліції потрапив ще за поетичну дискусію з Ф. Енгельсом російською:

*Фридрих Энгельс!
Какими тропами
Поднимались мы к безднам,
срывались вниз,
Чтоб однажды открылось,
что был утопией
Марксом выстраданный коммунизм...*
1964 (Мозолецький 2007, с. 7).

Учителями з археології для Б. М. Мозолецького стали фундатори Київської школи скіфологів О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська. Останній так сподобався процитований вище вірш, що вона попросила друкарку з канцелярії Інституту розмножити його. Можливо, від «піаністки» одна копія потрапила в КДБ. Учителів було покарано по партійній лінії: О. І. Тереножкін отримав сувору догану, а В. А. Іллінську позбавили партквитка. Б. М. Мозолецького звільнили з Північно-Рогачицької експедиції 1968 р. «за антидержавні

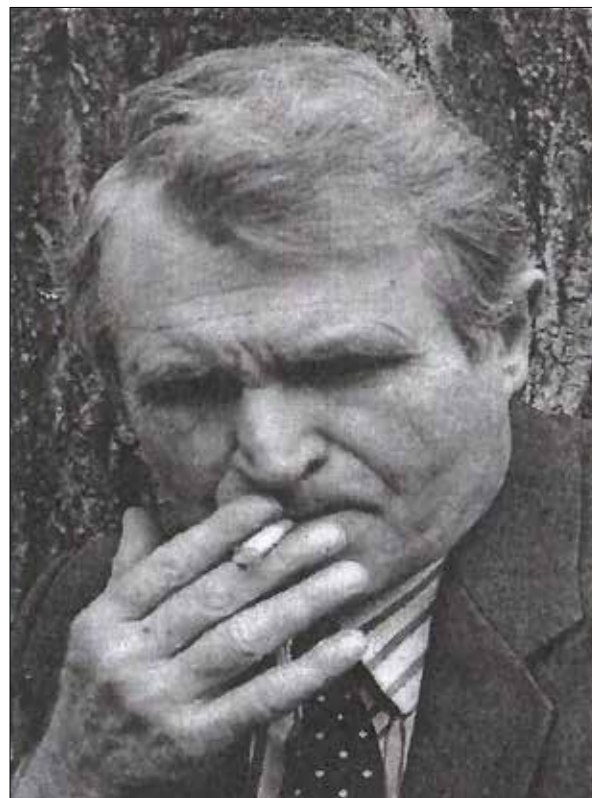

Рис. 4. Мозолецький Борис Миколайович (04.02.1936 — 13.09.1993). Фото з домашнього архіву Ю. В. Болтрика
Fig. 4. Mozolevskyi Borys Mykolaiovych (04.02.1936 — 13.09.1993). Photo from private archives of Yu. V. Boltryk

вірші» (Мозолецький 2015, с. 522-523). Мало того, «за написання цього стихотворения он в феврале 1969 года был профильтрован» (Бажан 2012, с. 122). В арсеналі КДБ існувала така форма «м'якого тиску» — «так звана профілактика, коли людину викликали до КДБ: розповідали, що ми все знаємо про тебе, якщо ще раз помітимо твою зацікавленість у самвидаві, почуємо критику радянського ладу, то тебе можуть посадити по вищезгаданих статтях» (Бажан 2022, с. 15). Профілактика щодо Б. М. Мозолецького не спрацювала. Як свідчать оперативні дані, у 1971 р. поет продовжував писати вірші «ідеологічно шкідливого змісту», тепер вже українською мовою (Бажан 2012, с. 122).

Проте вчителі впродовж трьох років, лобіюючи йому працю в експедиціях на договірних засадах, тихо вели Б. М. Мозолецького через Гайманову могилу до Товстої. Перебуваючи поза офіційною наукою, неконтрольований владою дослідник, за його висловом, «спровокував» та очолив експедицію з розкопок тепер уже всесвітньо відомого кургану (Мозолецький 2007, с. 9). Сталося це тому, що

Інститут археології АН УРСР очолював у ті роки інший нонконформіст, видатний український історик Ф. П. Шевченко, який також перебував під наглядом КДБ. Федора Павловича призначили директором Інституту археології, перевівши його з посадовим підвищенням з Інституту історії АН УРСР, де тоді боролися з кривою М. Ю. Брайчевського та солідарних з ним істориків, зокрема і Ф. П. Шевченка. Новий директор не заважав археологам робити свою справу.

Саме завдяки цьому 19 червня 1971 р. у м. Орджонікідзе було знайдено Пектораль. Так «шкідник» Б. М. Мозолевський несподівано став героєм і замість мордовських таборів отримав місце праці в Інституті археології, персональну зарплату, квартиру в столиці та членство у Спілці письменників. Відкриття Пекторалі повернуло науковця та поета в русло нормального життя без «профілактивання». Дослідник і надалі ніколи не поступався принципами, проте його лише «вивчали» як класика «компетентні органи» (Бажан 2012, с. 123).

Як ніхто інший, розумів делікатне становище Б. М. Мозолевського в науці його ровесник С. Н. Братченко: *«Тут (у Єйську. — О. К.) військове училище та літовище — аеродром, де вчився літати юнак, згодом мій колега, відкривач скіфського поховання з пектораллю та поет Борис Мозолевський (якби не ця знахідка до його титулу органи та члени додали б і «зек»))»* (Колибенко 2015, с. 108).

Незважаючи на пильну увагу КДБ, Б. М. Мозолевський продовжував плідно працювати: він опублікував монографію «Товста могила» (Мозолевський 1979), блискуче захистив її як кандидатську дисертацію, очолив відділ археології раннього залізного віку, дослідив низку видатних скіфських могил золотого поясу Скіфії; видав Мелітопольську могилу, розкопану його вчителем О. І. Тереножкіним (Тереножкин, Мозолевський 1988), опоетизував археологічні знахідки в поетичному альбомі «Скіфський степ» (Мозолевський 1983).

Крім того, 31 січня 1989 р. Б. М. Мозолевський узяв участь у зборах Київської організації Спілки письменників України, де було ініційовано створення Народного руху України за перебудову:

*Не встигли звестись одностайно.
Ще й слова народ не почув,
А вже загана нас у стайню*

*Партійний товариш Кравчук.
Йому б народитись за Сталіна, —
Ото б він їм «рух» показав!*
1989 (Мозолевський 2007, с. 456).

На початку 1990-х років Б. М. Мозолевський водив співробітників свого відділу (В. П. Білозоро, С. А. Скорого) на політичні мітинги. Проте у розквіті творчих сил та насаги його зупинила невиліковна хвороба.

Станіслав Никифорович Братченко (1936—2011) лишився в пам'яті колег беззастережним авторитетом, класиком європейської археології, «генералом» степових катакомб і свідомим українцем (Рис. 5). Йому завжди боліла Україна, де б він не опинявся. Ще дитиною він пережив нацистську окупацію України в рідному містечку Криндачівка (нині Красний Луч) на півдні Луганщини та як людина спостережлива й творча критично порівнював її з радянською (Колибенко 2015, с. 110-111). Вищу гуманітарну освіту С. Н. Братченко здобував у педагогічному інституті в м. Ростов-на-Дону. Із третього курсу талановитого юнака перевели до Ленінградського університету, де на кафедрі археології якраз розпочинав викладацьку роботу, обірвану КДБ, нонконформіст Лев Клейн, який згадував про нього так: *«Слава Братченко дружил со многими из нас, питерцев. Помню как он, приехав в Ленинград учиться, организовал в общежитии украинское землячество на манер иностранных и тотчас зажегся в КГБ... Он добился основных своих мечтаний: Украина стала «незалежною і самостійною», а сам С. Н. Братченко — авторитетным археологом. Он умер, а монографии его будут жить, как и добрая память о нем»* (Клейн 2011, с. 15).

Так у семи рядках поминального слова Л. С. Клейн лапідарно окреслив особистість С. Н. Братченка. Ключовими тут є два слова: *«Он добился»*. Уточнимо тільки, що в поле зору КДБ С. Н. Братченко потрапив ще раніше — в Ростові-на-Дону, через нехитрий, але пророчий вірш:

*«Не построишь солнце Кампанеллы,
Как не сдвинуть землю рычагом»*
(Колибенко 2015, с. 108-109).

Уникнути арешту допитливому студенту-ві допоміг тоді Ю. А. Жданов-молодший, посприявши переведенню його в Ленінградський державний університет. У Ленінграді С. Н. Братченко отримав доступ до бібліотек та книжкових розсипів букіністів, де мав

змогу студіювати публікації очільників Української революції: «Украинский вопрос» з «Украинского журнала», редагованого Симоном Петлюрою, перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського та ін. (Колибенко 2015, с. 108-109). Тут він знаходив і літературні шедеври Розстріляного відродження, удосконалюючи таким чином свою українську мову з надією повернутися колись на Батьківщину (Гершкович 2006, с. 4). Імовірно, саме через спілкування з Л. С. Клейном С. Н. Братченко почав цікавитись катакомбною проблематикою (Смирнов 2011, с. 16). Але до повернення в Україну був ще Новочеркаський музей донського козацтва та 5 років роботи (1960—1964 рр.) першим директором заповідника «Танаїс», який він розбудовував з нуля. Крім того, він відкрив Левенцівський кушч пам'яток на західному краю Ростова-на-Дону, а серед них і Левенцівську фортецю перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, яку місцеві журналісти охрестили «Донською Троєю» (Кияшко 2006, с. 10, 16).

Здавалося б, така пам'ятка відкривала перед дослідником величезні наукові перспективи в дельті Дону, але 1964 р. С. Н. Братченко полишає Танаїс і вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР з темою, що стосувалася катакомбних культур Нижньої Донщини. Він ще продовжував займатись розкопками фортеці, проте пріоритетною лишалася катакомбна проблематика. С. Н. Братченко підготував та успішно захистив кандидатську дисертацію, яку опублікував у вигляді монографії «Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы» (Братченко 1976). Книга стала класикою, а її автор — лідером катакомбної проблематики, визнаним її авторитетом.

Повернення в рідну Україну було свідомим, але сувора реальність швидко внесла корективи в найромантичніші очікування. Прямі контакти з шістдесятниками, про які він так палко мріяв, закінчувалися набагато менш приємними бесідами з працівниками КДБ (Колибенко 2015, с. 108-109). Дехто з його археологічних учнів дивувався, «чому С. Н. Братченко не потрапив тоді за ґрати?» (Бритюк 2006, с. 27). З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. В. Федорчука ЦК Компартії України від 06.05.1972 р. дізнаємося, що С. Н. Братченко та М. М. Чередниченко, «*находясь в археологической экспедиции на территории Ворошиловградской области, допускали на-*

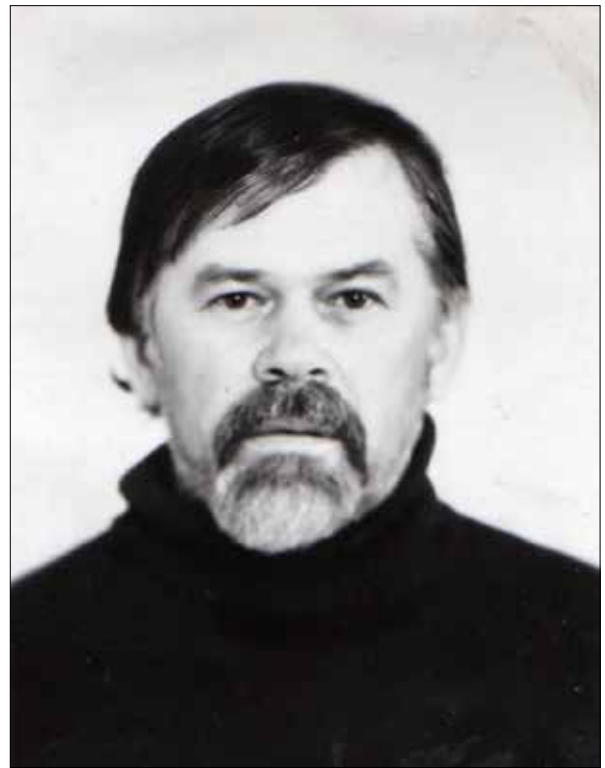

Рис. 5. Братченко Станіслав Никифорович (03. 09. 1936 — 21. 02. 2011). Фото з домашнього архіву Р. О. Литвиненка

Fig. 5. Bratchenko Stanislav Nykyforovych (03. 09. 1936 — 21. 02. 2011). Photo from private archives of R. O. Lytvynenko

ционалистические высказывания, распевали песни и рассказывали анекдоты аполитичного характера». За такі дії щодо них готувалися профілактичні заходи (Бажан 2012, с. 123). Саме С. Н. Братченко ініціював переїзд кубанського українця М. М. Чередниченка з Ростова-на-Дону до Києва та вступ його в аспірантуру. Так відбувалася лагідна кадрова українізація Інституту археології АН УРСР зі сходу. Обидва завершили аспірантуру успішними захистами кандидатських дисертацій та очолили великі новобудовні експедиції в 70-ті роки ХХ ст., де за ними спостерігало КДБ.

С. Н. Братченко запровадив в Україні методику розкопок курганів паралельними траншеями при роботі зі землерийною технікою (Телегін, Братченко 1974, с. 105-109). Цю методику в донецьких та луганських експедиціях опанувала велика група перспективної археологічної молоді, а також інші фахівці. У суто науковому плані дослідник розвивав концепт української катакомбної провінції Л. С. Клейна з позиції множинності катакомбних культур (Братченко, Шапошнікова 1985). Далі він переосмислив культуру багатоваликової кераміки (Березанська

1960), трансформувавши її в Бабинську після масштабних розкопок на Сіверськодонецьчині, де було відкрито й досліджено її поховальний ритуал (Братченко 1977). Бабине вабило С. Н. Братченка синхронністю з Левенцівською фортецею, яку він виокремив в особливий Кам'янсько-Левенцівський тип пам'яток (Братченко 1985). У працях його наступників за Бабинською культурою окреслився окремих перехідний період від середньої до пізньої бронзи, непомічений свого часу В. О. Городцовим (Писларій 1983, с. 14; Литвиненко 2009; Отрошенко 2014).

У своїх спогадах друзі та учні С. Н. Братченка відзначали його дивакувату поведінку; дослідник тримався осторонь від студентського середовища в полі та професійного оточення в Інституті (Гершкович 2006, с. 4-6). Чи не вперше девіантна поведінка фіксується в 1963 р. на розкопках Левенцівської фортеці, де керівник експедиції С. Н. Братченко спілкувався зі своїм другом В. Я. Кияшком цитатами з поезій Василя Симоненка та Івана Драча. Спонтанізовані студенти сприймали їх мало не за божевільних. Реакція С. Н. Братченка на цей шок була такою: *«Хай люди кажуть, що я божевільний. Боже, я — вільний!»* (Кияшко 2006, с. 16-17).

Можна припустити, що така поведінка була проявом посттравматичного синдрому, спровокованого розстрілом робітничої маніфестації в Новочеркаську 1962 р. Свідком того злочину став Станіслав, що, можливо, й стимулювало його до переїзду в Київ. Але й тут, як вже сказано, на нього чекали «профілактичні заходи» — контроль КДБ. Його усувають із посади начальника Донецької експедиції, а 1973 р. переводять разом із Музеєм археології в Інститут зоології АН УРСР. Далі здоровий глузд ніби перемагає, і він очолює Сіверсько-Донецьку експедицію, у якій досягає видатних результатів. Але на початку 80-х років експедицію розформовують, передаючи підряд на розкопки курганів Луганщини на кафедру археології Київського університету імені Тараса Шевченка. Штатні співробітники експедиції стали здебільшого безробітними.

Опальний С. Н. Братченко повертається до рідного Інституту, де йому забороняють (!) вести археологічні дослідження на сході України, щоб він не сіяв там крамолу. Він остаточно замикається у своєму світі, сумлінно виконуючи завдання планових тем. С. Н. Братченку, на відміну від Б. М. Мозолевого, поталани-

ло не лише дожити, але й 20 років прожити в омріяній ним самостійній Україні. 1992 р. автор цих рядків очолив відділ археології енеоліту — бронзової доби, де й працював до виходу на пенсію останній у цьому списку нонконформіст. Будучи за своєю природою «совою», учений працював здебільшого ночами. Режим роботи в Інституті дозволяв йому самому регулювати свій робочий час. Найважче було від нього домогтися, щоб він своєчасно оформлював профвідпустку та отримував заробітну платню. Він був геть несхожий на пересічну «радянську людину» і дійсно вільний від усього радянського.

Одного вечора в середині 1990-х ми з дружиною зустріли Станіслава на перегляді фільму С. Й. Параджанова «Тіні забутих предків». Як згадував В. Я. Кияшко, в 1963 р. ця стрічка, як і поезії шістдесятників, стала «ковтком свободи» для них (Кияшко 2006, с. 16). Незмінним супутником життя дослідника був кишеньковий детекторний радіоприймач, яким він ловив заборонені «голоси» вільного світу.

В останню декаду свого життя С. Н. Братченко опублікував давно очікувані науковим загалом монографії: «Донецька катакомбна культура раннього періоду» (Братченко 2001) та «Левенцовская крепость» (Братченко 2006). Остання була перевидана в Києві (Братченко 2012). Зрозуміло, що він здійснив ці проекти з допомогою своїх урядових учнів.

Згадані тут п'ять постатей українського археологічного нонконформізму репрезентували іншу, нескорену Україну, яка в умовах обмежень і переслідувань шукала й демонструвала ненасильницькі форми спротиву, протиставляючи всеосяжній диктатурі свою інтелектуальну позицію. Саме тому всі вони ставали об'єктами переслідування КДБ. Їхня позиція ускладнювала життя їм та їхнім близьким, суттєво впливала на кількість та якість проведених досліджень, зрештою, вкорочувала віку в прямому сенсі цього слова. Досить згадати про зими, проведені в кочегарках Києва Б. М. Мозолевським, медичні експерименти над М. Ю. Брайчевським тощо. Друзі Г. Б. Федоров та В. П. Петров ніби «змагалися» поміж собою в кількості набутих інфарктів. У першого їх було 9 чи 10, а в другого — 6, здебільшого перенесених на ногах (Корнієнко 2002, с. 78; Клейн 2014b, с. 528, 532). Але удавана лояльність і конформізм до радянської реальності спричинили б когнітивний дисонанс,

отруювали буття, тому всі вони намагались залишатись собою.

Б. М. Мозолевський навряд чи знайшов би Пектораль, якби в 1960-х рр. повадився «правильно». Він невтомно й буденно копав би інші скіфські могили. Але він знайшов саме ту, затиснуту між спорудами промзони в м. Орджонікідзе, просканував її методом буріння, пересвідчився в її скіфському походженні, переконав директора комбінату Г. Середу в тому, що скарби лежать саме тут, під склепіннями катакомб Товстої могили. А тут ще через безрезневе бездоріжжя 1971 р. в місті застрягла без роботи бригада скреперів. І директор зважився та профінансував пошуки Б. М. Мозолевського, що їх учений розпочав буквально сам-один. Лише з часом експедиція, що виникла спонтанно, поповнилась співробітниками Інституту археології (Мозолевський 1983, с. 145-182).

Несприятливі умови життя й творчості, які створювала для некерованих особистостей влада, практично позбавляли їх можливостей для підготовки кадрів та створення наукових шкіл. Кожен із них мусив час від часу змінювати місце роботи чи позбавлявся її взагалі. Таким чином владі вдавалося придушити їхній потужний творчий та науково-організаційний потенціал на шкоду Україні, але, на щастя, не цілковито. Так, М. О. Макаренко залишив нащадкам Музей Богдана та Варвари Ханенків і Маріупольський цвинз, С. Н. Братченко — заповідник «Танаїс» і Левенцівську фортецю, М. Ю. Брайчевський — врятовані ним історичні корпуси Києво-Могилянської академії, інші шедеври архітектури Києва та перше, Аскольдове, хрещення Русі, Б. М. Мозолевський — пектораль і «Скіфський степ», В. П. Петров-Домонтович — свої літературні шедеври та легендарний архів, яким користуються нині десятки науковців різного фаху — від богословів до історіософів. І все це лише верхівка айсберга.

Крім того, повоєнні археологи-нонконформісти приєднувались до руху шістдесятників, ставали авторами та поширювачами самвидаву. Проти стихійно посталої опозиції 12 січня 1972 р. КДБ УРСР розпочало операцію «Блок», спрямовану на «блокування» національно-свідомої інтелігенції, молоді (Бажан 2022, с. 1-3). Під неї потрапив і давав публічні по-

яснення щодо «Приєднання чи возз'єднання?» М. Ю. Брайчевський.

Уже за перебудови М. Ю. Брайчевський та Б. М. Мозолевський долучилися до підготовки та затвердження статутних документів Народного руху України, спрямованого проти ідеології Карла Маркса і його більшовицьких епігонів (Кухарчук 2002, с. 121-124). Ще раніше, на початку 1980-х, С. Н. Братченко разом із корифеєм польської археології Яном Махніком здійснили спробу повалити пам'ятник Леніну на Бессарабці (Отрошенко 2011, с. 7). Їм не вистачило для цього фізичних сил, але згодом їхній задум втілили активісти Революції Гідності.

Наостанок неможливо обійти увагою прощаний дар інтелектуалів: вирок ідеології більшовизму сформулював В. П. Петров; безперспективність утопій від Мора та Кампанелли до Маркса й Хрущова поетично висвітлили студент С. Н. Братченко та відставний льотчик Б. М. Мозолевський — майбутні корифеї української археології.

Не менш важливим за їхній внесок в науку є й незроблене ними. Адже вони свідомо не брали участі у написанні на догоду владній верхівці замовних матеріалів, які з огляду на авторитет і популярність авторів могли б негативно вплинути на свідомість нашого народу. Безперечно, коло нонконформістів у галузі археології не обмежується в Україні згаданими в цій праці особистостями. Вони зростали й творили не лише в Києві, а й у інших наукових центрах республіки. Згадані тут учені репрезентують чотири покоління науковців, українських патріотів, які послідовно несли естафету спротиву пануючому режиму аж до його краху в 1991 р., який вони і передбачили.

Загалом же тема, порушена в статті, потребує ширшого дослідження, адже без конструктивного аналізу минулого, його осмислення та жорсткого засудження злочинів радянського режиму ми знову будемо приречені на поразку.

Подяки. Автор висловлює щирі подяки колегам Ю. В. Болтрику, Я. П. Гершковичу, В. М. Корпусовій, Ю. М. Кухарчуку, Р. О. Литвиненку за всебічну допомогу та консультації в процесі підготовки статті. Так само вдячний М. Г. Железняку та Р. В. Пилипчуку з «Енциклопедії сучасної України» за надане для публікації фото М. О. Макаренка.

- Бажан, О. 2001. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Майстеріум*, вип. 7: Історичні студії, с. 27-32.
- Бажан, О. 2012. Під пильним контролем КДБ. В: Смолій, В. А., Удод, О. А. (ред.). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20—21 жовтня 2011 р., м. Київ). Київ: Інститут історії України НАН України, с. 115-134.
- Бажан, О. 2022. *50-річчя операції КДБ «Блок»: арешт в Україні близько 90 дисидентів*. Інтерв'ю кореспондентові «Радіо Свобода» Дмитру Шурхало 12.01.2022 р. [online]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/kdb-operatsiya-blok/31648911.html>. [Дата звернення: 10 лютого 2022]
- Березанская, С. С. 1960. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.
- Брайчевський, М. Ю. 1959. *Римська монета на території України*. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Брайчевський, М. Ю. 1964. *Біля джерел слов'янської державності: соціально-економічний розвиток черняхівських племен*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Ю. 1968. *Походження Русі*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Ю. 1988а. *Утвердження Християнства на Русі*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Ю. 1988b. Восточные славяне в I тысячелетии до н. э. Автореферат диссертации доктора исторических наук в форме научного доклада. ИА АН УССР.
- Брайчевський, М. Ю. 1997. Як Президія Академії наук розправлялася з непокірним істориком. *Український історик*, т. XXXIV, ч. 1—4, с. 217-221.
- Брайчевський, М. Ю. 1990. В. П. Петров — учений-універсал. *Археологія*, 3, с. 95-100.
- Брайчевський, М. Ю. 2020. Експедиція С. М. Бібікова 1946 р. «Біла» та «чорна» кістки. В: Залізняк, Л. *Моя археологія*. Київ: Темпора, с. 238-242.
- Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (периодизация и хронология памятников)*. Киев: Наукова думка.
- Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (отв. ред.). *Вильняские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-43.
- Братченко, С. Н. 1985. Каменско-ливенцовский тип памятников. *Археология Украинской ССР*. Т. 1. Киев: Наукова думка, с. 403-420.
- Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього періоду*. Луганськ: Шлях.
- Братченко, С. Н. 2006. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 6. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 32-310.
- Братченко, С. Н. 2012. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века*. Київ: Видавничий дім «Скіф».
- Братченко, С. Н., Шапошникова, О. Г. 1985. Катакомбная культурно-историческая общность. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР в 3 томах*. Т. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 403-420.
- Бритюк, О. О. 2006. Чи варто бути українцем? В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 6. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 25-27.
- Гершкович, Я. П. 2006. Несколько слов о книге и ее «странном» авторе. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 6. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 4-7.
- Гилинский, Я. И. 2020. Девиантность, творчество, правосудие. В: Матяш, Е. И., Кашуба, М. Т. (ред.). *Лев Клейн [Путеводитель]*. Сборник статей памяти Льва Самуиловича Клейна. Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры, с. 165-169.
- Горбачук, В. І., Самійленко, Ю. С., Рабинович, В. І. (упор.). 2007. *Юрій Макарович Березанський: біобібліографія*. Київ: Інститут математики НАН України.
- Граб, В. И. 1990. Дело Н. Е. Макаренко. В: Звагельский, В. Б., Діброва, Г. В., Панченко, В. В. (ред.). *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доповідей*. Суми; Ромни: Сумське обласне відділення Українського фонду культури, с. 29-31.
- Івакін, Г. Ю., Павленко, Ю. В. 2002. Феномен М. Ю. Брайчевського. В: Павленко, Ю. В. (ред.). *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Київ: «Фенікс», с. 6-15.
- Кияшко, В. Я. 2006. Левенцовка починалась так. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 6. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, с. 10-16.
- Клейн, Л. С. 2011. Слава Братченко... В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 11. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 15.
- Клейн, Л. С. 2014а. *История российской археологии: учения, школы и личности. Том 1. Общий обзор и дореволюционное время*. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ.
- Клейн, Л. С. 2014b. *История российской археологии: учения, школы и личности. Том 2. Археологи советской эпохи*. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ.
- Колибенко, О. 2015. Матеріали фонду Станіслава Никифоровича Братченка у Науковому архіві Інституту археології НАН України як джерело до біографії вченого та епохи. В: Коцур, В. П. (ред.). *Переяславський літопис*, вип. 7. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», с. 106-118.
- Корнієнко, К. 2002. Особлива людина. *Слово і час*, 10, с. 76-78.
- Корпусова, В. 2002а. В. Петров (Домонтович): Етногенетика як свобода самовиявлення. *Слово і час*, 10, с. 17-25.
- Корпусова, В. 2002b. «Третє» життя В. П. Петрова: «Він був людиною покликання, а не визнання». *Слово і час*, 10, с. 69-74.
- Кравченко, Н. Збагнення. *Слово і час*, 10, с. 81-88.
- Кузьминих, С. В., Усачук, А. Н. 2011. «Милльон этой власти проклятий!...» (письма Н. Е. Макаренко А. М. Тальгрену). В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы (к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 195-216.
- Кузьминих, С. В., Усачук, А. Н., Белозёрва, И. В. 2021. «Мои работы ничего не стоят и никому не нужны...»: письма Н. Е. Макаренко В. А. Городцову. *Stratum plus*, 2, с. 361-402.
- Кухарчук, Ю. В. 2002. Михайло Брайчевський і українська незалежність. В: Павленко, Ю. В. (ред.). *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Київ: «Фенікс», с. 120-125.
- Кухарчук, Ю. 2009. Просвітник українського народу. В: Брайчевський, М. Ю. *Вибране*. Т. 1. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 5-42.
- Литвиненко, Р. О. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д.і.н. ІА НАН України.
- Лукин, Ю. 1992. *Из истории сопротивления тоталитаризму в СССР (20—80-е годы)*. Москва: Издательство Московского университета.

- Макаренко, М. О. 1933. *Маріупільський могильник*. Київ: Видавництво Всеукраїнської академії наук.
- Матвієнко, С. 2002. Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «особа Сковороди». *Слово і час*, 10, с. 54-60.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Мозолевський, Б. М. 1983. *Скіфський степ*. Київ: Наукова думка.
- Мозолевський, Б. М., 2007. *Поезії*. Київ: «Темпора».
- Мозолевський Борис Миколайович. 2015. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України 1918—2014*. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», с. 522-523.
- Отрошенко, В. В. 1996. Роздуми з приводу ювілею одного нонконформіста. *Запорозька січ*. 05.02.1996, с. 3.
- Отрошенко, В. В. 2010. О перевернутом мире Л. С. Клейна. В: Клейн, Л. С. *Перевернутый мир (2-е изд., исправленное и дополненное)*. Донецк: ДонНУ, с. 5-10.
- Отрошенко, В. В. 2011. Про Славу Братченка. В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 11. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 6-7.
- Отрошенко, В. В. 2014. Щодо перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. В: Толочко П. П., Тошев Г. М. (гол. ред.). *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, XVII, с. 7-14.
- Отрошенко, В. В. 2015. Український слід в «Історії російської археології» Л. Клейна. *Магістеріум*, вип. 60: Археологічні студії, с. 4-10.
- Петров, В. П. 1959. Зарубинецький могильник. В: Третьяков, В. Н. (ред.). *МИА СРСР*, 70. Москва; Ленінград: Издательство АН СССР, с. 32-60.
- Петров, В. П. 1961. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. *Археологія*, т. XII, с. 53-75.
- Петров, В. П. 1963. Памятники корчаковского типа. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *МИА СРСР*, 108. Москва: Издательство АН СССР, с. 16-38.
- Петров, В. П. 1964. Черняховський могильник. В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (отв. ред.). *МИА СРСР*, 116. Москва: Наука, с. 53-117.
- Петров, В. П. 1965. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). К., 1964. *Український історичний журнал*, 3, с. 152-154.
- Петров, В. П. 1966. *Язык. Этнос. Фольклор*. Автореферат диссертации к.и.н. Киев.
- Петров, В. П. 1968. *Скіфи: мова та етнос*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1972. *Етногенез слов'ян*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. 1992. *Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору*. Київ: Воскресіння.
- Петров, В. 2002. Автобіографія. *Слово і час*, 10, с. 51-52.
- Писларий, И. А. 1983. *Культура многоваликовой керамики Восточной Украины*. Автореферат диссертации к.и.н. МГУ им. М. Ломоносова.
- Рутківська, Л. 2002. Незабутні зустрічі. *Слово і час*, 10, с. 78-80.
- Смирнов, А. М. 2011. Тільки сьогодні я узнав В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 11. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, с. 15-16.
- Суворов, В. 1997. *Выбор*. Москва: «Издательство АСТ-ЛТД».
- Телегін, Д. Я., Братченко, С. Н. 1974. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*, 13, с. 105-109.
- Тереножкин, А. И., Мозолевський, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Формозов, А. А. 2006. *Русские археологи в период тоталитаризма. Историкографические очерки*. Москва: «Знак».
- Tallgren, A. M. 1936. *Archaeological Studies in Soviet Russia. Eurasia Septentrionalis Antiqua*, X, p. 129-170.

Надійшла 12.02.2022

Vitalii V. Otroshchenko

DSc in History, Professor, Head of the Eneolithic–Bronze Age Archaeology department, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

UKRAINIAN ARCHAEOLOGISTS-NONCONFORMISTS OF THE TOTALITARIAN ERA

The article is devoted to the study of manifestations of intellectual resistance of scientists to the ruling regime during 1920—80s, which has signs of non-conformism. The author considers the concept of “non-conformism”, based on the definition of the Russian human rights activist Yu. F. Lukin: in every society there are not only those who support the official policy, indifferent conformists, but also those who disagree, dissidents who oppose the dominant religion, ideology, the existing political system, a way of life. The topic of non-conformism in archaeology was substantiated by Russian thinker L. S. Klein, who included G. A. Bonch-Osmolovskiy, S. M. Zamyatnin, O. M. Rogachev, O. L. Mongait, G. B. Fedorov and A. S. Formozov among them. L. S. Klein should be added to them.

Among the Ukrainian archaeologists of the totalitarian era, the personalities of M. O. Makarenko, V. P. Petrov (Domontovych), M. Yu. Braichevskiy, B. M. Mozolevskiy, S. N. Bratchenko attract attention. They represent four generations of native scholars who consistently carried the baton of resistance to the ruling regime until its logical collapse in 1991, which they had foreseen. They deliberately chose public forms of protest through speeches, statements, lectures, creation and distribution of resonant scientific texts in the country and abroad. An important role was played by communication with colleagues and students in the archaeological expeditions they led. In the system of total control created by the authorities, non-conformists quickly became the objects of close attention from the State Security Committee. The declassified archives of the special services shed light on the methods of their work with a contingent of people dangerous to the regime, including: study, recruitment attempts, prevention and repressive forms of influence, up to execution (the fate of M. O. Makarenko). All mentioned researchers had gone through the control system. B. M. Mozolevskiy was saved from arrest thanks to the Pectoral he found. The system did not allow revealing and realizing the powerful creative potential of deviant creators. This did not save it, and irreparable damage was done to science.

Key words: conformism, non-conformism, State Security Committee control, Mykola Makarenko, Viktor Petrov (Domontovych), Mykhailo Braichevskiy, Borys Mozolevskiy, Stanislav Bratchenko.

References

- Bazhan, O. 2001. Dysyidentstvo v URSR: sprobа definitsii. *Magisterium*, vyp. 7: Istorychni studii, p. 27-32.
- Bazhan, O. 2012. Pid pylnym kontrolem KDB. In: Smolii, V. A., Udod, O. A. (eds.). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 22: Dopovidi ta materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Instytut istorii Ukrainy na zlami epokh, u svitli tradytsii ta peretvoren. 75 rokiv instytutsionalnoho buttia» (20—21 zhovtnia 2011 r., m. Kyiv). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 115-134.
- Bazhan, O. 2022. *50-richchia operatsii KDB «Blok»: aresht v Ukraini blyzko 90 dysyidentiv*. Interviu korespondentovi «Radio Svoboda» Dmytru Shurkhalo 12.01.2022 r. [online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/kdb-operatsiya-blok/31648911.html>. [Accessed 10 February 2022].
- Berezanskaia, S. S. 1960. Ob odnoi iz grupp pamiatnikov srednei bronzy na Ukraine. *Sovetskaia arkhologiia*, 4, p. 26-41.
- Braichevskii, M. Yu. 1959. *Rymska moneta na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR.
- Braichevskii, M. Yu. 1964. *Bilia dzhherel slovianskoi derzhavnosti: sotsialno-ekonomichni rozvytok cherniakhivskykh plemen*. Kyiv: Naukova dumka.
- Braichevskii, M. Yu. 1968. *Pokhodzhennia Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Braichevskii, M. Yu. 1988a. *Utverdzhennia Khrystianstva na Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Braichevskii, M. Yu. 1988b. *Vostochnye slaviane v I tysiacheletii do n. e.* Avtoreferat disertatsii doktora istoricheskikh nauk v forme nauchnogo doklada. IA AN USSR.
- Braichevskii, M. Yu. 1997. Yak Prezydiia Akademii nauk rozpravliasia z nepokirnym istorykom. *Ukrainskyi istoryk*, t. XXXIV, part 1—4, p. 217-221.
- Braichevskii, M. Yu. 1990. V. P. Petrov — uchenyi-universal. *Arheologia*, 3, p. 95-100.
- Braichevskii, M. Yu. 2020. Ekspedytsiia S. M. Bibikova 1946 r. «Bila» ta «chorna» kistky. In: Zalizniak, L. *Moia arkhologiia*. Kyiv: Tempora, p. 238-242.
- Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy (periodizatsiia i khronologiia pamiatnikov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o slozhenii babinskoi kultury (mnogovalikovoï keramiki). In: Telegin, D. Ia. (exec. ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kyiv: Naukova dumka, p. 21-43.
- Bratchenko, S. N. 1985. Kamensko-liventsovskii tip pamiatnikov. *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. T. 1. Kiev: Naukova dumka, p. 403-420.
- Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho periodu*. Luhansk: Shliakh.
- Bratchenko, S. N. 2006. Leventsovskaiia krepst. Pamiatnik kultury bronzovogo veka. In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 6. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 32-310.
- Bratchenko, S. N. 2012. *Leventsovskaiia krepst. Pamiatnik kultury bronzovogo veka*. Kyiv: Vidavnychii dim «Skif».
- Bratchenko, S. N., Shaposhnikova, O. G. 1985. Katakombnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR v 3 tomakh*. T. 1: Pervobytnaia arkhologiia. Kyiv: Naukova dumka, p. 403-420.
- Brytiuk, O. O. 2006. Chy varto buty ukraintsem? In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 6. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 25-27.
- Gershkovich, Ia. P. 2006. Neskolko slov o knize i ee «strannom» avtore. In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 6. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 4-7.
- Gilinskii, Ia. I. 2020. Deviantnost, tvorchestvo, pravosudie. In: Matiash, E. I., Kashuba, M. T. (eds.). *Lev Klein [Putevoditel]*. Sbornik statei pamiati Lva Samuilovicha Kleina. Sankt-Peterburg: Institut istorii materialnoi kultury, p. 165-169.
- Horbachuk, V. I., Samiilenko, Yu. S., Rabynovych, V. I. (comp.). 2007. *Yurii Makarovych Berezanskyi: biobibliografiia*. Kyiv: Instytut matematyky NAN Ukrainy.
- Grab, V. I. 1990. Delo N. E. Makarenko. In: Zvahelskyi, V. B., Dibrova, H. V., Panchenko, V. V. (eds.). *Vyvchennia istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny Romenshchyny: problemy i perspektyvy*. Tezy dopovidei. Sumy; Romny: Sumske oblasne viddilennia Ukrainskoho fondu kultury, p. 29-31.
- Ivakin, H. Yu., Pavlenko, Yu. V. 2002. Fenomen M. Yu. Braichevskoho. In: Pavlenko, Yu. V. (ed.). *Mykhailo Braichevskii. Vchenyi i osobystist*. Kyiv: «Feniks», p. 6-15.
- Kiiashko, V. Ia. 2006. Leventsova nachinalas tak. In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 6. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 10-16.
- Klein, L. S. 2011. Slava Bratchenko... In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Shkhidnoi Ukrainy*, vyp. 11. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 15.
- Klein, L. S. 2014a. *Istoriia rossiiskoi arkhologii: ucheniia, shkoly i lichnosti. Tom 1. Obshchii obzor i dorevoliutsionnoe vremia*. Sankt-Peterburg: EVRAZIIa.
- Klein, L. S. 2014b. *Istoriia rossiiskoi arkhologii: ucheniia, shkoly i lichnosti. Tom 2. Arkheologi sovetskoi epokhi*. Sankt-Peterburg: EVRAZIIa.
- Kolybenko, O. 2015. Materialy fondu Stanislava Nykyforovycha Bratchenka u Naukovomu arkhivi Instytutu arkhologii NAN Ukrainy yak dzhherelo do biografiï vchenoho ta epokhy. In: Kotsur, V. P. (ed.). *Pereiaslavskii litopys*, vyp. 7. Pereiaslav-Khmelnitskyi: DVNZ «Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichni universytet imeni Hryhoriia Skovorody», p. 106-118.
- Korniienko, K. 2002. Osoblyva liudyna. *Slovo i chas*, 10, p. 76-78.
- Korpusova, V. 2002a. V. Petrov (Domontovych): Etnohenytyka yak svoboda samoviyavlennia. *Slovo i chas*, 10, p. 17-25.
- Korpusova, V. 2002b. «Tretie» zhyttia V. P. Petrova: «Vin buv liudynoiu poklykannia, a ne vyznannia». *Slovo i chas*, 10, p. 69-74.
- Kravchenko, N. Zbahnennia. *Slovo i chas*, 10, p. 81-88.

- Kuzminikh, S. V., Usachuk, A. N. 2011. "Millon etoi vlasti proklatii!..." (pisma N. E. Makarenko A. M. Talgrenu). In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriia arkheologii: lichnosti i shkoly (k 160-letiu so dnia rozhdeniia V. V. Khvoiki)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 195-216.
- Kuzminikh, S. V., Usachuk, A. N., Belozero, I. V. 2021. "Moi raboty nichego ne stoia i nikomu ne nuzhny...": pisma N. E. Makarenko V. A. Gorodtsovu. *Stratum plus*, 2, p. 361-402.
- Kukharchuk, Yu. V. 2002. Mykhailo Braichevskiy i ukrainska nezalezhnist. In: Pavlenko, Yu. V. (ed.). *Mykhailo Braichevskiy. Vchenyi i osobystist*. Kyiv: "Feniks", p. 120-125.
- Kukharchuk, Yu. 2009. Prosvitnyk ukrainskoho narodu. In: Braichevskiy, M. Yu. *Vybrane*. T. 1. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, p. 5-42.
- Lytvynenko, R. O. 2009. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhvalnykh pamiatok)*. Avtoreferat dysertatsii d.i.n. IA NAN Ukrainy.
- Lukin, Iu. 1992. *Iz istorii soprotivleniia totalitarizmu v SSSR (20—80-e roky)*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Makarenko, M. O. 1933. *Mariupilskiy mohylnyk*. Kyiv: Vydavnytstvo Vseukrainskoi akademii nauk.
- Matviienko, S. 2002. Oposeredkovane ziznannia: Viktor Petrov ta yoho "osoba Skovorody". *Slovo i chas*, 10, p. 54-60.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskiy, B. M. 1983. *Skifskiy step*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskiy, B. M., 2007. *Poezii*. Kyiv: "Tempora".
- Mozolevskiy Borys Mykolaiovych. 2015. In: Tolochko, P. P. (ed.). Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy 1918—2014. Kyiv: VD «ADEF-Ukraina», p. 522-523.
- Otroshchenko, V. V. 1996. Rozdumy z pryvodu yuvileiu odnogo nonkonformista. *Zaporozhska sich*. 05.02.1996, p. 3.
- Otroshchenko, V. V. 2010. O perevernutom mire L. S. Kleina. In: Klein, L. S. *Perevernutyi mir (2-e izd., ispravlennoe i dopolnennoe)*. Donetsk: DonNU, p. 5-10.
- Otroshchenko, V. V. 2011. Pro Slavu Bratchenka. In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, vyp. 11. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 6-7.
- Otroshchenko, V. V. 2014. Shchodo perekhidnogo periodu vid serednoi do piznoi bronzy. *Starozhytnosti Pivnichnogo Prychornomoria i Krymu*, XVII, p. 7-14.
- Otroshchenko, V. V. 2015. Ukrainskyi slid v "Ystoryi rossiyskoi arkheolohyy" L. Kleina. *Magisterium*, vyp. 60: Arkheolohichni studii, p. 4-10.
- Petrov, V. P. 1959. Zarubinskii mogilnik. In: Tretiakova, V. N. (ed.). *MIA SRSR*, 70. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, p. 32-60.
- Petrov, V. P. 1961. Zarubynetsko-korchuvativska kultura Serednogo Podniprov'ia i synkhronni kultury sumizhnykh terytorii. *Arheologia*, t. XII, p. 53-75.
- Petrov, V. P. 1963. Pamiatniki korchakskogo tipa. In: Rybakov, B. A. (exec. ed.). *MIA SRSR*, 108. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, p. 16-38.
- Petrov, V. P. 1964. Cherniakhovskii mogilnik. In: Rybakov, B. A., Symonovich, E. A. (exec. eds.). *MIA SRSR*, 116. Moskva: Nauka, p. 53-117.
- Petrov, V. P. 1965. Braichevskiy M. Yu. Bilia dzhherel slovianskoi derzhavnosti. (Sotsialno-ekonomichni rozvytok cherniakhivskykh plemen). K., 1964. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, p. 152-154.
- Petrov, V. P. 1966. *Iazyk. Etnos. Folklor*. Avtoreferat dissertatsii k.i.n. Kiev.
- Petrov, V. P. 1968. *Skify: mova ta etnos*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. P. 1972. *Etnohenez slovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. 1992. *Diiachi ukrainskoi kultury (1920—1940 rr.) — zherty bilshovytskoho teroru*. Kyiv: Voskresinnia.
- Petrov, V. 2002. Avtobiohrafiia. *Slovo i chas*, 10, p. 51-52.
- Pislarui, I. A. 1983. *Kultura mnogovalikovo keramiki Vostochnoi Ukrainy*. Avtoreferat dissertatsii k.i.n. MGU im. M. Lomonosova.
- Rutkivska, L. 2002. Nezabutni zustrichi. *Slovo i chas*, 10, p. 78-80.
- Smirnov, A. M. 2011. Tolko segodnia ia uzna... In: Sanzharov, S. M. (ed.). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, vyp. 11. Luhansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, p. 15-16.
- Suvorov, V. 1997. *Vybor*. Moskva: "Izdatelstvo AST-LTD".
- Telihi, D. Ya., Bratchenko, S. N. 1974. Rozkopky kurhaniv epokhy bronzy za dopomohoiu mekhanizmiv. *Arheologia*, 13, p. 105-109.
- Terenozhkin, A. I., Mozolevskiy, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kyiv: Naukova dumka.
- Formozov, A. A. 2006. *Russkie arkheologi v period totalitarizma. Istoriograficheskie ocherki*. Moskva: "Znak".
- Tallgren, A. M. 1936. Archaeological Studies in Soviet Russia. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, X, p. 129-170.